

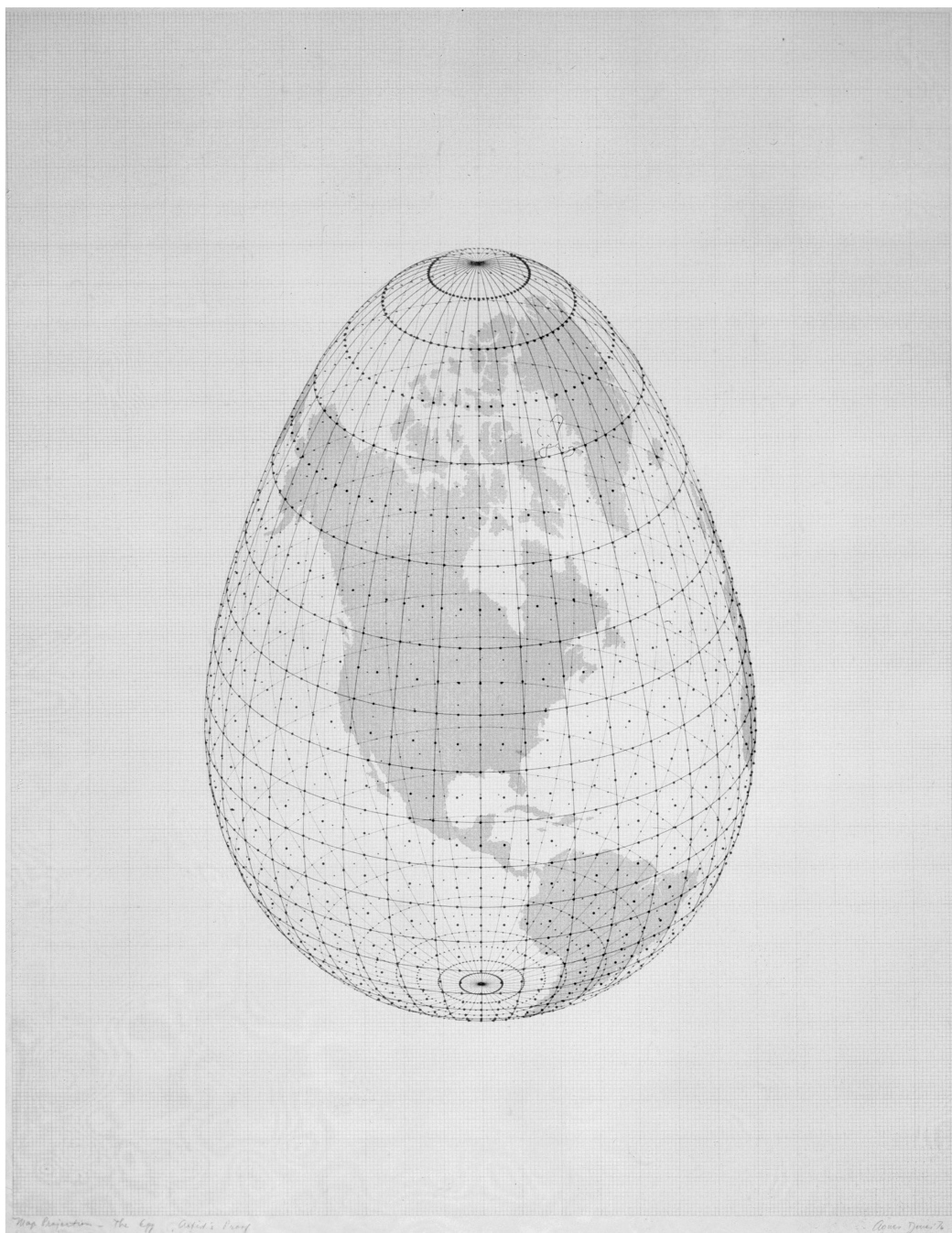
TARTALOM

- 3 Papp Endre: Kedves András! Kedves Gazsi!
(Barátság és szövetség életre-halálra.
Görömbei András és Nagy Gáspár levelezése 1974–1992)
- 9 Nagy Gábor: Mozaikok Görömbei Andrásról
- 13 Zsille Gábor: Haszon; Ismerős; Senkiföldje
- 16 Balogh István: Ők ketten
- 23 Farkas Gábor: [az emlékezés anatómiája]
- 26 Bárány László: Írók kiegyezéskor
(2. A bagoly és a gólyamadár)
- 33 Fellinger Károly: Szárnyak ég nélkül
- 35 Isó M. Emese: Levelek S.-nek
(1. Testté lett és megérinteném)
- 39 Takáts Fábián: Fűben-fában, képekben
(Virág mamó fűvészkönyve – akvarellkiállítás Aneta F. Holasová illusztrációiból)
- 41 Jóna Dávid: A szilvalekvár
- 42 Pelle János: Molnár Ferenc és a „konvencionális hazugságok” (2. rész)
- 57 Kiss Gy. Csaba: Pataji levelek
(Viszonyunk a szomszéd országok magyar nemzetiségeihez)
- 66 Bakó Endre: Móricz Zsigmond és Zilahy Lajos baráti kapcsolata
- 77 Cseke Péter: Akikre átragadt a székesegyház-építő láz
(A Válasz-szerkesztő Sárközi György erdélyi munkatársai)
- 93 Lőkös István: Barta Jánosra emlékezve
- 104 Köő Artúr: Nemzeti ébredések és ellentétek
(A Horea-féle erdélyi felkelés és utóhatása)
- 112 Iványi Márton: Nem-helyek, nemtudás és egyéb trivialitások
– térségi toposzok és társadalmi tanulságok
(Homage Kunderának és Augének)
- 121 Sturm László: Modern és hagyományos ötvözete
(Zsidó Ferenc: A fák magukhoz húzzák az esőt)
- 125 Jánosi Zoltán: „Égi virághavazás...”
(Demény Péter: Egy sors melódiaja. Á. Toszó Ilona életpálya-képe)
- 129 Könyvajánló // Mező Gábor: Aranycsapat a terror idején

Borító: Jánosi Nikolett. E lapszámunk képanyaga *A logika rendszerei – a rendszerek logikája: Agnes Denes művészete* (Szépművészeti Múzeum, 2024. december 12. – 2025. június 1.) című kiállításból nyújt válogatást.

HITEL irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat. MAGYAR ÖRÖKSÉG. Örökös tiszteletbeli főszerkesztő: Csoóri Sándor;
Főszerkesztő: Papp Endre; **Főmunkatárs:** Ágh István; **Szerkesztők:** Léka Géza, Nagy Gábor; **Képszerkesztő:** Isó M. Emese;
Nyelvi lektor: Rátkay Ildikó; **A szerkesztőség titkára:** Kovács Nóra; **Borító:** Jánosi Nikolett; **Tördelőszerkesztő:** Bagu László.
Felelős kiadó: a Hitel Könyvkiadó Kft. ügyvezetője. **Kiadó és szerkesztőség:** 1066 Budapest, Nyugati tér 1., Tel.: +36-30-605-7356;
E-mail: hitel@hitelfolyoirat.hu, honlap: www.hitelfolyoirat.hu; **Levelezési cím:** 1381 Budapest, Pf. 1324. Lapunk a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Kultúraért Alapítvány és a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatásával jelenik meg. „A Hitel folyóirat 2024/1. szám kiadása” szakmai program megvalósítását 2024. évben a Magyar Művészeti Akadémia támogatta. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; fax: (06-1) 303-3440. **Előfizetési díj:** egy évre 9360 Ft, fél évre 4680 Ft.
E-mail: Isó M. Emese (képszerkesztő), iso@hitelfolyoirat.hu; Kovács Nóra (szerkesztőségi titkár), szerk@hitelfolyoirat.hu; Léka Géza (vers), leka@hitelfolyoirat.hu; Nagy Gábor (kritika, próza), nagy@hitelfolyoirat.hu; Papp Endre (főszerkesztő), papp@hitelfolyoirat.hu. // Készülta Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben 2025-ben. Felelős vezető: Luka-Barcza Viktória vezérigazgató.
www.gyomaiakner.hu; ISSN 0238–9908.

Agnes Denes: Izometrikus rendszerek izotropikus térben – Térképvetületek: A tojás, 1976
(színes litográfia, Rives papír, 939×736 mm), © Agnes Denes, a Leslie Tonkonow Artworks + Projects,
New York és az acb Galéria jóvoltából

Papp Endre

Kedves András! Kedves Gazsi!

Barátság és szövetség életre-halálra. Görömbei András és Nagy Gáspár levelezése 1974–1992¹

Pontosan határozta meg a Görömbei András (1945–2013) és Nagy Gáspár (1949–2007) közel két évtizedes levelezését közreadó könyv történeti értékét a szerkesztő, Petrik Béla: a leveleken keresztül bepillantunk „a Kádár-rendszer irodalmi-politikai és eszmei mindennapjaiba, a politikai hatalom machinációjába, az irodalmi élet, az írószövetség és a folyóiratok szerkesztőségeinek napi mozgásaiba”. Ugyancsak eligazító a szerkesztésben segítséget nyújtó Márkus Béla meghatározása: kordokumentumot vehet kezébe az olvasó, az irodalomtörténetész és a költő párbeszédének irodalmi utalásai, közéleti vonatkozásai „lényegesek és lényeglátóak”, s a rendszerváltáshoz tartoznak mind társadalompolitikai, mind morális értelemben. A nagy és alapos munkát végző szerkesztő fel is sorolja azokat a támpontokat, amelyek segítenek megérteni a kiváló irodalmárok életművéhez kötődő történelmi tapasztalatot, így a szembesülést a kádári rendszer szellemi-emberi kilátástalanságával, az ún. „nemzeti sorskérdések” felkarolását részükről, a nemzeti-keresztény értékrend vállalását és képviselését, a kommunista rendszer elutasítását és megvetését, a szelleme függetlenségre törekvést, a lelki integritást, az igazságkereső küzdelmet a hatalmi elnyomással szemben.

Valóban megsüvegezendő Petrik Béla munkája, nemcsak a levelek összegyűjtésében és rendszerezésében, hanem a magyarázó jegyzetek elkészítésében is. Nemcsak a filológust illeti elismerés a teljesítményét vizsgálva, hanem a történetészt is: kísérszövegeiben szinte összefüggő történetét rajzolja fel a hetvenes és nyolcvanas évek magyar irodalmi élete fontos ügyeinek, emlékezetes eseményeinek, összefüggéseinek. A levelező barátok ezekre reagáltak akkoriban, erről számoltak be, adták azok konklúzióját vagy éppen érzelmi reakcióját. Ekképpen egybeolvasva a leveleket és a jegyzeteket, válik a kötet kordokumentummá. Semmit nem vonnak le a szerkesztői érdemekből az elvétve előforduló hibák. Minden elismerés mellett ki kell fejezni a csodálkozást például, hogy miként kerülhetett a *Bevezetés*ben a költő szülőfaluja, Bérbaltavár Zala megyébe... S az

PAPP ENDRE (1967) kritikus, a *Hitel* főszerkesztője.

1 Összeállította és a jegyzeteket írta: Petrik Béla. Nap Kiadó, 2024.

sem állja meg a helyét – ahogyan a 228. levél kapcsán írja a könyv szerkesztője –, hogy Nagy Gáspár haláláig meghatározó szerkesztője maradt a *Hitel* folyóiratnak (2004 márciusától távozott a laptól az akkor induló Katolikus Rádióhoz), s Görömbei András sem volt haláláig főszerkesztő-helyettes, betegsége folytán, élete vége felé „csak” főmunkatársként volt tagja a szerkesztőségnek. Végül még egy kifogás: a kötet címválasztása – *Barátság és szövetség életre-halálra* – zavaróan patetikusra sikeredett...

Mik voltak azok az „ügyek”, amelyek összehozták a két hasonló értékrendet és erkölcsi magatartást hordozó fiatalembert, hogy „szövetségessé” váljanak a kor és a rendszer akadályozó, elnyomó szisztémájával szemben? Kezdetben afféle apróságok: kéziratok sorsa, megjelenésekről való kérdések és értesítések, könyvek fölötti kommentárok, szerzők felemlítése, konferenciák, találkozók problémái – irodalmi gondok. Nevesítve, válogatva, ide tartozott például a határon túli magyar írók meghívása magyarországi rendezvényre, az Ady-centenárium körüli bonyodalmak kapcsán, vagy Nagy Gáspár harmadik verseskötvének címadása miatti huzavona a kiadóval, továbbá a költő kilépése a FIJAK (Fiatal Írók József Attila Köre) vezetőségéből. Indoklása: „Értelmét egy fikarcnyit sem látom, ha az írószövetség nagycsoportos bölcsődéje, óvodája vagyunk. Jogkör=0!” Folytatva a felsorolást, említhető a debreceni *Alföld* című folyóirat – a hatalmi elvárásoknak talán túlságosan is megfelelni akaró – szerkesztői gyakorlata miatti indulatok. Görömbei András szarkasztikus ítélete szerint „mi túlnyaljuk a normát”. Kormos István és Nagy László 1977-es, illetve 1978-as halála tragikus momentum volt az életükben. Nagy Gáspár írta: „Nagy László halála óta egyszerűen béna vagyok. Hozzá és Kormoshoz tartoztam igazán. S most már senki sincs szinte.” A költő szerkesztői munkája is rendszeres bosszúsággal járt a Móra Kiadóban: „Ne tudom, hogy meddig bírom. Sorolni lehetne a napi örültségeket” – jelezte közérzetét barátjának. A nyolcvanas évek írószövetségi ügyei az ott pár évig titkárként dolgozó költő egész egzisztenciáját befolyásolták, ahogyan az *Öröknyár, elmúltam kilencéves*, illetve *A fiú naplójából* című elhíresült, Nagy Imre rehabilitációját és a kádári árulást tematizáló ún. „rendszer váltó” versei kiváltotta politikai vihar nemkülönben. Görömbei kifejezte szolidaritását és féltését: „Aggódok miattad, félek, hogy idegileg, s abból következően másképp is megvisel a sok szemétség”; „Te erkölcsileg-művészileg ebből az ügyből csak emelt fővel tudsz kikerülni”. Kisebb horderejű eset is kiválthatta azonban felháborodását. Ilyen volt az 1985-ös Nagy László-tanácskozás. Beszámolója szerint: „nagy azonban a döbbenetem a többiekkel illetően: a Kilencek, Hetek például már ennyire sínre lökték-itták magukat? [...] a tisztelt és züllött írók a tanácskozás idején kint isznak Nagy László nevében? Mi lett volna a Kilencekből Kiss Feri és Nagy László nélkül? S Nagy Lászlóról nincs egy gondolatuk, érzésük?” Feltűnik, a sokaságból kiemelkedően, Csoóri Sándor, Sütő András, Kányádi Sándor neve – elismerően és támogatólag. Pozitívumként megemlíthető a nyolcvanas évek végére eső nyugati útjaik, Franciaországba és az USA-ba, valamint a nyugati magyar emigráns irodalommal való közelebbi

ismeretség lehetősége, vagy a *Tiszatáj* leváltott szerkesztőségének visszahelyezése. Az irodalomtörténész konklúziója: „a teljes szellemi élet nyílt szembenállást jelentett be a hatalomnak ebben az ügyben”; „egy ügy legalább, amiben talán kemény ellenállásunk, örökös dohogásunk is jelentett valamicskét”.

A rendszerváltozást közvetlenül megelőző években az Írószövetség helyzete és választmányának, elnökségének taktikázása, ellentmondásos tevékenysége is visszatérő bajuk. Helyzetjelentés Nagy Gáspártól a ki- és visszalépési hullám idejéről: „a választmányi gyűlésekről én mindig úgy jövök haza, mint egy vert sereg sebesült katonája. Rettenetes! Ahogy ez a Cseres manipulál bennünket, az már felháborító.” (Ti. Cseres Tibor akkor az Írószövetség elnöke volt.) Görömbei András replikája látva a közönyt: „Elképesztően rossz véleményem van a Választmányról”. A rendszerváltozás felbolydulása és izgalma természetesen őket is megérintette. Az akkor Helsinkiben vendégprofesszorkodó tudós ezt írta 1989 őszén haza: „nagy szorongással, de még nagyobb örömmel, megelégedéssel nézzük az otthoni változásokat”. Felrázó eset volt Csoóri Sándor *Nappali hold* című esszéje körüli botrány 1990-ben. Görömbei a távolból: „Azt gondolom róla, hogy egy olyan problémakörbe nyúlt bele őszintén, amelyiket tisztázni kell, mert sajnos, Sanyinak a lényegét illetően igaza van.” Borúlátó a költő az MDF kapcsán, 1990 végén: „csőd a köbön!!!” Az irodalomtörténész rezonanciája a mozgalomból alakult pártról: „belekerült a politikai csatározásokba, az pedig nem embereknek való”. Még a taxisblokádra is jut figyelem: „gazember bandának gondolom őket” – mérlegel Görömbei. S magától értetődően szóba került közöttük a *Hitel* című kéthetilap majd folyóirat küldetése és sorsa is, ahol 1992-től szerkesztőtársak voltak. Sok szó esik továbbá a sorjázó évek Bethlen Gábor-díjasairól, hiszen a Bethlen Gábor Alapítvány 1985-ös engedélyeztetése nagy fegyvertény volt mind a hazai, nemzeti érzelmű, függetlenségre törő értelmiség, mind a határon túli magyarságra irányuló figyelem okán.

Feltűnő ugyanakkor, mi több különös és érthetetlen, hogy szó sem esik a korszak olyan meghatározó eseményeiről, mint például az első és második lakiszeleki találkozóról, az MDF megalakulásáról, Nagy Imre és mártírtársainak újratemetéséről, Sütő András brutális marosvásárhelyi megveréséről. Talán kallódnak még – az 1976-os év hiányzóihoz hasonlóan – valahol levelek...

Az eseménytörténet szimbolikus – szellemi, erkölcsi – jelentéseit keresve, a szerkesztői értelmezéshez felzárkózva kijelenthető, hogy a barátok párbeszéde megadja a diktatórikus kor általános közállapotainak summáját is. „De hát nálunk [az *Alföldnél* – P. E.] a zűrök után [Gál Sándor verse, valamint Görömbei Nádas Péterrel készített és letiltott beszélgetése miatt – P. E.] olyan félelem van, hogy meg lehet rohadni” – üzeni 1977-ből a folyóirat fiatal munkatára Debrecenből, majd hozzáfűzi: „Mióta az eszem tudom, ebben a rohadt országban még semmit sem sikerült végigcsinálni.” A kiadói gyávaság a költőnek is visszatérő élménye, ahogyan az is, hogy elnyomottnak látta a helyzetét. A hivatalosan nem, a gyakorlatban nagyon is létező cenzúra mindkettőjüket elérte. Nagy Gáspár így lamentált azután, hogy a nyolcvanéves Illyés Gyulát köszöntő versét kivették

a *Tiszatáj*ból: „Igen kutyául érzem magam, annyi szemétséget lát az ember, tulajdonképpen rájön, hogy tehetetlen – még a szavakban is, ahol azt hitte: legalább ott kvázi-szabadság [sic!] van. Ott sincs. Hát még a napi, konkrét gyakorlatban. Én eldöntöttem: nincs miért és kitől félnem.” Meglehető, párhuzamosan mégis élt benne a remény az értelmes és tisztességes magatartás és cselekvés lehetősége iránt, hiszen 1982-ben az Írószövetség titkárává választották, s akkor azt írta: „abban bízok, hogy a becsületesség és igazságérzet fegyver lehet még”. Még akkor is, ha egy évvel korábban kénytelen volt átélni, hogy a JAK működését felfüggesztették, aminek igazi drámáját Görömbei András világitja meg: „az egészben azt tartom leginkább undorítósnak, hogy ezt nyilvánosan és formában »írók« tették írókkal”. Gáspár versének sorsa, továbbá a *Tiszatáj* és a *Mozgó Világ* körüli ügyek miatt az irodalom igazi karakterének ellentmondó „elképesztő terrortól” szólt, s az „irányított gondolkodók” divatjának visszatérte miatt aggodott.

Ami lényeges, hogy nem csupán hatalmi-ideológiai driltt érzékelték, hanem közvetlen környezetük, azaz az íróársadalom megalkuvásának, gyávaságának változatos megnyilvánulásai, majd a politikai rendszer változásakor hirtelen megbátorodásokkal, metamorfózisokkal és nem teljesen szeplőtelen karriertörekvésekkel is szembesülniük kellett. Ez utóbbiakkal kapcsolatban talán még türelmetlenebbek voltak. Sorolni lehet a keserű megállapításait, felhorkanásait: „fantasztikusan hülye ez a Lengyel Balázs” (G. A.); Nagy Gáspár nagyvonalúan azt írta, nem haragszik, amikor Aczél Géza, az *Alföld* szerkesztője visszadobta, nem közölte az *Öröknyár, elmúltam 9 éves* című verset...; Cseres szenilis (G. A.); a vers *Új Forrás*-beli megjelenése után „Hubay [Miklós, az Írószövetség elnöke – P. E.] példa nélküli gyávasággal viselkedett” (N. G.); értetlenkedés Annus József MSZP-képviselő-jelöltsége miatt; rosszallás Pálffy G. István politikai helyezkedése miatt: „Ő valahogy mániákusan szeret felül lenni, egyáltalán nem tud veszíteni, inkább szennyeződik” (G. A.); a hirtelen a politikai élet középpontjába került Csengey Dénes megítélése: „igen eszes embernek ismertük meg, de roppant sok fenntartásunk van vele szemben emberileg, erkölcsileg is” (G. A.); Görömbei Erdélyben divatos Sütő- és Kányádi-ellenességet vett észre („ésszel nem tudom követni!!!”); „szánalmas, ha nézem a szélkakasok forgását” (N. G.) és így tovább...

Valójában, úgy tűnik föl, nem a politikai elnyomás kényszerű elviselése a legfájdalmasabb számukra, hiszen azzal erkölcsi tőkét gyűjtve dacolni lehetett, hanem a gyökeres, az élet egészét érintő változás lehetőségének illúzióként való lelepleződése, melynek oka nem a történelmi fátum, hanem sokak emberi alkalmatlanságának és gyengeségének következménye volt. Hiszen joggal írhatta a költő 1986-ban – meghurcoltatása közepette –, hogy „nem az én országom, s valóban nem vagyok, vagyunk itthon”, s azt, hogy úgy érzem, hogy eltökélt ösztűz megy ránk, amelyet normálisan nem lehet elviselni”, ha a szembenállás etikai többlete segítette állni a támadásokat, s az országgal szembe lehetett állítani a szellemi-erkölcsi hazát a „magasban”. Az irodalomtörténész ugyanakkor már

pontosan érzékelt az a morális és mentalitásbeli drámát, amely majd 1990 után vált nyilvánvalóvá. De már a nyolcvanas években az a tapasztalata, hogy „az a legrettenetesebb az egészben, hogy »mindent lehet«, hogy mindent meg lehet csinálni, hiszen az emberekből teljesen kiölték a politizáló készséget, kiölték a közéleti érdeklődést, az anyagi érvényesülésen kívül talán mindent”. Ezért csak első látásra lehet meglepő talán, ha 1990 őszének hangulata meglehetősen ambivalensen idéződik fel a barátok leveleiből. Nagy Gáspár: „(Sajnos a gondolatok is kuszáltak, tépettek, zavartak.) Reprezentálva a magyar időt, az idegbajt, az üldözöttséget, a hajszoltságot.” Görömbei András: „Jó lenne igazán örülni az új világnak, s mégis, tele vagyunk görccsel, szorongással, jövőféltéssel, s nem is ok nélkül.” A politikai felület kavargott, a társadalmi mély lényegileg változatlan maradt.

A tovább élő torzulások megtestesítője például a népi-urbánus szembenállás személyes érdekelvekből fakadó prolongálása. Görömbei András mindenekelőtt nagymonográfiájának hőse, Nagy László megítélése kapcsán szembesült ezzel. Kihagyták például a róla szóló írását az *Újhold Évkönyvből*. Megdöbbenette, hogy erkölcsi alapon volt a halott költő nemkívánatos a szerkesztők számára. Reakciója: „Így borzasztó nehéz összefogni, felülemelkedni stb. Mert nincs más, mint elkülönülni.” Sőt, a „nagy átrendeződés idején” ugyanaz a benyomása, mint volt évekig: a hasonszőrűekkel egyetemben – akik emberi léptéket, nemzeti identitást és erkölcsi igényességet képviselnek – ki vannak rekesztve az irodalmi sodrásból. A tanárok nemzedékeit nemzeti szemléletre nevelő egyetemi oktató öntudatosan utasítja vissza azokat a „megrovásokat”, amelyek külföldre való elmeneküléssel vádolják a rendszerváltó években, illetve biztosítja nagyrabecsüléséről barátját: „Én pedig úgy érzem, a magam területén – különösen az óráimon – megtettem az utóbbi húsz évben mindazt, amire az én körülményeim között lehetőségem és szerény képességem módot adott. Most ugyanazt akarom folytatni, amit eddig tettem. Nincs ambícióm többre, másra, főként nincs politikára. [...] Te többet tettél, mint bárki más, de azt hiszem, annál több azon a vonalon már nem nagyon képzelhető el. Túlkiabálni a kiabálókat mi nem fogjuk.” Mi más ez, mint az értelmiségi becsület és büszkeség megnyilvánulása? Üzenete időtálló: „Ma sem tehetünk mást, törekednünk kell az emberi nagyságra, erkölcsi szigorra, kemény magatartásra.” Intése ércnél maradandóbb: „az alkotó embert alkotásai mérik”.

A személyes nexus a közös értékrend és világlátás talaján áll mindenekelőtt, s a kölcsönös szimpátiának, a „szövetségnek” a személyes integritás és szellemi-cselekvési autonómiához való ragaszkodás ugyancsak sine qua nonja. A társra találás élménye mellett megnyugtató lehetett a kibeszélés lehetősége. Egy esztétikai megközelítés számára nyomasztó a levelek atmoszférája. Folytonos az „idegbajos helyzet”, sok a „szemét dolog”, a „nagy piszokság”, az „ocsmányság”, a levélírókat „eszi a méreg”, gutaütés fenyeget, veszekedések idéződnek fel, felháborodást indító méltatlankodás követ. Dohogás, mormogás, dűnnyögés, bosszankodás, panaszkodás, kritika a dialógus domináns hangja. Milyen volt

ezek szerint a hetvenes-nyolcvanas évek Magyarország a saját útját követni akaró, a sorból kilógó, nonkonformista értelmiség számára? Rossz hangulatú! Dacára ennek a gondok háttérben értesülni lehet a gyermekáldás formájában beköszönő családi gyarapodásról, az építkezésekről, nyaralásokról, borozásokkal kísért baráti eszmecserékről, a szociális lét megtartó hálójáról. S volt olyan katartikus eset is, amely 1985 márciusában történt, a Nagy Gáspár sorsáról döntő választmányi ülésen. Erről Görömbei András megindultan szolt: „Amikor a szöveged olvastad, azzal küzdöttem, hogy ne hogy elbőgjem magam. Egyértelmű, kemény és gyönyörű tiszta beszéd volt.” A méltóság megőrzése és az elvekbe kapaszkodó élet végső igazságába plántált hit visszhangzik negyvenéves mondatából: „Akármilyen történik most, meggyőződésem, hogy lesz még idő, amikor a magyar írók, a magyar társadalom becsületének hivatkozási alapja lesz megkövezett versed.” Ahogyan az emelkedettségről árulkodik Nagy Gáspár szívbéli vallomása a *Kibiztosított beszéd* című könyvének kritikusaéhoz: „Te tudsz rólam is – legtöbbit, s azt vállalod is. Kedves Testvér! – még egyszer köszönöm!”

„Lehet, hogy én egy naiv gyermek vagyok” – így medítál a fiatal Nagy Gáspár, majd pár év után már akképpen látja magát, hogy „nap mint nap érzékenyebb leszek, és sajnos indulatos is”. Nevezhető ez akár személyiségfejlődésnek, amely a nyílt konfrontációig is eljut. „Nemcsak” a versekről van itt szó, hanem például arról, hogy 1985-ben a következőről számol be barátjának: „lemondtam arról, hogy [...] felkerüljek a József Attila-díjasok listájára [...] fölöslegesen nem kell szítani a tüzet. Más kérdés: hogy ettől a kultúrpolitikától különben sem fogadnám el a díjat”. A válasz Debrecenből: „Nagyon bánt, hogy nem tudok semmit segíteni, csak forrok itt keserűségemben, tehetetlenül.” Márpedig a kezdetektől „nagy reménységgel” nézte a poéta pályáját, s benne bízott leginkább, az etikus, nemzeti, közösségi irányú költészet megújításában vélte felfedezni a szerepét. Élethelyzetüket szorosán egymáshoz kapcsolódónak látta: „nem is lehet bízunk eleven szellemi közösségben, erőben és erkölcsben, hanem csak kizárólag magunkban”. A költő felelete: „Valóban: kegyetlenül magunkra maradtunk, a csapat széteszlott, elgyávult.” Később, látva a „szétzüllött irodalmi közéletet”, ahol politikai szempontok szerint alakult egy-egy szerveződés, ízlés vagy lap, rövid, frappáns ítéletet formált: „Szörnyű.” A levelek üzenete a mának is szolt: a legendásító nosztalgiával szemben nem szervezeti vagy közösségi szabadságtörekvésekről és történelmi szerepről kellene beszélni az alkotmányos és politikai rendszerváltozáshoz vezető út kapcsán, majd azt követően a „békebeli kannibálok” évadjának beköszöntével, hanem inkább egyéni tettekről és helytállásról, legalábbis az irodalmi életre tekintettel. Arról a múlhatatlan típusról – ahogyan azt Nagy Gáspár kifejezte –, aki „szűknek érzi a reá szabott ruhát, és nem akar megfulladni”. Arról, aki a következő mondattal zárja privát levelét: „De ha fölbontják, és én ilyenre gondolok, meg tapasztalásom is – a tiszteletlen SZERV tehet egy szívességet...!”

„Kullog utánad a történelem” – írta András Gáspárnak 1989-ben. Kullogunk utánuk példát keresve 2025-ben...

Mozaikok Görömbei Andrásról

1. Akinek legendája van

Amikor ötórás, 500 kilométeres autóút után megérkeztünk Körmendről Debrecenbe, hogy elfoglaljam szálláshelyem a Benczúr Gyula Kollégium 8 ágyas fiúszobájában (a lányoknak 16 ágyas is volt), az új élet megkezdéséhez szükséges hatalmas cókómókom nem nyomta a vállamat olyan súllyal, mint a Biogál Gyógyszergyár melletti nagyerdei kollégium sivársága.

Ketten kerültünk gólya bölcsészként másod-harmad éves reál hallgatók közé, csupa mat-fiz, fiz-kém (ezekből néhány év múlva némelyeknél ped-kém, fiz-fil, ad absurdum pedagógia-filozófia lett a párosítás); talán ezért is illeszkedtünk be olyan hamar magyar-német szakos csoporttársammal: tanulmányi vetélytársnak nem számítottunk, de legalább nem csak az órai eseményekről tudtunk beszélgetni.

Ezek a reális öregdiákok hívták fel a figyelmünket arra, hogy a magyar tanszéken van egy legendás tanár, próbáljuk megcsípni az óráit, bár most úgy hírlík, vendégtanár Finnországban; Görömbei Andrásnak hívják.

Így esett, hogy két évig csak híret hallottuk a Tanár úrnak.

Én magam különös módon találkoztam vele.

2. Aki nagymonográfiát írt Nagy Lászlóról...

A magyar tanszék harmadik emeleti könyvtárában találtam rá Tanár úrra. Magas, melegbarna szemű, melankolikus mosolyú férfi, aki rögtön intenzív figyelemmel fordul felém, amikor megszólítom: Baka István üdvözetét tolmácsolom Szegedről, és átadom Baka *Farkasok órája* című verseskötetének borítékba csomagolt dedikált példányát. Felcsillan a szeme: Honnan ismeri maga Baka Pistát?

Azt nem mertem elmondani neki, hogy láttam Pista lakásán a *Nagy László költészete* című kötetét. Szerettem volna kölcsönkérni, de Pista féltette, érződött, hogy nagy becsben tartja a könyvet: arról a költőről szól, akit Baka mélységesen tisztelt, olyannyira, hogy mindig igyekezett poétikailag különbözni tőle. Inkább elkísért a szegedi egyetem jegyzetboltjába, hogy meg tudjam venni a monográfiát.

Tanár úr kivette a borítékból a puha kötésű, ragasztott kötetet, elolvasta a dedikációt, majd kezét nyújtva nekem megköszönte.

Ez volt első találkozásunk, első szavaink egymáshoz. Később nála szigorlatoztam, írtam a diplomamunkámat, majd disszertációmát Baka István költészetéről.

1998-ban Budapestre kerültem, 2000-ben túlestem a doktori szigorlaton, találkozásaink meggritkultak, levélben tartottuk a kapcsolatot.

3. Aki levélben is önmaga: Tanár és Ember

Mivel akkoriban már neten is üzentünk egymásnak, sok levele elveszhetett: a régi email-címek megszűnésével minden odalett, amit nem nyomtattam ki. De ha nem pusztán ügyintézésről, hanem emberi dolgokról is szó volt, a hagyományos postai utat választottuk. 2002-ből két levelem maradt Andrásról; az első az év elején kelt. A kezdő sorok szerint verset küldtem neki – nem emlékszem, melyik lehetett az. Tudattam vele, hogy gyermeket várunk – Lili lányom 2002 augusztusában született meg. A Bolyai-ösztöndíjat *Haza, szülőföld, otthon a mai magyar lírában* címmel adtam be. A *Válasz a Heti Válaszra* utal, ahová alkalmanként művészinterjúkat készítettem (Bán János színésszel, Tóth Krisztinával), a harmadikat valószínűleg, épp e levél után, ő ajánlotta: Penckófer János költő, író doktoranduszársam volt Görömbei András csoportjában. Tiszta, jól olvasható kézírással írta tele a levelezőlap egyik oldalát:

„Kedves Gábor,

köszönöm leveledet, külön köszönöm kedves ajándékodat: a verset! Érteni is vélem minden ízét, még a méltóságát is.

Nagyon örülök nagy hírednek is: a gyermek új dimenzióba emel, nem könynyűbe, de nagyon fontosba és gazdagba.

A Bolyai-ösztöndíjhoz megszerezted a pályázati jogot is a disszertálásoddal, tehát nagyon jó gondolatnak tartom pályázati tervedet, s a konzulensi szerepet is szívesen vállalom: az eredményt úgyis Neked kell kigyöngyöznöd. Mind-egyik témád jó, de én az első kettő valamelyikét ajánlom, azokat érzem súlyosabbnak, tudományosabbnak, tehát a Bolyai-ösztöndíj szempontjából esélyesebbnek. Gondolkozni, változtatni persze lehet még.

A Hitelről készített műsor nem volt rossz, de szerintem képileg túlhajtott volt. A célját betöltötte. Köszönjük a közreműködésedet.

A Válasz-kérdéseden majd gondolkodom, ha lesz ötletem, szólok. Györe Borit a versrovatunk figyelmébe ajánlom, azt hiszem, legjobb, ha Papp Endre ír neki, mert Kornél sok verset szeret tárolni, hiába noszogatom örökké. Éppen a nagy mennyiségű tartalék miatt nem szokott kérni, pedig a szerkesztés a kéréssel kezdődik.

Isten áldjon!

Barátsággal üdvözöl:

András

Debrecen, 2002. jan. 15.”

A második levél 2002-ből jóval keserűbb; szövegszerkesztőn készült, csak a szignó – „András” – íródott vékony, világoskék tintával. A Bolyai-ösztöndíjat megkaptam; a másik (sikertelen) pályázat a Móricz Zsigmond-ösztöndíj lehetett. A levélben emlegetett székfoglalóra – mintegy megaláztatásul – Köpeczi Bélát, volt MSZMP-tagot (sőt egykori MDP-st!), valahai főcenzort (a Kiadói Főigazgatóság elnökhelyettesét) jelölte ki az akadémia laudátornak.

„Kedves Gábor,

rég kellett volna írnom Neked, de olyan zaklatott heteim voltak, mint talán soha még. A választások „örömei” mellett egy hónap alatt két konferencián kellett előadást tartanom, ehhez jött még a székfoglaló. S ahogy az már lenni szokott: eközben kellett vezetnem a Széchenyi István Kuratórium bírálati munkáját 400 bírálóval, vezetni a Debreceni Egyetem Minőségbiztosítási Bizottságának ki-nevezési előterjesztéseket tárgyaló ülését... vég nélkül. Mindehhez jött az, hogy a választási kampány részeként az egyetemi számítógépet egy hatékony vírussal kétszer letörölték. Amikor az újvidéki konferenciáról hazatértem, csak azt lehetett megállapítani, hogy 147 levelet töröltek le...

Pedig rögtön kellett volna írnom, mert a verseid nagyon jók. Szívesen adnám tovább azokat a Hitel számára. Szerintem nagyon érzékenyek és fontosak. Messze-menően megértem a *Magyar nótát* is, át is éltem ugyanígy azon az éjszakán. Nem tudtam elaludni utána, megittam egyedül egy üveg bikavért, a székfoglaló eszembe se jutott. Ha ezt a verset is közzé, azt javaslom, a kommunisták szót cseréld ki benne. Nem azért, mintha nem volna igaz, hanem azért, mert valahogy leegyszerűsíti mindazt, ami keserűen benne van. Ami pedig megszólal a versben, az nagyon fontos. Sokszor irigyeltem már a költőket. Most is Téged. Tudod, milyen jó Neked, hogy mindent „kiénekelhetsz”?

Köszönöm azt is, hogy megtisztelted a székfoglaló előadásomat. Láthattad ott is, hogy micsoda helyzetben vagyok én ott. De mióta ott vagyok, már szerveztem egy 8 előadásból álló Németh László-centenárium konferenciát, most szervezzük hárman az Illyés-centenáriumot. Mindezt akadémiai ünnepként. Holott éppen most olvastam például a laudátorom egykori szövegét az *In memoriam Illyés Gyula* kötet 284. lapján: „A gyakorlatban a kérdés így fest: vajon Illyés Gyula vagy más, aki a pártirányítást az irodalomban nem fogadja el, tagja lehet-e az Írószövetségnek?” Az, hogy Nagy Lászlóról nem írtam könyvet, sem *A szavak értelme*, sem *Létértelmezések* című könyvem nem volt, nem is okoz gondot – úgy látszik. Bár büszke lehetek arra, hogy a székfoglalómon a huszonöt éves koromban írt tanulmányaimat dicsérték.

Én gyakran megyek Budapestre. Ezen a héten is háromszor. Egyszer összehozhatnánk egy kis találkozót, szócserét.

Remélem, valamelyik ösztöndíj-pályázatod még a választások előtt nyert. Én ugyanis több kemény nyilatkozatot aláírtam, emellett ismernek is, a Fidesz-MDF kampányirodának is adtam tanácsokat a két forduló között. Szóval azt hiszem, a választásokkal nagyot fordult a „témavezetői” nevem értéke. Ez egyáltalán nem baj, helyesebben nem ez a baj, hanem az egész együtt.

Semmi egyebet nem lehet azonban tenni, mint elkezdeni megint újra. Azt igen nagy dolognak tartom, hogy az utolsó héten fiatalok százai álltak ki miniszterelnökünk mellett. Orbán Viktor óriási politikus, kivételes képességekkel rendelkező államférfi. Övé a jövő még akkor is, ha a jelen akadozik. Gondolom, helyesebben remélem.

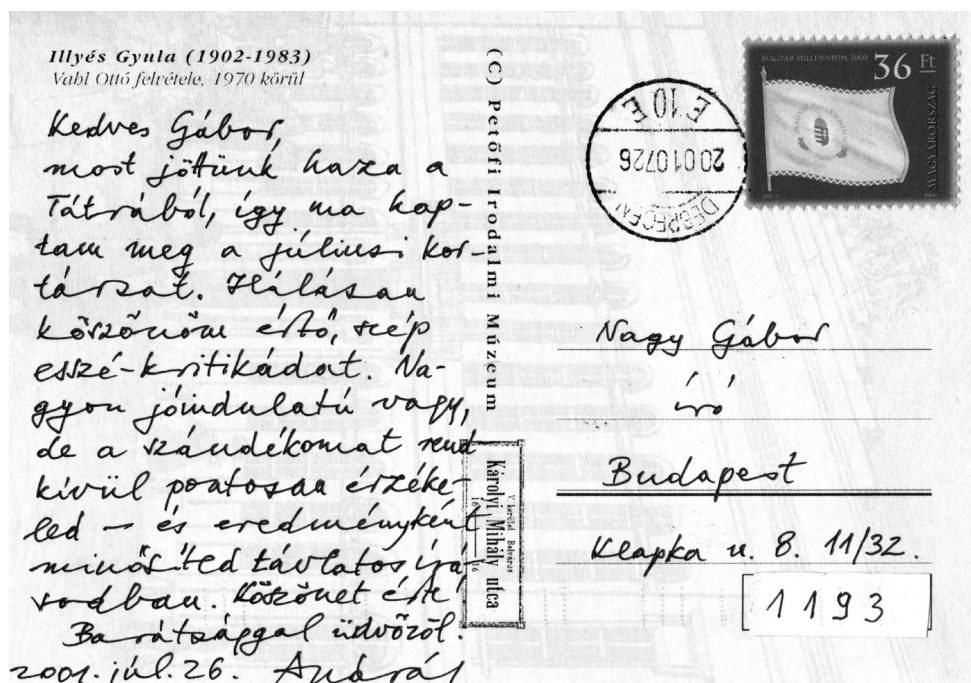
Ha azonnal nem tiltakozol, verseidet átadom a Hitel szerkesztőségének. Várom az eredményt pályázataidról.

Barátsággal üdvözlő:

András

Debrecen, 2002. április 25.”

Görömbei Andrásról a tananyagon túl is sokat lehetett tanulni. Elsősorban tartást, egyenességet, figyelmességet. 2001-ben kritikát írtam *Létértelmezések* című vaskos tanulmánykötetéről; képeslapban köszönte meg, a róla szóló dicséretet visszafordítva rám, a dicsőre. Ha kézbe veszem ezt a lapot – remek Illyés-portréval a hátoldalán –, nézegetem a letisztult kézírást, a kirajzolt, enyhén jobbra dőlő betűket, úgy érzem, az a beszélgetés, amelyet halála előtt egy hónappal folytattunk budaörsi otthonában, valójában sosem ért, soha nem is érhet véget.

Zsille Gábor

Haszon

Kovács Istvánnak

A kerti munka messze úzi
az értelmiségi okoskodást,
a kertben nincs hermeneutika,
semmivé foszlik a posztmodern.
Fűnyírás közben a fűvet nézem,
a sövény metszésekor a sövényt,
és a kétágú létra tetején
átvetett lábbal egyensúlyozva
nem lovagolok a szavakon.
És fűrészelés közben nem lép be
Kulcsár Szabó, Derrida, Gadamer,
csak a cseresznyefám korhadt ágán
tenyésző zöldeskék gomba?, penész?,
csak a kéreg repedéséből kifolyt,
megkövült mézga, csak az van,
az ág tövén rohanó hangyák,
a törzsön pihenő bodobács,
csak ők, a zöld és sárguló levél,
a lomb, egyedül ők számítanak.
A kerti munka reménnyel tölt
és vigasszal: kábé az egyetlen
értelmes, hasznos tevékenység
egy költő, egy író számára.

Ismerős

Megismer, Zsille úr, ugye megismer,
hát én vagyok az, hiszen tudja,
nézzen meg jobban, a hajam,
az arcom, a szemem a régi,

a feleségem két éve meghalt,
aztán tavasszal meghalt a sógor
és három iskolatársam, de nézze,
az arcom, a szemem a régi,

hát nem ismer meg, kedves Gábor,
én vagyok az, hiszen tudja,
hat évvel ezelőtt Tatabányán,
a művház nagytermében ősszel,

amikor előadott Kosztolányiról,
én ott ültem Gáborral szemben
az ötödik sorban, középen, szürke
zakóban ültem, pontosan középen,

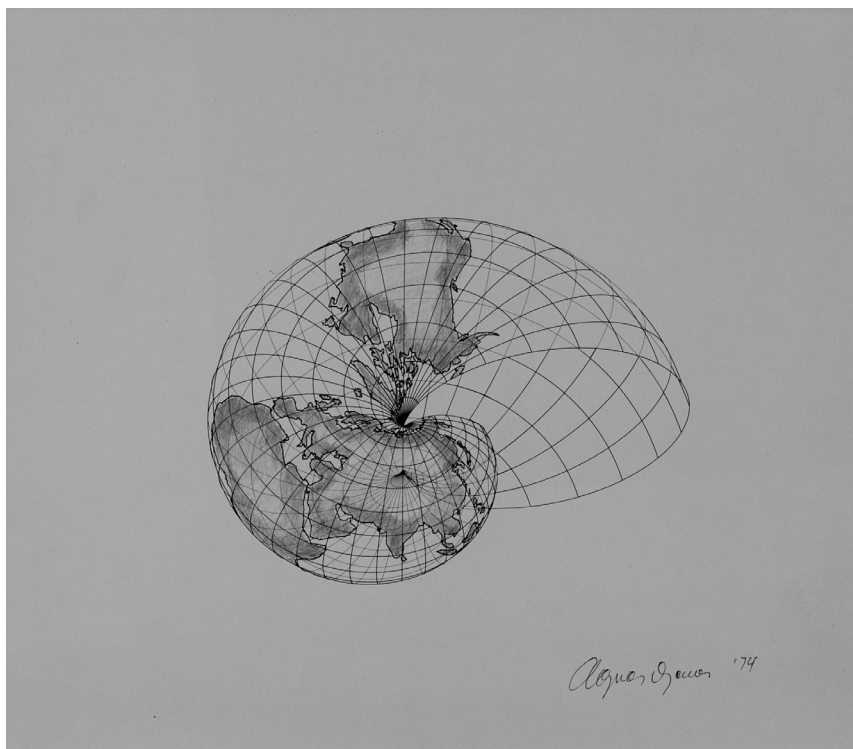
tudja, egy testes asszony mögött,
és mellettem is asszonyok ültek,
de rám azért emlékszik, ugye,
egy szempár voltam a tömegben

a félhomályos nézőtéren, látja,
még nem múltam el a teremből,
itt vagyok most is, középen,
egy szempár a színpaddal szemben.

Senkiföldje

Két versem között: csak élek,
alszom, eszem, közlekedem,
vitatkozom erről-arról,
rejtvényt fejtök, hírt olvasok,
szidom a bírót egy meccsen –

de honnan a tér, az idő,
mikor vagyok két vers között,
mikor zárul bennem emez,
és kezd munkálni a másik,
hol húzódnak a határok?

Agnes Denes: Térképvetületek: A csiga, 1974 (színes ceruza, papír; 276×323 mm),
© Agnes Denes és az acb Galéria jóvoltából

Balogh István

Ők ketten

(Részletek egy készülő kisregényből)

Sinyel

Nyikolaj kissé kaptatosan érkezett barátjával egy kétes hírű vendéglőbe. Az utcán átfújta őket a szél, melegre és italtra vágytak mindketten. A vendéglőben barátja italt rendelt a pincértől, Nyikolaj meg csavargatta fejét, maga sem tudta, mire kíváncsi.

- Uram – állt meg előtte egy tagbaszakadt férfi –, eladnám a köpönyegem.
- Sinyel? – kérdezte Nyikolaj.
- Maga kozák? – képedt el az óriás.
- Ha akarom, az vagyok!
- De a köpönyeget megvenné?
- Olcsón adod?
- Kártyaadósság miatt...

Nyikolaj kinyújtotta jobb kezét, megfogta a köpönyeget. Morzsolgatta anyagát ujjai között. Tátani kezdte száját, talán mondani akart valamit, de csak csuklott, hatalmasat, és bólogatni kezdett, aztán leült a vendéglő padlójára. Az eladó Nyikolaj jobb karjára fektette a ruhadarabot, megragadta a csuklással bajlódó alak mindkét kezét, húzni kezdte maga felé, s nagy nehezen talpra is állította. Nyikolaj imbolygott kissé a szék mellett, az eladó azonban megragadta a köpönyeget, meglibbentette. Nagyon büszkén nézegette, és két kézzel tartva, roppant ügyesen Nyikolaj vállára dobta. Aztán megrángatta hátul, felülről lefelé lapogatta tenyerével, és kissé kinyitva, szépen ráncba szedte a köpönyeget.

A pincér kihozta a megrendelt italt, lassan rakta a terítőre a poharakat, fölbonította a vodkás üveget, s a köpönyegforgatást kezdte bámulni. Az asztalnál ülő cimbora, alighanem valami katonatiszt civilben, töltött, lenyelte a nedűt, s ekkor vette észre, csalárd üzlet zajlik pajtása rovására.

BALOGH ISTVÁN (1946) költő, író, újságíró. Legutóbbi könyve: *Mesebor* (2024).

- Vidd a cókmókod, ember!
- De ez vadonatúj köpönyeg, nagyságos uram!
- Sinyel! - böffentette Nyikolaj.
- Megér vagy száz rubelt.
- Tízet se! - kiáltott a katonatiszt.
- Ötvenért odaadom...
- Tágulj az asztaltól! - vette komolyra a cimborá.
- Én fázom, ha kimegyek - nyögte Nyikolaj.
- Kint hideg van, én is fázom - válaszolt a cimborá.
- De én elhagytam valahol a köpenyemet - nyögte Nyikolaj.
- Negyven rubelért nem fog fájni, nagyságos uram! - kínálta a köpönyeget

az eladó.

- Kapsz tizenkettőt! - kiáltott az ivócimborá.
- Harmincat!

Nyikolaj a zsebében kotorászott. Előbb egyikben, aztán a másikkban. A zakó után a nadrágzsebeket vizsgálta.

- Tizennégy rubel, hat kopejka - borította Nyikolaj gazdagságát az asztalra.
- Húsz!
- Nincs több.

A tagbaszakadt ember a szék karjára dobta a köpönyeget, fölmarkolta a pénzt, és sietve távozott. Odakint elé állt egy sötét alak.

- Tíz rubel.
- Csak? Megért vagy százat.
- Mi bajod van? Ha naponta keresnél öt rubelt, a fejed se fájna!

A kiléptető reá várakozó társa kezébe nyomott öt rubelt.

- Én meg legalább húszról álmodoztam - mondta a fagyot taposó.
- Ki adna negyven rubelt egy ócska köpönyegért?
- Sinyel volt.
- Te kozák vagy?

- Nem. De a kozákoknál a sinyel, mert katonaköpönyeg, száz rubelnél kezdődik. Ez megért annyit.

- Tízet adtak érte.

- Tízet? - szúrte foga közt a másik. - Annyiért szúrtam le azt a szerencsétlent, aki kilépett a szabóműhely ajtaján. Mintha megnyúztuk volna a hullát! Levetköztettük. Elvettük a köpönyegét. Talán hónapokig gyűjtött rá. Lehet, most lett kész abban a szabóműhelyben, ahonnan kijött. Talán ma este vette magára először. Nem figyelhettem mindenre ebben a sötétben! De te, társam, ne nézz engem hülyének!

A fenyegető kezében kés villant, s az eladó hangtalanul összerogyott. Árnyékba vonszolta társát a késelő, és akkurátusan átkutatta. Minden zsebet megvizsgált. A varrásokat is.

- Kilenc rubel, hat kopek. Rohadék. Dögkeselyű. Öt rubelt adtál. Összesen tizennégy rubel, hat kopek. Haragszol rám, uram isten? Vaszilij Blazsennij

székesegyházában gyertyát gyújtok tiszteletedre meg engesztelésedre, és buzgón kérem majd Szárovi Szerafim atyuskánkat, aki már biztosan ott ül a trónusod jobb oldalán, könyörögjön érettünk, bűnösökért!

A földön fekvő felnyögött.

- Legjobb, ha átvágom a torkodat!

Szakszerű metszés után hörgött még vagy kettőt az áldozat. A gyilkos kését tisztogatta.

- Csúnya hulla lettél, barátom, de erről is magad tehetsz!

Ajándék

Nyikolaj keserű éjszaka után arra ébredt, dörömbölnek ajtaján. Indult volna, de megbillent, térdre esett, szerencséjére elérte reszkető keze a serbli fülét, abba zúdult testéből-lelkéből az epe, nem a piszkos szőnyegre. Keservesen ordított és nyögött az éjjeliedény fölött. Kínlódása idején nem zörgették ajtaját, ám amint csönd lopózott volna a szobáckába, megdördült az ajtó. Valami erős láb kezdte meg a lövegostromot.

- Várj egy kicsit, te ördög! - súrolt ki torkán hősünknek a védekezés. Valami rongyot markolt fel a félhomályban, szennyes inge volt, törülgetni kezdte arcát, s az ajtóhoz tántorgott.

- Mi van veled? - lépett be röhögve az érkező.

- Alighanem berúgtam egy kissé az este.

- Egy kissé.

A vendég ugyan civilben érkezett, de léptei igencsak katonásan zengtek. Erőteljesen megindult az ablak felé, kifirhangoljon, bele is rúgott az ágy előtt a félhomállyal elmaszkírozott serblibe, ezer darabra robbant a porcelánedény, kegyetlen tartalma szétfroccsent a szutykos szőnyegen.

- Mi volt ez? - kiáltott ijedten a vendég.

- A bili volt, Szásenyka.

- Egye meg a fene!

- Megette.

- Hát ezt meg.

A Szásenykának nevezett vendég csak elvonta az ablakról a sötétítőt, világos tört a szobára, teljes mivoltában láthatóvá lett Nyikolaj morcos-kócos kandúrképe. Társa nevetni kezdett. Kacagása összekeveredett a szurtos pókhálókcal.

- Miért jöttél, Szásenyka?

- Este megbeszéltük, hogy jövök. Jöttem.

- Minek?

- Az ötletem miatt.

- Milyen ötlet?

- A revizoros.

Nyikolaj erőltette agyát, de az irtóztató ürességet, amely befészkelte két füle közé magát, nem volt képes emlékfoszlányokkal benépesíteni.

- Menjünk innen a fenébe! - kiáltott Szása.
- Menjünk?
- De gyorsan! Irtózatosan büzlik ez a borzlyuk.
- Ha elmegyünk is bűdös marad.
- Ne törődj most ezzel!

Nyikolajt nagy nehezen fölöltöztette társa, indultak volna éppen, köpönyegéért nyúlt a házigazda, amikor görcs állt kinyújtott karjába.

- Kié ez a sinyel?
- A tied.
- Az enyém?
- Bizony. Az este vetted meg egy vendéglőben tíz rubelért.
- Tíz rubel? Tizennégy volt!
- Meg hat kopejka! - súgta új gazdájának a köpönyeg.
- Akkor nekem semmi pénzem nincs! - botorkált a ruhadarab felé Nyikolaj

hangja.

- Vendégem leszel!
- Én ugyan nem veszem magamra más sinyelét! Soha nem viseltem más levetett ruháját!
- Az enyémet viselnéd?
- A tiédet, Szásenyka, igen! - nézett szerelmes szemmel társa felé Nyikolaj.

- Minden levetett ruhádat boldogan magamra venném! És viselném is az idők végezetéig!

Szása fogásra akasztotta köpönyegét, a vendéglőből vásároltat meg magára vette.

- Nézd csak, Kolja, micsoda köpönyegem van!
- Jól áll rajtad.
- Jól áll? Rám öntötték! - illegette magát Szása. - Tegnap hozták el a szabótól.

- Pompás munka - bölintott Nyikolaj.
- Neked adom, testvér - vont a magáról Szása a köpönyeget. - Ajándék.

Elfogadod?

- El.
- Járj boldogan ezután a világban!
- Úgy lesz, Szásenykám.

Indultak volna éppen, de megzörgették az ajtót. Egy pincér lépett be, karján Nyikolaj elhagyott köpönyegével.

- A sinyelem! - kiáltotta boldogan Nyikolaj.

Szása elvette a legénytől a fölöltöt, fogásra akasztotta, zsebébe nyúlt s néhány pénzdarabot nyomott a kinyújtott marokba. A pincér homloka szinte megérintette a piszkos szőnyeget. Indult volna.

- Várj csak, te, legény!
- Nagyságos uram...
- Föltakaríttatnád ezt a szobát?
- Lehetne.
- Két rubel. Aztán estére ragyogjon itt minden!
- Úgy lesz, nagyságos uram!
- Egy bilit is szerezzél!
- Szerzek egy bilit is, nagyságos uram!

Szása tuszkolta volna már kifelé Nyikolajt, de a házigazda megkötötte magát.

- Az én sinyelemet akarom!
 - Miért? Nem jó az ajándékom?
 - Jaj, dehogynem, Szásenyka! De majd akkor kerítem a vállamra, ha nem leszel velem. Akkor csak a tiédet viselem. Most itt vagy, a régi köpönyeg kell, az enyém, így a jó.
 - Nem értelek...
 - Nem baj, Szásenyka, nem baj. Fontos, hogy én értem.
 - Akkor jó.
- Végre kiléptek a küszöbön.
- Induljunk hát! - fogta karon Szása Nyikolajt.
 - Induljunk, Szásenyka!

A férfi ajka

Szása elcipelte Nyikolajt egy első osztályú vendéglőbe. Ízletes ételek és gyönyörű italok pompáztak az asztalok hó abroszain, ám Szása nem telepedett le e fényes teremben.

- A hátsó traktus izgalmasabb - karolt bele társába, és vonszolta a fehér asztalok között húzódnó széles utcában. A székeken vacsorázó hölgyek és urak ültek díszes ruhákban.

Nyikolaj apróbb léptekkel haladt, mint társa, a katonatiszt, aki megszokta a kirukkolás eseményeit.

A hátsó traktusban sejtelmes félhomály lebegett a plafontól a padlóig, csak a csöpp színpad proscéniumából vetült a táncosnőkre vörös arany fényár. A táncosnők keleti zenére ragasztották hasukat gerincoszlopukhoz, csípejük ringott, mint árva bárka a Volga hullámain.

Szása elé sietett egy szolgál, mutatta az utat a szabad asztalhoz, s a társaktól elvette köpönyegüket.

- Konyakot! - szólt Szása.

Nyikolaj gyomrába gömbvillám pattant.

Az első pohár után azonnal a lényegre tért a katonatiszt:

- Te voltál városi tisztviselő?

- Voltam – válaszolt Nyikolaj.
- Ismered a bürokrácia világát?
- Ismerem.
- Meg a korrupciót.
- Azt nem annyira, rövid ideig voltam tisztviselő.
- Épp eleget ahhoz, hogy nekimenj a témának.
- Milyen témának?
- Ez az. Olyannak, amilyent még nem írtak Oroszországban.
- Én írok először?
- Te. Tudom, képes vagy erre.

Nyikolaj belebámult társa arcába. Milyen szép íve van ajkadnak, mondta volna, de szóra nem nyílt a szája, mert Szása erélyesen folytatta:

- Jártak revizorok a hivatalodban?
- Jártak.
- Tudtátok előre, hogy jönnek?
- Mikor hogy.
- Tudtátok, vagy nem?
- Leginkább nem.
- Volt főnökeidnek takargatnivalójuk?
- Mindnek.
- Neked is?
- Én a létra alsó fokán ücsörögtem.
- Tehát nem szorongtál a revizor miatt?
- Szorongtam.
- Nagyon? Kicsit?
- Mikor hogy.
- A fene ebbe a válaszodba!
- Ha csúszós ügyletekben vettem részt, akkor volt félnivalóm.
- Csúszós ügylet?
- Van ilyen. Ez jelent sokat a félkézre játszóknak.

Szása idegesen töltött a poharakba. A sajátját fölkapta, és a torkába öntötte. Ádámcsutkája meg sem mozdult. Szívárvány íve van ajkadnak, mondta volna Nyikolaj.

- Mi a megoldás, ha beletenyered az ellenőr a cicakakába?
- Lekenyerezik. Pénzzel, nővel, akármivel.
- Ezt írd meg!
- Mi ebben a csudaság?
- Legyen hamis a revizor személye. Olyan ember, akit csak revizornak hisznek, de nem az.
- És lekenyerezik?
- Ez a megoldás, te mondtad.
- Suta elbeszélés születne ebből – legyintett Nyikolaj.
- Vidd színpadra Oroszországot!

Nyikolaj ijedten nyúlt poharáért, konyakba mártotta a nyelvét, de szinte teljes teste megmerevedett, szinte a lélegzete is elállt. Szásenyka ajka a Néva legszebb hídjának boltíve!

- Mit bámulsz rám? - kérdezte dühösen Szása.

Nyikolaj megrázkódott, poharából kilocsant egy csöpp konyak.

- A művésznőket nézzed! Elsősorban ezért jöttünk.

- És a téma?

- Azt megírhatod bármikor, de most bemegyünk a gyönyörök kertjébe!

- Te meg én?

- Te is, én is.

- Hogyan? Egymással?

- Én Anyával, azzal a kis szóke püspökfalattal. Te meg válassz másik virág-szálat magadnak. A vendégem vagy. Ha szerencséd van, szüzcskére lelsz. Ilyenkor mutatják be a szemlélőknek a kipattanó bimbókat.

Szása fölkel, megindult a sötét sarokban levő átjáróajtó felé. Útközben oda-intette a szóke Anyát, s nyomban eltűntek Nyikolaj szeme elől.

A gyönyörök kertjéből visszatérve Szása üres üveget talált az asztalon.

- Nyikolaj?

- Ahogy elment, nagyságos uram - kezdte a szolga -, a társa bánatosan bámult nagyságod után. Arca meg sem rezdült. Percekig ült megkövülten, egyetlen pontra, az átjáróajtó kilincsére szegezte üveges tekintetét. Hirtelen mintha csuklott volna. Ahogy a forrás föltör, kibuggyant a könnye. Aztán hangosan zokogott. Végül elhallgatott. Öklével törölgette szemét. Talán meg is nyugodott. Körülnézett, furcsának tűnt, mint aki nem tudja, hol van. Végül megragadta a majdnem teli palackot, egyetlen hajtókára kiitta belőle a francia konyakot, és azonnal lehanyatlott a székről. Kocsira rakattam és hazaküldtem.

- Jól tetted. Mondott valamit?

- Olyasmit nyögdécselt, hogy a Néva híd boltíve...

- Micsoda?

- A Néva híd boltíve.

- Mást nem?

- De. A szeme tündértó.

Farkas Gábor

[az emlékezés anatómiája]

hitedben megbújó kétséggé lenni.
bükk-magányú szürkületté lenni.

az első képen arcról lebomló félelem,
esztékás szemüvegkeretre száradt vér,
az odakozmált hús véges terjedelme,
ahogy vékony mosoly terül el az ajkon.

a kaputelefonban mama hangja.
engedj be. papa megint megvert.
nem. semmi komoly. nem kell mentő,
sem részvét. ne idegeskedj folyton.
igen. már alszik, akár a tej. ecet-tej.

*

a második képen
földig, gyökerekig,
a születésig, fogantatásig,
az első megtapadt gondolatig
hajolni,
irgalomért a magasságig,
a dermedt hús orrfacsaró szagáig
hajolni...

csak vissza ne.
csak várni rád ne.

*

a harmadik képen sírkő, kereszt, vasgyár.
sámlin ül mama, nem szól, nem vérzik.
ajkai szélén a keskeny ív a mennybe tart.

nincs ernyedés, bomlás, csak az alacsony
hőfokon odaégett hús és idegek.

hitedben megbújó kétséggé lenni.
bükk-magányú szürkület lenni.

*

a negyedik képen
fogyatkoznak a távolságok.
alszom, kelek, kellek, sóvárgok
utánad.
mert ritkul minden lehetőség,
ahogy hideggé lesz a hőség.

de valamihez
valamiképp
szükséges.

ettől ember.

mikor az indulásban
fodrokat gerjeszt a felismerés,
és a tapasztalat
emlékké rongyolódik.

mit se ér foltozni a sérüléseket.

hitedben megbújó kétséggé lenni.
bükk-magányú szürkület lenni.

*

az ötödik képen jön felém az erdő,
szürke rongyok a fák.

ruhafoltos esőkben a völgy mélye.
hivatkozol fejfájásra, migrénre,
hogy ne kelljen indulni, megérkezni,
de legfőképp ne kelljen emlékezni.

mama a sámlin.
mellé leülök.
simogatnak a
megtorpant ködök.

*

a hatodik képen

ki kaparja az elhantolt kincseket,
a magukra hagyott nedves árkokat,
mikbe olykor csak a muszáj látogat?
minden ócska érv elfozlott. nincs keret,

nincs izzadó tenyérből kihullajtott
hit vagy élet. ahogy a nap leszentül,
a régi otthont hajszolod veszettül,
és közben elfogadsz mocskot, ólajtót,

ablaktalan putrikat, mindent, mi torz.
amint benned osztódnak az emlékek,
a szürkék, feketék és a nyers kékek,
lassan tudatosul, hogy a semmi vonz.

*

a hetedik képen te magad légy a
talált ösvény. a sűrű és a ritka.

egyszerre a mindenség és a semmi.

hitedben megbújó kétséggé lenni.
bükk-magányú szürkületté lenni.

Írók kiegyezéskor

2. A bagoly és a gólyamadár*

A tudós költő visszatette tollát a tintatartóba, amikor fölpillantott a körszakállas alakra:

- Dehogy zavar, Elnök uram! A legjobbkor jön, legalább nem kell kínlódnom tovább ezzel a levéllel, amelyben önhöz folyamodnám. Ezúttal nem mint Akadémiaink fejéhez, hanem mint kultuszminiszterhez.

- Ugyan, Titkár uram, minek ez a hivatalos hang? Hagyjad, János, a pennát, meg tudunk mi beszélni mindent!

- Már az is jó lesz, ha csupán ezt-azt. Éppen csak elkezdtem összeszedni az érveimet. Nehezen megy.

Eötvös jól ismerte Arany kételyektől gyötrődő természetét, de tőle kívánta hallani: - Mi okozza a nehézséget?

A költő nem szeretett beszélni személyes ügyeiről, nem is érezte magát igazi lírikusnak, de mert jóakarója kereste föl, egy kis szünet után kibökte:

- Nézd, József, sosem mondanám neked, ha részedről is érezném, de régóta feszélyező ellenszenv vesz körül. Nem vágják fejemhez az okát, ezért nem védekezhetem.

- Itt, a Tudományos Akadémián kevesled a bizalmat?

- Meg szerte az országban.

Eötvös őszintén meglepődött:

- Nem értem, miből gondolod. Én homlokegyenest az ellenkezőjét tapasztalom. A Kisfaludy Társaságban is egyöntetűen nagyra becsülnék.

Arany nehezet sóhajtott. - Vannak üdítő kivételek. A mindig józan gondolkodású Csengery Antal kitartó barátsága, meg hogy jóvoltodból két évi várakozás után végre itt élhetek a székházban, a titkár számára épített lakásban,

BÁRÁNY LÁSZLÓ (1948) író, szerkesztő, tanár. A szegedi bölcsészkaron végzett. Írt kritikákat, filozófiai, lélektani és irodalmi esszéket. Szépprózája morális problémákat boncol a történelemben és a jelenkorban. Legutóbbi kötete: *Hangok a színpalak mögül* (novellák és elbeszélések, 2023).

* A *Hitel* 2024. szeptemberi számában megjelent, *Tigrisek* című esszénovella folytatása. Elképzelt történetük kezdő és középső epizód a kiegyezés évtizedének irodalmi eseménysorában. Madách Imre és Arany János után a záródarabban Jókai Mór lesz Eötvös József beszélgetőtársa.

amelyet eddig kiadtak helyettem idegennek. Te kiengeszteltél azzal, hogy nagy-lelkűen *kérted*, foglaljuk el a szállást. Hálásnak kell lennem érte...

- Dehogyan *kell!*

- ...jó, *lehetek*. - Kibukott belőle: - De vajon az igazgatótanács miért váratott megalázóan sokáig? Túrtem, ameddig túrhettem, míg végül panaszommal Lónyay Menyhért alelnökünk és pénzügyminiszter úrhoz kényszerültem fordulni. Bőven volt alkalmam töprengeni a hosszú mellőzés okán. Ne vedd hát rossz néven, ha messzire mentem a magyarázat keresésében! Mindezzel semmi újat sem mondtam neked, de talán, ha áttérhetek az előzményekre... Időd engedi?

- Természetesen, hiszen ezért jöttem hozzád. Nem sietek. Legfőbb ideje dűlőre jutnunk végre.

- Jóval régebbi a gondom, mint az akadémiai állásom. A *Toldinak* köszönhető népszerűségem ingatagságára ezernyolcszáznegyvennyolcban ébredtem rá először, amikor is Szalontán nem választottak meg követnek. Hagyján, legalább nem dobáltak meg, mint Szabadszálláson Petőfit. Hatvanegyben és hatvanötben már eszembe sem jutott indulni, hiába kértek föl. Merthogy ötvenegyben valószínűleg megfagyott körülöttem a levegő *A nagyidai cigányok* miatt. Onnantól kanyarog az út a mostani helyzethez, amelyben puhítani igyekszel.

- Álljunk csak meg egy pillanatra Petőfinél! Éppen nem elutasítás, hanem szeretet nyilvánul meg abban, hogy néhai barátoddal, akit változatlanul gyászolnak, egyre inkább összekapcsol a közvélemény, mintha te is márciusi ifjú lettél volna. Úgy látom, bele is szorítanának a népi költő szerepébe.

- Vállalom a rokonítást, én sem felejttem el Sándort. Szeretem az ő szemével nézni kortársainkat, jólesik így becsapni magam, mert a hősi halott már nem láthatja romlásunkat. Őrá értettem *A walesi bárdok* szavait: „Elhullt csatában a derék... Emléke sír a lanton még.”

- Szép jelzővel illetted barátodat, de úgy érzem, hogy az emberi helytállásra vonatkozik, s nem a költői hitvallásra.

- Annak idején *A nép barátja* szerkesztőjeként írtam ugyan egynéhány negyvennyolcas, harcra buzdító verset az ő modorában, de azokra nem vagyok büszke. *Hamlet*-magyarításom szavával: „Miénk a szándok, nem sükere ennek.”

- Zrínyitől és Tassótól Gyöngyösin át Orczy Lőrincig többekről is értekeztél, de Petőfiről tudtommal soha.

- Számos más poétáról sem írtam, akikkel ettől még egy húron pendülhetek.

- A hallgatás valóban nem árulkodik okvetlenül eltérő szemléletről. De a szavak ütközése már igen. Ha két költő népbárát is, nem föltétlenül egyformán azok. Benned a mezei munka ezt a derűs képet idézte föl: „Boglyák hűvösében tíz-tizenkét szolga hortyog, mintha legjobb rendin menne dolga”, Petőfinél meg a néptömegek „nap hevében, éhen-szomjan, kétségbe esve tengenek”. Az éhezés égre kiált, de a szomjúságon egy korsó kútvíz ingyen segít. Ilyen túlzó képet nem tapasztalat, csak indulat szül. Mint ezt a kitörést is: „Akasszátok föl a királyokat!” Te Nagy Lajosban jó uralkodót ábrázoltál. Kinek mi jut eszébe. Nem egyszerűen népi, hanem nemzeti költő vagy.

- Miféle népmi lehetnék, miután évekig próbáltam elismertetni, bár hiába, családunk Bocskai adományozta nemességét? Egyedül tőled, aki lejött a báróság magasából, várom, hogy elhiszed: azért akartam följebb kúszni a ranglétrán, hogy azután lássék, nem lettem más, maradtam, aki voltam. Ahogyan te is. Úrnak és pórnak nem kell különböznie emberségben. Te a népiskolák létrehívásával különb népbarát vagy, mint voltam én, amikor a hasoncímű lap élén álltam Vas Gerebennel.

- Úgy vélem, sosem osztottad Petőfi nézetét, miszerint ha a nép uralkodni fog az irodalomban, akkor közel jut hozzá, hogy uralkodjék a politikában. Egyáltalán: akarná ezt?

- Arisztophanész azt írta: a Nép otthon a legbölcsebb, ám a népgyűlésben csak bámész. Hasonlóan látom én is: csupán békében, tisztos jómódban vágyik élni. De nem Petőfi forradalmi hevétől elütő megfontoltságom ártott széles körben a fogadtatásomnak. Kossuth kifigurázása Csóri vajdaként, ahogy kisurran az országból, az volt a botránykő. *A nagyidai cigányok* után úgy érezhettem, hogy a nemzetet végképp magamra haragítottam. Talán egyedül Vörösmartytól kaptam elismerést e honban.

- Ha akkoriban nem külföldön élek, legalább ketten lettünk volna. De félre a tréfát! Biztos vagyok benne, hogy csöndben mások is veled éreztek.

- Tudom, hogy Petőfi köztük lett volna. Ez vigasztalt a mélyponton.

- Nem mintha kétségbe vonnám, de elárulnád-e, hogy miből gondolod?

Arany töprengett, hogy beavassa-e Eötvöst. Nem vétene-e Petőfi emléke ellen? Ki tudja, még a jog sem, hogy csak illetéktelenek sérthetik-e meg a levéltitkot, vagy címzettek is? De mert Sándor nem kért tőle diszkréciót, mégis előállt vele:

- Sejtésem több mint puszta elgondolás. Súlyos érv erősíti. Ha van türelmed megvárni, előkeresem utolsó híradását, amelyet az erdélyi hadszíntérre vezető végzetes útjáról írt nekem Mezőberényből. - Példás rendben tartott szekrényéből hamar kiemelte a féltve őrzött ereklyét és másolatát. Ez utóbbiról hallgatott, egyelőre nem akarta kiadni kezéből a levelet. Bizalmas iratként olvasta föl: - „Kedves barátom, az napon, melyre hirdettük a népgyűlést, amelyre föllovallt volt bennünket Kossuth, hogy fanatizáljuk a pesti népet a főváros környékén vívandó véres, elhatározó, utolsó lehelletünkig tartó csatára, hol Kossuth maga is jelen lesz, s ha kell, meghal Pest romjai alatt és a többi, mint ő maga mondá: ugyanaz napon adta tudtára a kormány a fővárosi népnek - hegedűszóban elbeszélve -, hogy esze ágában sincs Pest környékén harcolni, még kevésbé otthagyni becses fogát, hanem az első bokor zörrenésére el fog eblábolni világtalan világig, hol Árpád óta nem volt ellenség, s hol hazamentő irhája nagyobb biztonságban lehet. Én ezen komiszásra teljes erőm és tehetségem szerint dühbe jövén ... kaptam magamat, fölszedtem sátorfámat s másnap családommal együtt ide e békési magányba bujdoskoltam azon óhajtással, vajha soha többé a nyilvános életnek még csak küszöbére se kényszerítene sorsom; s most itt vagyunk, s amely percekben végképp felejtem, hogy hazám is van, tökéletesen boldog vagyok.”

- Mérhetetlen kiábrándulás van e sorokban - nézett maga elé Eötvös. - Iga-
zolódni láthatom benne várakozásom mindig is mérsékelt voltát. De Petőfi
nem hátrált, csakugyan belerohant a halálba. - Lehajtotta fejét, mintegy tiszte-
letadásul. - Te vajon miként viszonyulsz ma Kossuthhoz? A kiegyezés ellenző-
jeként egyet kell értened vele. Csöndben azért megjegyzem: történelmünkben
kénytelen-kelletlen folytonosak a kiegyezések. Besenyőkkel, kunokkal, néme-
tekkal-olaszokkal, halicsiakkal, Anjoukkal, Luxemburgival, törökkel, Habsbur-
gokkal...

- Kossuthról kialakult véleményem kérdését föl lehet tenni mára vonatko-
zóan, de a kiegyezés megítélése a holnapot illetné. Bár volna jóstehetségünk!
Nekem nincsen. Most már úgyis mindegy, megtörtént. Művének az össze-
omlásáért a kormányzó elnököt is igen sajnálom. De hiszen éppen a „Kossuth
apánk” kép széttépéséért kárhoztattam *A nagyidai cigányok*ban, azt róttam föl
neki, hogy sárba rántotta az erkölcsi példát. Keserűségemben mintha magamba
döftem volna a kést. Sokan kívánták, hogy bárcsak megtettem volna. Süket
csöndben gördült le a függöny személyes drámám első felvonása után. Repült
- repül - a nehéz kő, ki tudja, hol áll meg...

- ...kit hogyan talál meg...

- Azután következett a második felvonás. Igazad van: állandóan ki kell
egyeznünk, még önmagunkkal is, kinek-kinek szíve és esze vizályaiban. Olykor
hosszú évekbe kerül, míg egyről a kettőre jutunk. Így voltam vele én is, mire
kimozdultam a holtpontról, amelyen távol a közélettől, nagykőrösi tanárként
vesztegeltem. De nem önszántamból hagytam fel a tartózkodással. Országos
ügy rántott ki nyugalomból ötvenhétben.

- Az uralkodó látogatása hazánkban, ugye - bólogatott Eötvös.

- Nehezen találtam rá magyarázatot, hogy felkértek az udvartól: írnék üd-
vözlő ódát Ferenc József tiszteletére. Elborzadtam, nem is a feladattól, amelyre
nem voltam hajlandó, hanem a pusztá feltételezéstől, hogy kapható lennék rá.
Mivel adhattam alapot egy ilyen elvárásnak? Sok fejtörés után oda lyukadtam
ki, hogy egyes-egyedül *A nagyidai cigányok* kelthette Bécsben azt a reményt,
hogy végképp összerúgtam a port a lázadókkal, és örökre hátat fordítottam
a negyvennyolcas eszményeknek. Kellett nekem öngyötrő kétségeimet kivinni
a nyílt színre! Kitettem magam a szégyenteljes számításnak, hogy majd talp-
nyaló leszek. Maradtam volna csöndben, nem repült volna a nehéz kő... Most
sem repülne.

- Gondolod, hogy a mai napig kihatnak az akkori előzmények?

- Úgy bizony! De erről majd később... Ha egy percig tartottam volna is tőle,
hogy netán megingok, azt előre kizártam *A walesi bárdok* papírra vetésével. Csak
a magam megnyugtatóására, mert be sem fejeztem, még kevésbé szándékoztam
megjelentetni. De mintegy kötelezvényt írtam róla, hogy nem tágítok.

- Miért nem akartad közzétenni?

- Több okból sem. Elsősorban is élt bennem a keserű tapasztalat: nem sza-
bad elhamarkodni. Másodsorban az óvatosság, de nemcsak tulajdon bőrömet

kímélendő. Nem tudtam fölmérni, hogy milyen kínos helyzetbe hoznék vele egy lapot, egy szerkesztőt. Vállalnák-e? Mit kockáztatnának? Gondolkodási időt nyertem, s végül hat év után adtam nyomdába. Akkor már saját alapítású folyóiratomban, a *Koszorúban*, a magam szakállára, befejezetten.

- Mi hiányzott belőle korábban?

- A harmadik bárd föllépése. Tulajdonképpen ezzel a kobzossal bújtam elő odúból, ahol addig gubbasztottam, mint egy bagoly. Fontosnak tartottam hangsúlyozni a bécsi felkéréssel ellentétben, hogy „hívatlanul” s most kivételesen „vakmerőn” teszem, mert egyébként gyáva vagyok.

- Ne túlozzunk! - tiltakozott hevesen Eötvös. - Magadra vállaltad a kockázatot. Vörösmarty *Szózatának* a méltó párjáért meg kellett tenned!

- Visszahúzódtam fám odvába. Nem a percnek és a pillanatnak készült e balladám, ahhoz elegendő volt, hogy elhárítottam az udvari kancellária kivánságát. De az örökkévalóság számára meg kellett írnom. A közlés lehet teher, ám nem kényszer. A mű létrehozása elől viszont nem térhetünk ki.

- Akár az elől is. Éppen ennek a jegyében váltottam most miniszterségre. Igaz, ez utóbbira is áll, hogy miénk csak a szándék, a törvények végrehajtásában örülhetünk a félsikernek. Korántsem bízom benne, hogy minden népiskola kifogástalan lesz, ám annyi bizonyos, hogy szükség van rájuk. Így gondolok a kiegyezésre is: aligha bizonyul tökéletesnek a rendszere, de elkerülhetetlen. Az önkényuralomnál mindenképpen jobbnak kell lennie. Ezen dolgozom. Íróként bennem „az alkotó pihen”, mondaná Madách. Bár csupán a balladád keltette szorongás tekintetében, de te szintén átmeneti nyugvóponton jutottál, ha jól értem.

Arany ingatta fejét: - Látszatra. Inkább torolta volna meg pimaszságotmat valamiképp az udvar! Akkor lezárulhatott volna az egész. Így tovább nyugtalanít.

- Látod, mennyire nem vagy gyáva? Elébe mennél a retorzióknak.

- Csudát! Minden vágyam meghúzódni egy Nagyszalontára emlékeztető kuckóban. Azért is ad enyhületet nekem itt a saját lakás, habár fővárosi.

- Én a Széchenyi-, nemrég még Svábhegyen találtam zöld vidéki környezetet magamnak. Neked a közelben kínálkozik enyhelyül a Margit-sziget. Ne folytassuk ott ezt a beszélgetést? Séta közben, mint a peripatetikusok...

- Pontosan oda képzelem magam öregúrként. De azt a békességet még ki kell előbb érdemelnem. Addig meg lakásom nemcsak dolgozószobával, hanem tuszkulániumként, menedékként is szolgál. Maradjunk itt a házi tűzhely mellett!

Eötvös eleinte szerette volna apránként csepegtetni mondandóját, de az előbbieket bevezettek a közepébe. Nagy levegőt vett:

- Látod, nekem is nehezemre esik összeszedni annyi bátorságot, hogy rátérjek jövetelem céljára. Gyávának mondjam magam?

- Miért tennéd?! No, elő a farbával!

- A kitüntetésedről lenne szó. A Szent István-rendről, amelyre fölterjesztettek. Döntened kellene végre, sürges az idő.

- Jól sejtettem, helyesebben számítottam rá, hogy szóba hozod. Lónyay ugyanis már sokadjára próbált rábeszélni, hogy adjam föl elutasító álláspontomat. Ellenérveimet kezdtem összefoglalni neked most a félbehagyott levélben. Fölgördült a függöny, zajlik a harmadik felvonás. De azt sosem képzeltem volna, hogy érdemrenddel sújtson az uralkodó.

- Büntetésnek vennéd?!

- A legkörmönfontabb ítélet sem lehetne ördögibb. Jóval fizetne rosszért? Higgyem el?

- Tehetné rosszal is. Te monád.

- Éppen ettől gyanús módfelett. Miért küldték Lónyayt?

- Várjunk! Ha őt „küldték” volna, akkor engem is? Kik?

- Ő a hatalom lekötelezettje. Fölmentették halálos ítélete alól. Elfogadta a kegyelmet, nem úgy, mint Teleki László. Most lojálisnak kell lennie, gondolom, kénytelen teljesíteni egy elvárását. Nem veszek egy kalap alá benneteket, habár mindketten miniszterek és barátaim vagytok.

- Én nem az udvar szándékát továbbítom, csak a kormány nevében szólok. De azt miért tagadnám? Különbem meg jöttem magamtól is, nem először.

- Te lovagiasan álltál mellém lakásügyi fellebbezésem dolgában, de Lónyay azt gondolhatja, hogy tartozom neki, amiért támogatott. Pedig jogos járandóságomért kértem hivatalból közbenjárását. Így is kínosan érzem magam, tartanék a hálátlanságtól, ha szívem szerint elzárkóznám unszolásotok elől, hogy ugyanis fogadjam el a kitüntetést. Te leköteleztél, de létezik lekenyerezés is.

- Aligha hinném, hogy Lónyay fejében megfordult volna ez utóbbi.

- Nem is így értettem. Őt kenyeretzte le az udvar, amiért természetesen nem hibáztathatom. Most tetszik-nem tetszik, vállalnia kell a kapacitálásomat.

- Az ő nevében nem beszélhetek, de én jó szívvel buzdítalak, minthogy teljes meggyőződéssel írtam alá személyed fölterjesztését. Nem csupán nemzeti költő, hanem egyenesen a nemzet költője vagy.

- Az a nagy baj, hogy a jelek szerint az udvarban is így látják. Ezért tekintenek rám úgy, mint nagyvadra, akit be akarnak hálózni, azzal ki is iktatni. Az én példámon akarja az újdonsült magyar király, a tegnapi önkényúr azt láttatni, hogy megbocsátó. De nem tartok rá igényt. Teleki kibújt a csapdából az öngyilkossággal, nem volt más választása. Ő mindjárt a zsarnokságot támadta drámájával, *A kegyencsel*, az én esetem bonyolultabb. Mielőtt ezt írtam a zsarnokhoz: „Átok fejedre minden dal”, korábban a rebellisvezér ellen fordultam. Az a hiú remény ébredhetett a császár környezetében, hogy *A nagyidaival* a nemzeti ügyről is lemondtam. De tévedtek. Már ezernyolcszázötvenben írtam: „Élni fog nyelvében, élni művészettel, / Még soká e nemzet!” A szónokok, politikusok, hadvezérek jó szolgálatot tehetnek a társadalomnak, de a nemzetet az írástudók éltetik. Az ország, az állam test, a nemzet lélek. Lehet, hogy ezt Bécsben is tudják? Számító felmagasztalással, valójában lejáratással a lelket veszik célba.

- Ha jól értem, nem a személyes érzékenységről van szó.

- Nem csupán arról. Én kitüntetés nélkül is ugyanaz vagyok, mint lennék veled.

- Látod, kimondtad a lényegét. Fordítva is igaz. Éremmel is az maradsz, aki voltál nélküled. Nem érdemes a végtelenségig görnyedned a döntés terhe alatt. Ha megmakacsolod magad, akkor a nemzet lesz a vesztes. Ki tudja, hol áll meg a törékeny enyhülés visszafordítása, akár az önkényig? Először is mint ellenszegülőnek *fölszántják*, de nem a császár, hanem az Akadémia *udvarát*, és vele vész a te állásod is. Gondoltál erre?

- Nem vagyok rá büszke, de megfordult a fejemben.

- Bagolyhoz hasonlítottad magad. De az nemcsak arról ismerszik, hogy szeret begubódnizni. Kiváltsága, hogy majdnem körbeforog a feje. Mérd hát föl a látóhatárt, ne csak előre tekints mereven eszményeidre!

- Elismerem, hogy sok időt töltöttem nyuglódással. De hiába, nehezen mozduló fajta vagyok. Nem úgy, mint te, aki délceg léptű gólyaként emelgeted lábad vizenyőn és szárazon. Ezért csak bámulni tudlak, de követni nem. Mégis annyi rugalmasságot talán magamra erőltethetek, hogy ha a hatalom cinikus módon megsüvegel, akkor egy bagolyhoz illő éleslátással és ember módjára való szemforgatással, laposan pillantsak körül. Csengery már úgyis hozzászoktatott a gondolathoz, hogy a kiegyezés talán mégsem ördögtől való. - Hosszan ingatta fejét. - Ha később jössz, és sikerül megírnom a levelet, bizonyára végérvényessé válik az elzárkózásom. De most, hogy kibeszéltem magamból a keserveimet, elpuhultam. - Csöndesen tette hozzá: - Tartottam tőle, hogy ez lesz a vége. Így sem, úgy sem szakad meg a kételkedés: jól döntöttem-e. Jöhet az önvád.

- Mindenkinek mondani fogom, hogy csak én szorítottalak rá.

Arany nagy lélegzetet vett:

- Az ördögbe is, legyen! Elfogadom a kitüntetést, hogy ha már annyi erőfeszítéssel tető alá hoztátok a kiegyezést, ne tegyek művetek ellen! De rajtam az érdemjelet nem látja majd senki, sohasem!

Fellinger Károly

Szárnyak ég nélkül

(Tózsér Árpádot hallgatva)

János régen fiatal már, púp a múlt hátán, vagy inkább egy teli krumpliszák, a rothadás szaga, amit érez, elszáll, új visszapillantó tükör a honvágy.

János, ha botorkál, kiköt a lyukas, félig elsüllyedt fűzfaladiknál, és eszébe jut a félig teli pohár története a naplemente után.

János kivár, a megvilágosodás árnyékán áll, árva, biztos kettőspont, lábnyoma az anyaföldet hizlalja, felemelt ujja átböki az eget.

*

János akkor tartja magát lelkesnek, ha a halottasházban a temetés előtt leszenteli a hullát, de elérzékenyül, néha még a könnye

is kicsordul, ami színészkedésnek tűnhet a halott csukott szemében, nem beszélve a hozzátartozókról, úgy néznek rá, miképpen Mózes az égő

csipkebokorra, amitől az elhunyt hangját meghallva, a pap lenéz a vén anyaföldre, minden ember egy szám a Teremtő noteszében, a neveknek

csak jelentésük van, szerepük nincsen,
Jánost az atyai idő ráviszi
egyenest a hídra, nem viszi rá a
lélek, hogy ellentmondjon, hátra nézzen.

*

János szerint a nehezen, betegen
levetett, ágyra hányt ruhaneműnél
nincs szánalmasabb a világon, abból
a nadrágból, abból a pulóverból

nem lehet kibújni, ha rájuk tekint
a szem, meglátja gazdájuk legmélyebb
titkát, a tudás és a függetlenség
osztozkodik rajtuk, szabad a vásár.

János szerint a hallgatás kilép a
csendből, mint az üres kocsmából, ahol
csak a zene szól, vagyis arról van szó,
Isten leghűbb társa a legutolsó.

A félretaposott láb már maga is
cipő, le van gyúrva a hátsó része,
a Teremtőnek, aki mindenben a
legelső, aki parancsol és trónol,

muszáj volt megalkotnia az embert,
nem tehetett mást, nélküle nincs helye,
s idő se lenne, ami előbb-utóbb
mindig kideríti az igazságot.

Levelek S.-nek

1. Testté lett és megérinteném

Azt kérdezted a telefonban, hogy lehet-e mással kezdeni a reneszánsz portrékról való beszélgetést, mint a Mona Lisával, amely a legtöbbszörnek egyet jelent „a” portréval, „az” ikonnal? Azóta azon rágódom, hogyan magyarázzam meg a legjobban, mi is a legelfogadhatóbb indokom arra, hogy ha elkészíteném a saját itáliai reneszánsz portré kiállításomat, oda nem vinném el Leonardo festményét. Mert biztosan elterelné a figyelmet a többi alkotásról, azokról, amelyekkel más, de nem kevésbé fontos kérdéseket lehet feltenni. Szóval kihagynám, hogy ne róla kelljen beszélni, hanem csak lehessen.

Rádadás számomra mégis csak Angelo di Domenico del Mazziere festménye jelenti a sokatmondó és mégis titokzatos arcképet. AZ ARCKÉPET. Emlékszel? Arról beszéltünk, hogy a portrék egyszerre a legunalmasabb és a legtöbb rejtéllyel kecsegtető alkotásai a képzőművészetnek. Mert mégis mi közöm nekem egy számomra teljesen idegent ábrázoló festményhez? És mégis: vajon ki van a képen? Mit mond a tekintete? Miért így ábrázolja a festő? Mit jelentenek a mellé festett tárgyak? Van egyáltalán „rejtett” jelentése, szimbolikus szerepe ezeknek a plusz elemeknek? És akkor itt van az engem sokat kísértő női portré, amelyet Agnolo di Domenico festett.

Köztudomású, hogy az ilyen festmények valószínűsíthetően házasságot megelőzően, annak alkalmából készültek. A hölgy a képen egészen egyszerűen bájos, van benne valami végtelen egyszerűség, letisztultság, ahogy a tájképi háttér előtt megjelenik, és első ránézésre egyetlen felirat próbál minket útba igazítani: „Noli me tangere”, azaz: Ne érh hozzám. Oké. Ezeket a szavakat Krisztus mondta a feltámadása reggelén a felé közeledő Mária Magdolnának (Jn 20,14–18).

Elsőre tetszett és szórakoztatónak találtam ezt a párosítást, nem is gondoltam, hogy gondolkodni valót adna: a nő egyenesen a néző szemébe néz, mint aki biztos tudatában van a másik tekintetének. Aki gondolom, elsősorban a kérő lehet. Mégis hogy jön össze a határozott, de kedves tekintet és az egyértelmű

elutasítás egy jegyajándékon? Ráadásul mintha kissé túlságosan is bal oldalt lenne az alak, mintha ki akarna szökni a képből. De nézzük, mit tudhatunk még meg a kép alapján!

Bevallom, nem tudom eldönteni, hogy milyen színű a lány szeme: zöldesbarnás, meleg tekintetű, s halvány arcszínét kis bőrpír lágyítja. A Léa Seydoux arcvonásait idéző nő szája sarkában kis mosoly húzódik, amely néha konokká, máskor csenevészé teszi a lányt. Arcát aranyszőke fürtök keretezik. Haja egyszerű kontyba van feltűzve. Ugyanez az egyszerűség jellemzi az öltözetét is, vaj és halvány rózsaszín, egy kis mélyzöld alsóing sejlík fel az egyszerű szabású ruha alatt. Az egyetlen igazán mély szín itt a hölgy nyakában látható ékszer által van jelen. A nyaklánc vörös gyöngyszemei korallnak vagy rubinnak látszanak. A drágakövekkel díszített kereszt alakú medál tűnik az egyetlen rafinált elemnek. Azért is akadt meg rajta a tekintetem, mert ismerjük máshonnan is: a londoni British Museum gyűjteményében őrzött, 1520–1530 körül készült aranyékszer erősen hasonlít a nő által viseltre. Ennek közepén zafír látható, a kereszt négy szárában rubin és hajlataiban igazgyöngyök díszítik. A nyakék minden gazdagsága mellett visszafogott, elegáns ékszer, nem hivalkodik. Viselése közben rejtve marad előttünk üzenete, mivel csak hátoldala feliratos. Nem meglepő módon, itt is bibliai igeszakasz olvasható: a „VERBUM CARO” János evangéliumának sorára utal: „...et Verbum caro factum est et habitavit in nobis...”, azaz „Az Ige testté lett, köztünk lakott...” (Jn 1,14). Az ékszeren titkosan, a bőrrel érintkezve szereplő idézet az inkarnációra, Krisztus megtestesülésére utal, ahogy Márián keresztül emberként a földre született. A mondatnak újabb jelentést ad fiatal viselője, aki a frigyét követően gyermekáldásban reménykedik, sőt. Azáltal, hogy a festményt a hölgy küldhette ajándékba, egyszerűs mind a kép egy korábbi gesztust dokumentál: a fiatal nő elfogadta az ékszert udvarlójától, nyilvánosan viseli azt, és most viszonzza a szerelmi zálogadását. A festmény jogi dokumentummá, jogi aktussá válik, amely deklarálja, rögzíti, megőrökíti, hogy az udvarló jegyajándékot adott, az udvarlást pedig fogadta és viszonzta a hölgy.

Érdekes, ahogy a jámborság és a szépség, a házastársi hűség egyetlen képen, illetve egy ékszer segítségével fogalmazódik meg: az ékszer mint dísz, a figyelemfelkeltés eszköze, a vallásos üzenettel kiegészítve azonban máris mély vallási áhítatot fejez ki, miközben mint a férfitől kapott szerelmi ajándék egyről szól: a vágyott utódok megszületésének garanciájáról. A házasság előtt álló nők gyakorta hirdették vallásos üzenetet közvetítő ékszerek segítségével (a kérő által vágyott) érenyeiket. Az ékszerrel megjelenített erkölcsi értékek, ne felejtjük el, hogy ez alkalommal mind a férfi oldaláról fogalmazódnak meg: „kedvesem, légy erényes, élj imádságos életet, mint Mária, és ajándékozz meg egy egészséges fiú utóddal!”

Mindeközben a nyakék a nő természetes szépségét is kiemeli. És a kedvencem, hogy a státuszát is! És most nem a jogi tetre gondolok, arra, hogy egyértelműen üzeni, hogy elígérkezett, hanem arra, hogy a ruhája, a haja végtelenül

egyszerű, az egész viseletére a visszafogottság jellemző, azok szabásában, stílusában és színeiben egyaránt, miközben ez az ékszer elegáns módon ugyan, de egyértelművé teszi jómódúságát. Azt hiszem, erre a legjobb kifejezés a 'quiet luxury', a csendes luxus. Ugye?! Tudom, hogy szereted ezeket a fejtegetéseket! De továbbviszem: a férfi ékszerezi fel a nőt, ő teszi láthatóvá, ahogy oly sok esetben is a férfitől meghatározottak a kor női: valaki lánya, valaki felesége, valaki özvegye...

És akkor lépünk egy kicsit hátrébb. Amíg csak tanulmánykötetekben láttam a képet reprodukciók segítségével, nem tudtam róla, hogy a keretének is van felirata. A „Speciosus forma prae filiis hominum” olvasható ki rajta, azaz a 45. zsoltár – egy menyegzős ének! – harmadik sora, amely magyar fordításban így hangzik: „Ékesalakú vagy az emberek fiai fölött.” Ez milyen remekül illik a festményhez! De vajon mikor és ki által került ebbe a keretbe és ebbe az értelmezési kontextusba a kép?

(Jaj, itt hagytam a levelet, mert ez a keret-dolog nagyon izgat: írtam is Randynek a Gemäldegalerie-be, hátha tudja a választ! Na, folytatom!)

És akkor fordítsuk meg a képet. Mert nemcsak az ékszeren, hanem a festményen látható és a tekintet elől rejtett feliratok is kettős funkciót szolgálnak: jelzik, hogy menyegzőre készülés kapcsán készülhetett a kép, miközben a szövegek a házaseset ideáját, erényeit fogalmazzák meg, s egyben a nő jámbor természetét közvetítik, s összességében azt, hogy mily alkalmas jó feleségnek. Nem vagyok jártas az itáliai irodalomban, de ezek a szövegek a becsületre való törekvést, a botránytól való félelmet fogalmazzák meg, és a vágyakozás veszélyeire figyelmeztetnek, ugye? Ezt te jobban tudod nálam, ugye megírod majd? Mutatom a szövegeket, amiket úgy képzelj el, hogy a tábla közepén van egy babérokoszorú a közepében egy címerrel. A keret mentén körben egy-egy felirat: ·FV CHE IDIO VOLLE· (bal oldalt); ·TIMORE DINFAMIA· ·E· / ·SOLO DISIO·DONORE· (fent), ·SARACHE IDIO VORRA· (jobb oldalt); ·PIANSI GIA· / ·QUELLO CHIO VOLLI· / ·POI CHIOLEBBI· (lent).

És akkor megint: mit keres itt a feltámadás után Jézus által Mária Magdolnának mondott „Ne érj hozzám” felszólítás? Miért írták egy fiatal nő portréja alá? És akkor tegnap bevillant egy angol vers, amely csak látszólag nagyon távoli példa! A költeményt Sir Thomas Wyatt írta, a címe *Whoso List to Hunt*, és ebben olvashatjuk a következő sorokat: *And graven in diamonds in letters plain / There is written, her fair neck round about, / „Noli me tangere, for Caesar’s I am, / And wild to hold, though I seem tame.”* Vagy ahogy Mészöly Dezső fordítja: „Ott a karcsú nyak / betűs örvén olvasható jelül / gyémánttal vésett fölírás ragyog: / „Noli me tangere, Caesaré vagyok!”

És ezzel rám zúdít mindent, amit az utóbbi években kutattam! Hiszen a szerelemvadászat ismert toposzába illő vershez a „ne érj hozzám” frázisát feltehetően Caesar szarvasának történetéből kölcsönözte a költő, amellyel itt az elérhetetlent szimbolizálja: tehát a felirat nem a jövődöbelinek, hanem mindenki másnak üzen: e fiatal, házasodó korú nő nem szabad már, eljegyezték,

egyenesen a szemünkbe néz, és a feliratban közvetített paranccsal mintegy a helyére teszi az őt vizslató férfiakat: „Férjhez megyek!”

És hogy miért csak látszólag távoli példa? Mert Wyatt egy Petrarca-mű ismeretében, a 190. szonett formáját és sorait hasznosítja szonettjében, és tőle vette a „Noli me tangere” formulát is. És persze azért Wyatt jutott az eszembe, mert ő a latin, és nem az olasz verziót („Nessun mi tocchi”) használja művében, ahogy a festményen is latinul olvashatjuk e sorokat, így utalva nemcsak a szerelmi költészet és képzőművészet a korszakban ismert elemeire, de határozottan utalva Jézus parancsára is, amelyet Mária Magdolnának adott.

A SZÖVEGBEN ELŐFORDULÓ SZEMÉLYEK

Angelo di Domenico del Mazziere (1466–1513): firenzei festő, az ugyancsak festő Donnino testvére volt. S bár bátyja volt a festőműhely feje, a források szerint a kortársak őt tartották tehetségesebbnek, s számos kiemelt falfestészeti munkáját ismerik el. Ezt támasztja alá az is, hogy Michelangelo Buonarroti őt is Rómába hívatta, hogy konzultáljanak a Sixtus-kápolna freskói előkészületei kapcsán. A Mazziere-tstvérekhez kötik a Santo Spirito freskóit.

Francesco Petrarca (1304–1374): a legismertebb itáliai prehumanista költő, a *Diadalmenetek* (*I Trionfi*) című versfüzérért olasz nyelven írta háromsoros versszakokban (tercina), és a szerelem, tisztaság, a halál és a hírnév fogalmai tűnnek fel benne.

Randy Fink: a berlini Gemäldegalerie titkára.

Thomas Wyatt (1503–1542): angol költő, nagykövet. Az 1520-as években plátói (?) szerelem fűzte Boleyn Annához, a kutatás szerint a fent idézett verset is hozzá írta 1530-ban. A művet csak halála után, 1557-ben publikálták. Kalandos élete volt, több fogságot is túlélt, majd újra nagyköveti pozícióban súlyos betegsége miatt elhunyt.

A SZÖVEGBEN ELŐFORDULÓ MŰALKOTÁSOK ADATAI

Leonardo da Vinci: *Mona Lisa* (La Gioconda), 1503–1519, olaj nyárfatáblán, 77×53×1,3 cm, Párizs, Louvre, ltsz. 779.

Angelo di Domenico del Mazziere: *Fiatall nő portréja*, Firenze, 1485–1490 körül, olaj nyárfatáblán, 48,4×32,2×1,6 cm, Berlin, Staatliche Museen, Gemäldegalerie, ltsz. 80.

Itáliai, kereszt alakú medál felirattal, 1510–1530 k. zafír, rubin, igazgyöngyök, 2,8 cm, The British Museum, London, ltsz. AF.2907.

VÁLOGATOTT IRODALOM A TÉMÁHOZ

Stefan Weppelmann: Some Thoughts on Likeness in Italian Early Renaissance Portraits. In Keith Christiansen – Stefan Weppelmann (szerk.): *The Renaissance Portrait from Donatello to Bellini*. New York–New Haven–London, 2011, The Metropolitan Museum of Art–Yale University Press, 64–76.

Maya Corry: The Family. In Maya Corry – Deborah Howard – Mary Laven (szerk.): *Madonnas & Miracles. The Holy Home in Renaissance Italy*. Cambridge, 2017, The Fitzwilliam Museum, 14–15.

Fűben-fában, képekben

Virág mamó fűvészkönyve – akvarellkiállítás Aneta F. Holasová illusztrációiból

Budapest, 2024, Petőfi Irodalmi Múzeum, Bártfay-terem

Mesélni jó. Hát még hallgatni a történeteket, amiket annak idején édesanyánk olvasott fel. Felnőttként már mi adjuk tovább ezeket gyermekeinknek. Ilyenkor nosztalgiával gondolunk vissza gyermekkorunkra, a meséléssel töltött estékre. Aneta Františka Holasová is mesemondó, de ő képekkel beszél el történeteket, amelyeket a Petőfi Irodalom Múzeum Bártfay-termében mutatott be *Virág mamó fűvészkönyve* címmel. A részletgazdag, kézzel festett illusztrációk még a kemény szíveket is „meglágyították”.

Még azokat is megmosolyogtathatták, akikről felnőttként már távol áll ez a világ. Az én szívembe rögvest belopták magukat ezek a játszi könnyedséggel kreált kompozíciók. Sugárzott róluk, hogy örömből születtek, vidámság hatja át őket, mint a meséket. A kiállított képek varázslatos helyszínekre kalauzolták el a nézőket, oda, ahol bánatnak nem lehet helye. A kompozíciókon hol pöttyömnyi emberek játszottak növényekkel, hol egy fekete párduc tette ugyanezt „torzonborz” majmocskákkal. Az alkotó akvarelljein bármi megtörténhet, például rovarok választottak lakóhelyüknek egy hotelt.

A *Rovarhotel* című történet leírásából praktikus útmutatást kapunk. A házikó alapjául egy régi, fából készült zöldségesláda szolgált, amit felállítva rendezhettünk be. „Az alsó emeletre kisebb köveket, kavicsot, homokot helyezünk és az egészet kibéleljük mohával” – olvashattuk az elkészítési módról. Fülbemászók, futrinkák, poloskák ezt szeretik. Fontos, hogy minden emelet kéreggel és gallyal legyen elválasztva. A második szint száraz levelekkel, szénával, tobozokkal kell megtöltődjön a hétpettyes katicabogaraknak. A harmadik emeletre pillangóknak szánt kis szobák kerülnek. Sima, „szűk, nyílásokra, nagyjából 10 cm magas és 1 cm széles résekre van szükségük”. A legfelső szint a magányos méhek „fészke” kerek nyílásokkal, folyosókkal. És persze tető is kell a beázás ellen. Ezután mehet is ki a kertbe, annak egy nyugodt szegletébe.

A rovaroknak szánt hotelből ítélve Aneta F. Holasová számára kulcsfontosságú a természet. Erről tanúskodnak a tárlat vitrinjei mögött „rejtett” könyvek

TAKÁTS FÁBIÁN (1987) a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán végzett művészettörténet szakon. Szakterülete a 20. század művészete.

és azok illusztrációi, de legjobban a falon függő műveken ötlük szembe az erdőmező szeretete. Az aprólékos, szépen kidolgozott rajzok az élővilág pontos, alapos ismeretéről árulkodnak.

Pedig Aneta F. Holasova könyv- és papírrestaurátornak tanult, mégis illusztrátorként végzett, és így dolgozik a mai napig. Életrajzából kiderül, hogy 2013-ban mutatkozott be *Lumír včelaří* (Lumír méhészkedik) című kiadványával, amely gyorsan az olvasók kedvence lett. Arany Pántlika-díjra jelölték, több nyelven is napvilágot látott. Műveivel tíz éve szerepel a *Rakéta* című cseh gyerekirodalmi folyóiratban – tájékoztatott a kiállítás ismertetője. Az alkotás mellett akvarelles és illusztrációs workshopokat is tart, gyermekeket, gyermeklelkületű felnőtteket egyaránt szívesen fogad. Több cseh kiadóval (Albatros, Běžilíška stb.) működik együtt. Magyarra három kötetét fordították le, a *Mesegyár*, a *Toncsa és a cirkusz*, illetve a *Fűvészkönyv* címűeket.

Ez utóbbi lett címadója a *Virág mamó fűvészkönyve* tárlatnak, és nem véletlenül, hiszen talán a leglátványosabb a világa, a természet. Az erdő szélén él Virág mamó, aki úgy ismeri lakóhelyét, mint a tenyerét. Szakértője a fáknak, bokroknak, gyógynövényeknek, gyűjti levelüket, termésüket, virágukat és gyökerüket. Nagy tudásra tett szert, amit nem rest átadni unokáinak. Mamó és unokái együtt fedezik fel a növények gyógyító erejét.

A Csirimojó Kiadó gondozásában megjelent kedves kis történetbe Aneta F. Holasová munkái kiválóan illeszkednek. Rosznáky Emma kulturális újságíró szerint „az egész könyv felér egy botanikakurzussal, de Holasová alkotásai gondoskodnak arról, hogy mindez ne tűnjön papírizúnek”.

A Bártfay-teremben látott művek Szegedi Katalin képi világára emlékeztethetik a látogatókat. Noha párhuzamot vonni, két alkotót összevetni nem éppen szerencsés, vannak kivételek. Mint most is, amikor Szegedi sajtósági stílusa, leleményes bravúrja remekül megjelenik Aneta F. Holasová illusztrációin is. Ugyanaz, a felnőttek számára is élvezettel nézhető stílus, ugyanannak az életszeretnek, a gyermekek őszinte kíváncsiságát megőrző szemléletnek a tükröződése.

A *Virág mamó fűvészkönyve* varázslatosan hatott. A meseillusztráció műfajában nehéz újat mutatni, a klasszikus, harmonikus és színpompás rajzok biztos sikert hoznak. Aneta F. Holasová sem törekszik másra, illusztrációi követik ezt a hagyományt. Csak mesél, mint Rémusz bácsi, szórakoztat, tanít és gyönyörködtet.

Jóna Dávid

A szilvalekvár

Valamiért be kellett mennem a kamránkba,
Te úgy hívtad, a spájzba.
Nem hinnéd, de újabban főzök ezt azt. Csak ha kedvem van.
A minap tudod, mit találtam a spájzban? Persze, hogy tudod!
Felbontatlan befőtteket, lekvárokat.
Még Te írtad rá kézzel, hogy mi van bennük. Egres, füge, ribizli.
Olyan szépek, öblösek azok a betűk,
és csak álltam ott és próbáltam felidézni, hogy mikor is hozhattad,
de semmi emlék, talán csak csendben feltetted a polcunkra...

A szilvalekváron talált dátum szerint az utolsó nyarad volt.

Itt van előttem az asztalon az üveg lekvár. A szilva.
Cefofán szoknyácskában.
Közben elképzellek. Azt, amikor ráírtad... hozzá az akkori mosolyod,
mert már Te akkor tudhattad, hogy túl fog Téged élni,
s majd, ha megtalálom, akkor újra ott leszel velem.
Egy hideg szellő, libabőrös a karom. Te vagy, nagyi?

A lekvárt nem nyitottam ki azóta sem. Szoktunk beszélgetni.
Ha senki nem látja.

Molnár Ferenc és a „konvencionális hazugságok”

(2. rész)

Az asszimiláció dramaturgiája

A Molnár Ferenc színpadát elemző irodalomtörténészek közül többen is felhívják a figyelmet arra, hogy a darabjaiban rendre megjelenik a látszat és a valóság szembeállításának és az ehhez kötődő kettős szerepjáték. A színészek, férfiak és nők egyaránt olyan személyeket alakítanak, akik mások által rájuk osztott, illetve önként vállalt szerepeket játszanak, és alakításuk hitelességétől függ az életük, magánéleti boldogságuk, illetve az egzisztenciájuk. Több nagy sikerű darabja játszódik színházban, illetve a hősei maguk is színészek, vagyis Molnárnál a látszat összefolyik a valósággal, a szerző a nézőt mintegy „tükörlabirintusba” csalja.

„A látszat és valóság fogalma egybeolvad Molnárnál az igazság és hazugság, helyenként pedig az élet és művészet kettősével, s valamennyi fogalom pár a szerepjátékkal. Mindannyian szerepet játszunk, mondja e kérdéssel foglalkozó darabjaiban... Ezt a témát Molnár vezette be a magyar színműirodalomba, az ő nyomán található meg ez a motívum a húszas, harmincas évek sikerszerzőinél, mint például Fodor Lászlónál, Bús-Fekete Lászlónál vagy Bónyi Adorjánál. De míg Molnár ezt a sok minden mást is magába olvasztó látszat-valóság kettősséget a két fogalmat elválasztó vékony határon képes volt egyensúlyban tartani, addig epigonjai a motívum lényegét meg nem ragadva csak felszínes utánzatát produkálták ennek a problematikának.

Molnár népszerűségének egyik titka talán éppen ezen a ponton ragadható meg a legtisztábban. Birtokában volt annak a képességnek, amelynek segítségével megtalálta a helyes arányokat, általában – néhány ellenpéldától eltekintve – csak a szükséges mértékben alkalmazta a sikerdarabok elkészítéséhez szükséges kötelező paneleket, darabjait nem terhelte meg ezekkel a sablonokkal úgy, mint ahogyan azt kortársai közül – a még nagyobb siker reményében – tették sokan. Molnár ügyel arra, hogy például ha látszatmotivációként is, de legyen

PELLE JÁNOS (1950) író, történész.

jelen drámáiban a szereplőit mozgató ok, hogy ennek a légkörnek a megteremtésével minél kevésbé legyen érzékelhető a szerző irányító szerepe. A leghihe-tetlenebb szituációt is igyekszik minél hihetőbbé tenni. Ennek eléréséhez egyik leggyakoribb eszköze a cselekmény továbbblendítéséhez a drámában amúgy is elengedhetetlenül fontos fordulat, amelyet azonban kortársainál sokkal leleményesebben alkalmaz. Nem egyszerűen szerzői instrukciókban közli ezen fordulatok beálltát, hanem a dialógusokon keresztül hozza létre őket, eljátszatva a folyamatot az alakokkal – ezzel mellesleg jóval nagyobb teret és lehetőséget ad a színészi játék kibontakoztatására is.”¹

Az, hogy Molnár alakjai rendre valóságosnak hitt látszatvilágban élnek, összefüggésbe hozható a korabeli magyar társadalom feszítő ellentmondásaival, azokkal a „konvencionális hazugságokkal”, melyeket kortársai, illetve a közönség a saját érdekében igaznak fogadott el. A pesti polgárság, Molnár Ferenc közönsége legnagyobb részben asszimilálódott magyar zsidókból tevődött össze, és állíthatjuk, hogy a darabjai azért keltettek ekkora visszhangot, mert a korszak, a századfordulót követő két évtized alapvető problémáit vitte színre briliáns ügyességgel és művészi tehetséggel.

Az asszimiláció áttekinthetetlenül összetett, ugyanakkor indulatokat gerjesztő problémája számtalanszor került elő Molnár Ferenc publicisztikájában ugyanúgy, mint a regényeiben is. Világosan látta a fonákságait, ugyanakkor világos volt a számára, hogy bármekkora feszültséget kelt is a magyar társadalomban ez a lendületesen zajló, milliókat érintő folyamat, melyhez hasonló addig sehol a világon nem fordult még elő, nincs alternatívája. A magyar zsidóság nem tehet mást, minthogy a jövő fenyegető veszélyeivel szemben a jelenbe, az adott pillanatba kapaszkodik. Ezt a szemléletet később a társadalmi haladás és a forradalom hívei, akik a minden problémára megoldásra hozó jövőt szembeállították a jelennel, Molnár hiányosságaként tüntették fel, holott éppen ez volt sikerének a titka.

Az asszimilációval összefonódott és heves érzelmeket kiváltó emancipáció mint téma és mint társadalmi jelenség viszonylag egyszerűnek tűnik, holott a lehető legbonyolultabb folyamat, mely napjainkban is – immár nem keresztény-zsidó viszonylatban, hanem a szekularizálódott európai többség és az iszlám kisebbség között – ma is vitákat kavart, indulatokat gerjeszt.²

1 Kárpáti Tünde: Molnár Ferenc sikerdramaturgiája. *Jelenkor*, 2002, 45. évfolyam, 6. szám, 683.

2 Az asszimiláció annyira sokértelmű, különféleképpen értelmezhető fogalom, hogy minden rá vonatkozó állítást bírálni lehet egy másik értelmezésből kiindulva. Ez történt Csoóri Sándor nagy vihart kavart kijelentésével, melyet a *Nappali hold* című esszéjében fogalmazott meg: „manapság egyre határozottabban érződik, fordított asszimilációs törekvések mutatkoznak az országban: a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusban és gondolatilag 'asszimilálni' a magyarságot” (*Hitel*, 1990. szeptember). Nyilvánvaló, hogy Csoóri a magyar nemzeti identitást, a népi kultúrát féltette számos elődjéhez, így Szekfű Gyulához vagy Németh Lászlóhoz hasonlóan a globalizált konzumkultúrától. Elkeseredésében ezt azonosnak tekintette a „zsidósághoz való asszimilációval”. Holott a nyelvileg sokszínű és komplex judaizmus semmiképp

Megkülönböztetünk nyelvi, társadalmi, kulturális és vallási asszimilációt, mely eltérő szinteken s érzelmekkel és feszültségekkel súlyosan megterhelve zajlik. Ha egy társadalmi csoport emancipációja túl gyors, a többség hajlamos ezt erkölcsileg megbélyegezni, a befogadása elől elzárkózni. Ahhoz, hogy az emancipáció sikeres legyen, nagy becsvágyra és kitartásra van szükség a feltörekvő csoport tagjai részéről, ilyenkor önérzetek sérülnek, a felek súlyos sebeket osztanak és kapnak. Ugyanakkor a sikeres jogi, illetve társadalmi és gazdasági emancipáció távolról sem azonos az a meghatározatlan, állandóan változó kritériumokhoz (nyelvi, kulturális, vallási stb.) kötött társadalmi asszimilációval, melynek legteljesebb, sokak szerint kívánatos formája, ha a két, eltérő hagyományú és szocializációjú csoport tagjai szerelmesek lesznek egymásba, összeházasodnak, és közös gyermekük születik. Ennek az asszimilációs „csoda-szernek” a vegyelemzése Molnár Ferenc életművének tengelye, központi motívuma.

Történészek és szociológusok rámutatnak arra, hogy a szerelem, majd házasság formáját öltő egyéni asszimiláció, az Ady Endre által leírt „korrobori tánc” nemcsak nyereséggel, de veszteséggel is jár, hiszen amit az egyik fél kultúrájában, vallásában, nyelvében nyereséggként él meg, az a másiknak veszteséget jelent. Gyurgyák János ezt a jelenséget akkulturációnak, azaz kulturális hasonulásnak nevezi, hiszen az asszimiláció fogalmán azt a folyamatot érti, amelynek során „egy bizonyos etnikai csoport vagy egyén elveszíti nemzeti, etnikai vagy kulturális identitását, és ezeket egy másikra cseréli föl”. Gyurgyák János szerint az asszimiláció akkor „teljes és befejezett, ha az asszimilált minden fenntartás nélkül átvette az új népiség tudatát, s elveszített népisége már olyan közömbös számára, mint bármely más idegen népiség.”³

A századelő Budapestjén viszonylag teljessé vált a nyelvi asszimiláció, hiszen a milliósra növekedett lakosság túlnyomó többsége már csak magyarul vagy magyarul is beszélt. Ekkorra jött létre az a nagy tömegű, vásárlóerővel rendelkező és szórakozásra éhes közönség, amit a 19. század első felében a reformkor magyar színtársulatainak még nélkülöznie kellett. Viszont más téren súlyos konfliktusok lappangtak a felszín alatt: vallásra való tekintet nélkül letörlesztendő emancipációs hátránya volt a szegényeknek a gazdagokkal, a közrendűeknek

sem azonosítható az „egydimenziós” fogyasztói kultúrával. Hasonlóképp nagy visszhangot keltett Gyurgyák János felfogása a kérdésről, aki kijelentette: „a csoportos asszimiláció gondolata a modern korban, tehát a nacionalizmus megjelenése után eleve lehetlent kívánt, így az egész konstrukció illúziókra épült”. (Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Bp., 2001, Osiris, 18.)

- 3 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Bp., 2001, Osiris, 18–19. Megjegyzendő, hogy a történész asszimiláció-fogalma meglehetősen doktriner és maximalista. A magyarok még nyelvrokonaik iránt is megkülönböztetett érzelmekkel viseltek, holott több mint ötezer évvel ezelőtt éltek együtt a finn-ugor népekkel, s beszéltek velük együtt egy ma már csak töredékesen rekonstruálható ősnyelvet. Tehát még az egykori nyelvi asszimiláció emléke sem közömbös a számunkra.

az arisztokratákkal, a nőknek a férfiakkal szemben. Ugyanakkor a zsidó származású, bővülő anyagi forrásokkal rendelkező, kulturális fölényben levő polgárság politikailag akart emancipálódni, részt kért az állami, önkormányzati vezetésből, amire képzettsége és felkészültsége révén igényt tartott. Szemben állt vele a „birtokon belüliekből” álló, önmagát később „keresztény-nemzeti középosztályként” definiáló réteg, mely viszont gazdaságilag egyre nehezebb helyzetbe került. Tagjai a zsidók kulturális és gazdasági fölényét akarták kiegyensúlyozni, és a két közvéleményt formáló csoport közötti konfliktus már nyíltan jelentkezett a századelőn, az egyetemi ifjúság mozgalmában.

Mikor tekinthető befejezettnek az asszimiláció? Egyes felfogások szerint viszonylag hamar, amikor az „új honpolgár” tűrhető szinten elsajátította a nyelvet, lojális és gazdaságilag integrálódott. A magyar állami hatóságok megelégedtek azzal, ha a nemzetiségek eljutottak erre az asszimilációs szintre, vagyis elfogadták a status quót. Ismeretes, hogy a magyar zsidóság 1867 után ennél sokkal többet nyújtott, érzelmileg is azonosult a magyarsággal. Elég, ha csak Molnár Ferenc példáját idézzük, aki gyermekkorában rajongott Kossuth Lajosért, részt vett 1894-es dísztemetésén, és élete végéig ereklyeként őrizgette egy koszorúszalag darabját. Molnár, ahogy a húga emlékezett rá, többször is meghatottan elvonult a halott Kossuth előtt, akit a Nemzeti Múzeum előcsarnokában ravataloztak fel. A hely amúgy néhány lépésnyire esik attól a sétánytól, ahol a magyar hazafiságot allegorikus formában megörökítő, világhírű ifjúsági regénye, *A Pál utcai fiúk* kezdődik...

Csakhogy a keresztény „úri társaság” a huszadik század elején már nem elégedett meg a zsidóság kulturális és érzelmi asszimilációjával. Befogadásukhoz „emelték a tétet”: igényelték a keresztény vallásra való áttérést is, ami abban a formában, ahogy elvárták, teljesíthetetlen volt. A szekularizáció útján előrehaladt magyar társadalomban már kisebbséget alkottak a hagyományos falusi közösségekben élő keresztény hívők, és az urbánus életvitelű, az átlagosnál műveltebb zsidók, akik eltávolodtak őseik hitétől, néhány csepp szentelt víztől nem lettek hithű keresztények. Már a városokban élő papok és politikusok sem voltak azok. Így ők a megkeresztelkedést formális, taktikai lépésnek tekintették, és továbbra is zsidónak tekintették az áttérteket.

Mitől volt sikeres, legalábbis más közép-kelet-európai országokhoz képest a magyarországi zsidó asszimiláció? Karády Viktor több könyvében is tárgyalja az „asszimilációs társadalmi szerződés” fogalmát.⁴

Szerinte ez a bizonyos, írásba soha nem foglalt szerződés a kölcsönös előnyök racionális belátását tükrözte. A honi zsidóság és a hatalmi kulcspozíciókat kisorsozó keresztény elit kölcsönösen érdekelt volt a zsidóság minél gyorsabb elmagyarosodásában. Egyikük számára ez a jogilag rendezett polgári státust (az integrációt), a másik fél számára a tömeges asszimilációt és feltétlen államhűséget

4 Karády Viktor a témával részletesen foglalkozik *Zsidóság, modernizáció, asszimiláció* című könyvében. Budapest, 1997, Cserépfalvi Kiadó.

jelentette abban az államban, ahol a kiegyezéskor a magyar etnikum népességbeli aránya csupán 40 százalék körüli volt. A szerződésben ugyanakkor hallgatólagosan arról is megállapodtak a felek, hogy kit milyen hely illet meg. A zsidóság a teljes jogvédelem talaján és állami segédlettel a modernizáció gazdasági és szellemi teendőinek elvégzésére nyert felhatalmazást; a liberális nemesiség viszont fenntartotta magának az államhatalom uralmi, valamint a presztízhierarchia mintaadó pozícióit.

Az asszimilációs társadalmi szerződés feltételezése azonban több kérdést is felvetett. Elsősorban azt: ki asszimilál, és kit? Ez a kockázatos „szerepjáték” bizonytalan kimenetelű volt, mert bár az 1867-es kiegyezés után a zsidó polgárság sok tekintetben hasonult a gentry és arisztokrata gyökerű politikai elithez, átvette annak stílusát és értékeit, de a századfordulóra már sok tekintetben önállósult, önálló politikai tényezővé vált, és saját ízlését tükröző kultúrát teremtett. Hogyan tükröződött ez a színpadon?

Molnár Ferenc, miután hazatért Genfből, francia vígjátékírók (Blum, Fevrier, Bilhaud, Hennequin, Feydeau, Flers, Caillavet, Berr és Guillemaud) darabjait fordította az újonnan megnyílt Vígszínház számára. Majd 1902-ben színpadra vitte a *Doktor úr* című komédiáját, melyet lelkesen fogadtak. Sikere ösztönözte arra Molnárt, hogy a továbbiakban a színpad számára írjon. A három felvonásos, egész estés bohózat főhőse doktor Sárkány, jól menő, pénzsóvár, nagyra törő és művelt, de kétes ügyletektől sem visszariadó ügyvéd, akinek a társadalmi konvencióktól eltérő fogalma van a bűnről. Lombrosót, a világhírű jogfilozófust idézi, aki szerint „a bűn épp oly jelensége az életnek, mint a születés vagy a halál, avagy mint az elmezavar, melynek legtöbbször egyik megnyilvánulása”. Bertalan, a gyakornoka is hasonló „erkölcstelen” nézeteket vall: „Lopni, csalni, sikkasztani az bűn. Egy lánnyal a sötétben csókolózni az nem bűn, az csak szemtelenség.”

Dr. Sárkány irodája a Lipótvárosban van. A városrészt Bertalan mint „Dunán inneni merkantil negyed” emlegeti. A korabeli néző érzekelte, hogy az ügyvéd és fiatal, vonzó felesége, valamint egész háza népe zsidók. Ehhez már csak azért sem férhet kétség, mert a bohózat egyik dzsentri eredetűnek bemutatott figurája, az „úri betörő”, Puzsér is az ismert Talmud-filozófusra hivatkozik, amikor jelzi, hogy olyan rafinált tervet eszelt ki, melyet megismerve „Rebbi Akiba be fogja nyújtani a lemondását”. Csató, a szerelmes rendőrnagy pedig így felel arra Sárkánynénak, amikor a kacér asszony felveti, hogy „valamelyik őse oroszlán lehetett”: „Maglehet. Az apámat még Lövnek hívták.”

A darab cselekménye azt tükrözi, hogy a fiatal Molnár Ferenc egyik kedvenc szerzője a népszerű francia krimiíró, Maurice Leblanc volt. Puzsér, az ügyvédjével együttműködő „úri betörő” meglehetősen hasonlít Arsene Lupinre. A kompromittáló bulvársajtó, melyről annyi szó esik a darabban, ekkor még inkább Párizsra, mint Budapestre volt jellemző. Ugyanakkor Molnár Puzsérból „budapesti jellemet” alkotott, sikkasztó dzsentrit, aki a bűn útjára lépett. Itt került kapcsolatba a briliáns védőügyvéddel, dr. Sárkánnyal, aki tizenkilenc

alkalommal is felmenttette a bíróság előtt. A vígjátékban azonban legalább két olyan, elgondolkodtató motívum is van, mely túlmutat a könnyű nevetetés szándékán, és Molnár későbbi darabjaira utal. Az egyik: Puzsér nem egyszerűen dr. Sárkány szolgája, hanem inkább alkalmi partnere, aki csak addig működik együtt az ügyvéddel, ameddig az érdekeinek megfelel, s amikor az osztálytalálkozón lehetősége nyílik rá, habozás nélkül a helyére lép. Jellemző módon, a darab végén, a harmadik felvonásban még ő tesz szemrehányást „a doktor úrnak”: „Ön hajhászta a reklámot, ön stréberkedett, ön feltűnésileg viszketett! Ön nem ügyvéd, hanem zugfiskális!” Dr. Sárkánynak nemcsak az egzisztenciája ingatag, de a házassága sem kikezdehetetlen. Csató rendőrnyomozó ostromolja a feleségét, és a következő szavakkal udvarol neki: „Egy percig se tudnék szeretni valami egészséges asszonyt. Ah, a beteges, szeszélyes, hisztériás, perverz, hipermodern és überneureszténias nők! Ezeket imádom!” Bár Sárkányné a darabban végül nem csalja meg az urát, éppenséggel nem lehet kizárni, hogy a lipótvárosi asszonyok meghódításában annyi tapasztalatot szerzett Csató terveit legközelebb siker koronázza...

Az 1901-ben írt, *Az Egy gazdátlan csónak története* című kisregény több okból is meghatározó jelentőségű Molnár pályáján. Ezt a művét, mely Kiss József *A Hét* című lapjának 1902-es évfolyamában jelent meg folytatásokban, *Az éhes város* című társadalmi regényének megjelenése után írta, de attól alapvetően eltérő irányba mutatott. Témájában azon az úton indult el, melyről élete végéig nem tért le. A mű egyetlen színhelyen játszódik, a gyermekkorától ismert Margitszigeten. A társadalomkritikát nélkülöző, de rendkívüli pszichológiai érzéssel rajzolt, tragikus magánéleti konfliktus sűrítve jelenik meg, mintegy „megelőlegezve” a színpadot, mellyel Molnár csak kisregénye megjelenése után kísérletezett először.

A cselekmény középpontjában Wald Piroska és Tarkovics Bandi kapcsolata áll, az a teljesen egyoldalú szerelem, melyet a tizenöt éves kamaszlány érez a harminckét éves, sikeres, de a rendszeres éjszakázástól már többé-kevésbé kiégett újságíró iránt. A két külön világban élő embert társadalmi helyzetük, koruk és a kultúrájuk is elválasztja egymástól. A szerkesztőségekben élő, eladósodott Tarkovicsról mondja Pirkó barátnője: „Az ilyenből sose lesz férj, mert nem szereti a rendes családi életet. Mindig csak a külvilágnak él. Maga Tarkovics szokta mondani, hogy az íróember hímnemű színész.”⁵

A „tönkrement ember” alakját Molnár sok tekintetben önmagáról mintázta. Közli Pirkóval, hogy „egy időben gondoltam rá, hogy megházasodom. Ez akkor volt, amikor egy gazdag zsidóleány belém szeretett, és a szülei szerették volna, hogy elvegyem, Kaptam volna vele százötvenezer forintot.”⁶

Wald Piroska jómódú, de rendkívül elfoglalt zsidó ügyvéd lánya, aki koránál érettebb gondolkodású. Heinét olvas, írónak vagy ügyvédnek készül. Máris

5 Molnár Ferenc: *Egy gazdátlan csónak története*. Kisregények. Bp., 1994, Unikornis Kiadó, 18.

6 Uo. 60–61.

elvágyódik az apai ház biztonságot nyújtó, mégis korlátolt és az anyagi érdekeket mindenkéül fölé helyező légköréből.

Az érzelmi konfliktus a klasszikus dramaturgiát követi: mindenki mást szeret. Pirkót Fóti Sándor, az ifjú gimnazista költő, ő viszont Tarkovics Bandit, aki viszont kihozatja a szigetre a szeretőjét, Melittát, aki színésznő. Ezt a riválist, aki társadalmilag és műveltség tekintetében jóval alatta áll, Pirkó még elnézné szerelmi ábrándjai kedvéért. De amikor a szigetre kiköltöző Tarkovics a Párizsból visszatérő szépasszonyt, Waldnét, az anyját kezdi kerülgetni, és az újságíró által küldött rózsacsokrot a lány veszi át, pillanatnyi elkeseredésében kievez a Dunára, és vízbe öli magát. A tragikus, hitelesen ábrázolt végkifejletet mintegy „megelőlegezi” a nyári árvíz leírása a Margitszigeten: a társaság egyik pillanatról másikra rákényszerül arra, hogy bizalmát a védekező katonákba vetve pallókon járjon és csónakon közlekedjen. A kislány holttestét is magával sodró fenyegető víz az idill törekenységére, fenyegetettségére figyelmeztet, s szimbolikusan megelőlegezi a felnőttek által figyelemre sem méltatott, készülődő öngyilkosságot.

Molnár belátta, hogy a „szerelmi téma” tragikus feldolgozása nem hoz sikert a pesti színpadon. Másként közelített hozzá, és a Vígszínházban 1907. április 19-én bemutatott *Az Ördög* már világsikert aratott. Tükrözte a lipótvárosi közönség ízlését, Molnár benne azt vitte színpadra, amit a pesti zsidó polgárság látni akart. Kikből tevődött össze az a publikum? Krúdy Gyula ezt írta róla:

„A spleenes, a beteg, az egykori tangótáncos, a fáradt, a mohó, az okoskodó, a megvető, a körüti álmélkodó, a pesti bölcs és a megunt kacér: akik itt a színházban helyet foglalnak, a svindlerok, a pöffeteg szélhámosok, az elviselhetetlen pestiek, akiknek ízlésétől és ítéletétől függeni rémes álom, mint a negyedik emeletről lezuhanni, 'premierközönség Pesten!', akinek nem mernék egy girhes macskát sem a megítélésére bízni, nem pedig egy jól megírt mondatot...”⁷

Az Ördögöt a Vígszínházban 1907 őszén látta a neves olasz rendező és producer, Ermete Zacconi, aki lefordíttatta és magával vitte, és bemutatta Olaszországban. Ez nyitotta meg az utat a világsikerhez: hosszú ideig játszották Bécsben, Németországban, majd 1918 után az Egyesült Államokban is.

Tekintettel arra, hogy *Az Ördög* minden Molnár darab közül őszintébben beszél az asszimiláció problémájáról, és arról a szerepről, amit az emancipált zsidóság játszhat Magyarországon, és az egész korabeli Európában az új polgárság kialakulásában, érdemes közelebbről elemezni.

A színlap szerint hét szereplője van, a valóságban négy, ha a Társaságot egységesnek vesszük. Száki János, a festőművész, fiatal, vonzó és sikeres férfi; Jolán, egy bankár gyönyörű felesége (Varsányi Irén alakította, aki miatt Molnár később szerelmi öngyilkosságot kísérelt meg); az Ördög (ezt játszotta Hegedűs Gyula, akinek a szerző a darabját ajánlotta). Végül ott van a bankár fényűző

7 Idézi Nagy Péter: *Molnár Ferenc színpada*. I. m. 67.

villájában a házszentelőre összegyűlt Társaság, benne a bankár férj, László Alfréd, a dúsgazdag tőzsdei spekuláns, aki azonban – legalábbis a felesége számára – „vak, süket, sánta”. A Társaság tagja még Elza, a Jánosnak kiszemelt menyasszony. Rövid szerepet kap a festőművész modellje (Selyem Cinka) és András, az inasa is.

A Társaság többi tagja a lipótvárosi elit „színe-java”, a *creme de la creme*, mely különböző korú bankárokból, nagyvállalkozókból és a feleségeikből áll. Ők kezdettől fogva tisztában vannak azzal, hogy János és Jolán ellenállhatatlanul vonzódnak egymáshoz, és szerelmük beteljesedéséhez vezet, ha Jolán modellt ül a festőnek. Noha László Alfréd, a férj sejtí, hogy felesége rendszeres műteremlátogatása oda vezet, hogy megcsalja őt Jánossal, nem tud ellenállni a vágynak, hogy a körülrajongott művész megörökítse gyönyörű feleségét. A képet mindenképpen a szalonja falára akarja akasztani, hogy ott mutogassa. Ebben helyzetben találják ki a Társaság nőtagjai, Jolán ötletére, hogy Elzát „férjhez adják” Jánoshoz, mert csak így lehet elejét venni a botránnyal fenyegető kapcsolat kibontakozásának. Az Ördög a szerzöt megtestesítő rezonőr: szellemesen társalog Jánossal, Jolánnal és a Társaság tagjaival, gúnyosan kommentálja a színpadon elhangzottakat, és mert természetfölötti jelenség, ott és akkor tűnik fel, amikor neki tetszik. A szerelmesek pártját fogja a Társasággal szemben, és végigkíséri vágyaik beteljesedését. Íme az Ördög „társasági bemutatkozása” a házavató estélyen.

Második felvonás ELSŐ JELENET. Vendégek, majd Elza. Az Ördög.

Mikor a függöny felgördül, urak és hölgyek sétálnak a hallban és a télikertben. A hátsó ajtó, mely egy díszes szalonba nyílik, nyitva van. Az emeletről keringő hallatszik fojtott hangon, cigánybanda játssza.

Az Ördög, hogy kettesben maradjon Elzával, és senki ne hallgassa végig a beszélgetésüket, elüldözi a hallból (a színpadról) a társaság tagjait. A régi nevén szólít valakit, aki tizenkét évvel azelőtt magyarosított, kigúnyolja a nagypolgárok feleségeinek képmutatását és korlátoltságát, majd sorra megsérti őket.

Az ÖRDÖG (az ötödik hölgyhöz, aki egy hölgyvel beszélt). Ennek a hölgynek az ura kárpitós.

ÖTÖDIK HÖLGY. Igen. Honnan tudja?

Az ÖRDÖG. A ruhájáról. Ilyen szövetben ma már csak fotelek és díványok járnak. De meg ne mondja neki!

ÖTÖDIK HÖLGY (nevet). Hová gondol. Nevetve a másik nőhöz megy. Te...

Az ÖRDÖG (Elzához). Most el fogja neki mondani.

ÖTÖDIK HÖLGY (a hatodikhoz). De add a szavadat, hogy nem fogsz megharagudni érte.

Az ÖRDÖG. Most a szavát fogja adni.

HATODIK HÖLGY. Szavamat adom.

ÖTÖDIK HÖLGY. Azt mondta, hogy... (Beszél vele.)

Az ÖRDÖG. És most meg fog haragudni.
 HATODIK HÖLGY. Szemtelenség!
 ELZA. Miért mondta ezt neki?
 Az ÖRDÖG. Hogy kimenjen.
 ELZA. Miért nem mondta neki magának?
 Az ÖRDÖG. Hogy összevessenek.
 ÖTÖDIK HÖLGY. EZ a legnagyobb arrogancia. (Kimegy.)
 HATODIK HÖLGY. De Lili, na ne haragudj... (Utána szalad.)
 Az ÖRDÖG. Kettőt egy csapásra. (Körülnéz és meglátja az utolsó embert, akit még nem mart ki. Ez egy éltes úr. Odamegy hozzá.)
 Az ÉLTES ÚR fölkel. Radványi Radó vagyok.
 Az ÖRDÖG (ismétli) Radványi Radó. Hm...
 Az ÉLTES ÚR. Igenis, Radványi Radó.
 Az ÖRDÖG. Hm. Ismeri ön azt a régi, jó magyar nevet, hogy: Füspök?
 Az ÉLTES ÚR. Ismerem.
 Az ÖRDÖG. Füspök. Ha az ember látja, Püspöknek olvassa, mint ahogy az értelem kívánja. Első látásra megesküdnék rá, hogy Püspök, és csak ha aztán jól megnézi, akkor látja, hogy nem Püspök, hanem Füspök.
 Az ÉLTES ÚR. Mit akar ezzel mondani?
 Az ÖRDÖG. Semmit. Csak ez jut mindig eszembe, mikor kitért izraelitát látok. Első látásra Püspök. Utóbb kisül, hogy már régen Füspök. (Az ÉLTES ÚR sértődötten el.)
 Az ÖRDÖG (Elzához). És most, hogy magunkra maradtunk, parancsoljon velem.

Ez az Ördög csak távoli rokonságban áll Max Nordau-val, aki a jelek szerint az ihletője volt. Ő ugyanis csak „froclicza” a társaság tagjait. Az *éhes város* zsidó újságírójának, Baradlaynak a bírálata sokkal maróbb, mint az övé.

A jelenet dialógusaiból világosan kitűnik, hogy a Társaság kiből áll. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az egész színmű központi témája a polgári házasság képmutató jellegének leleplezése. A szerző mintegy összefoglalóját adja Max Nordau híres könyve hatodik fejezetének, melynek címe: A házasság hazugságai. Ennek témái: szerelem nélkül minden házasság prostitúció; az értelmi házasság csak a prostitúció egy formája; házasság hazugságainak legelső áldozata a nő; az egyneűség célja; Rómeó és Júlia az ötödik felvonás után; a feltétlen hűség nincs meg az emberi természetben; meddig tart a szerelem; válás; nő-emancipáció. Pontosan ezek voltak azok a témák, melyek miatt a jobboldali és nacionalista közvélemény, mely nemzeti becsülettel együtt a női erény védelmét is a zászlajára tűzte, romlott és dekadens szerzőként bélyegezte meg Molnár Ferencet.

1907-ben megbotránkoztató volt a közönség számára a testi szerelem és a vágy dicsérete, az, amit az Ördög mintegy János és Jolán helyett fogalmaz meg az első felvonás hetedik jelenetében:

„A legutolsó faggyúgyertya megtanít arra, hogy érdemes elpusztulni egy kis melegért, meg egy kis világosságért. Az élet arra való, hogy elégjenek benne! Forrni kell, égni, másokon végigtiporni! Tudom, tudom, komisz beszéd. Azt mondja a nagy tan: szeressétek egymást. De ehhez ti még fiatalok vagytok azzal a rongyos pármillió éves kis életkorotokkal. Ezért voltak ennek a gondolatnak csak aszkétái, vértanúi, vagy hazugjai. Ne hazudjunk. A diadalmas világ a kedves és okos komiszaké, ide nézzetek rám, az enyém a világ, és amit én itt a fületekbe duruzsolok, az mindenkinek a titkos vallása..., ez nem vízzel keresztel, hanem tűzzel..., érted, fiam? Magatokat szeressétek, puha bársonyban járjatok, igyatok sok édes bort, csokoljátok egymás száját és részegedjete meg, gyermekeim, részegedjete meg...”

Nagy Péter ezt a monológot, „a vágykielégítés himnuszát” Sigmund Freud hatásának tulajdonítja, a szerinte az Ördög „az ösztön perszonifikációja”.⁸

Pintér Jenő az Ördög csábító szavait a következőképpen interpretálja: „Az ördög kihívó világfelfogás képviselője: kísértő, leálcázó, erkölcsromboló egy személyben, a bűnös ösztönök és az erkölcsi álláspont küzdelmében az érzéki vágy győz, s az író tapsol a házasságtörés diadalának... Ez a beszéd az élvezetek dicsőítése, a kerítő démon hangja: kigúnyolása minden spártai világnézetnek, sztoikus életbölcseességnek, keresztény erkölcsnek.”⁹

Véleményem szerint Ördög itt inkább a *carpe diem* évezredek óta népszerű eszméjét képviseli, csak nevéen nevezi az érzést, ami Lászlót és Jolánt egymáshoz vonzza. Ugyanakkor nem állíthatjuk, hogy a jóképű festőművész és a gyönyörű fiatalasszony színpadi egymásra találása pusztán magánügy lenne.

Érdemes közelebről szemügyre venni a dramaturgiailag mesterien kiaknázott „szakító levelet”, amit az a János vetélytársaként is fellépő Ördög, ez a „neuraszténiás bölcs” diktál Jolánnak. „Örökre elvette a lelkem nyugalmát. Amióta elárulta magát, önre gondolok, érzek valahol egy férfit, akit kínoz a szomjúság utánam. Tudom, hogy nem tud aludni. Az én fehér karommal álmodik ébren. Érzem távolból a nyugtalanságát és ez halálra izgat. Kikezdi a lelkemet. Most már az én szent csöndességemnek is vége. Férfival álmodó asszony lettem, és ebből nem lehet kigyógyulni.” Nem érdemes eltúlozni Sigmund Freud hatását a szkeptikus Molnárra, de tény, hogy a századelő Budapestjén népszerű volt a pszichoanalízis a zsidó asszonyok körében, az a feltáró terápia, amit a bécsi mester a hasonló származású bécsi nők hisztérikus tünetei alapján dolgozott ki. Az Ördög cselekménye leírható az elfojtott „ösztön-én” és a társadalmi elvárásokat közvetítő „felettes én” dinamikus konfliktusaként is. Az így keletkező feszültség erejét fokozza, ha eltérő kulturális identitású szereplők vonzzák egymást, és nemcsak társadalmi és erkölcsi, de vallási tabuk is állnak boldogságuk előtt.

8 Nagy Péter: *Molnár Ferenc színpada*. I. m. 46.

9 Pintér Jenő: I. m. 1261–1262.

Bár a két szerelmes egymásra találásához, a „korrobori tánc” végkifejletéhez kétség sem férhet, érezhető, milyen bizonytalan, átmeneti jellegű az idill. Vagyis a megváltó asszimiláció, melynek során kialakul majd az új, a „tűzzel keresztelő” vallás, mely tudomást vesz végre a világ realitásairól, csak képzeletben létezik, illúzió, hazugság, melyről az Ördög rezignáltan így vélekedik a harmadik felvonás második jelenetében: „A hazugságot, fiam, tisztelni kell. Mátyás királlyal meghalt az igazság, és mégis megvagyunk. De ha egyszer valamelyik királlyal meg talál halni a hazugság, elmehetünk a fenébe.” Ha jól meggondoljuk, az illúzió, hogy a zsidó-magyar asszimiláció megoldást hoz a magyar társadalom egyre nyilvánvalóbb belső feszültségeire, tényleg nem sokkal élte túl I. Ferenc Józsefet, a császárt és királyt...

Érdeemes feltenni a kérdést: a két szerelme valóban csak az választja el, hogy egyikük házas, és így viszonyuk a korabeli erkölcsi felfogásba ütközik? Úgy tűnik, van bennük más, eltérő identitásukból, kultúrájukból fakadó gátlás is, melyet le kell győzniük. Ehhez van szükség a „kerítő, cinikus harmadikra”, aki leszámol János és Jolán önáltatásával. Az Ördögöt ugyanis nem érdekelné egy szokványos pesti viszony, függetlenül attól, hogy válással végződik, vagy új házasságba torkollik.

Az első felvonás harmadik jelenetében elhangzik, hogy Jolán egy szegény, keresztény kishivatalnok lányaként, mint iskolai barátnő lett bejáratos a milliomos László-családba. Itt ekkor János házitanító volt: rajzolni tanította Alfrédet és nővéreit. Kezdetből vonzódtak egymáshoz, sőt, meg is csókolták egymást, de a kapcsolatuk ennyiben maradt. Alfréd rögtön ezután beleszeretett Jolánba, és feleségül vette. János pedig a bankárcsalád pénzén külföldön tanulta a festészetet. Onnan visszatérve ívelt fel a pályája, és évek óta egyenrangúként barátkozott László Alfréddel. János alakját a szerző valószínűleg László Fülöpről, a szédületes karriert befutó zsidó származású festőművészről mintázta, aki 1907-ben Londonba költözött, és az angol királyi ház arcképfestőjeként fényes nemzetközi karriert futott be.

Az eltérő kulturális identitású Jolánba szerelmes Alfréd, a férje, János, sőt, az Ördög is, hiszen hosszasan fantáziál róla abban a kétértelmű szerelmes levélben, amit az asszonynak diktál. János és Jolán szerelmének beteljesedése az asszimiláció apoteózisának tekinthető, mintha csak Ady híres, 1917-ben született, de a *Nyugat*-ban csak 1924-ben publikált *Korrobori* című cikkében leírtak elevenednének meg. Jolán és János nászából talán az új magyar polgár ideáltípusa születik meg, aki egyik oldalról tehetséget és szorgalmat, másik oldalról szépséget és testi erőt örököl.

A gondolat, hogy a zsidóság, legalábbis Magyarországon, „vegyes házasságok” révén feloldódhat a befogadó, többségi népben, Molnár Ferenc alternatívája volt Max Nordau cionizmusával szemben, mely a teljes asszimilációt reménytelennek tekintette, ezért törekedett a zsidó állam megalapítására az Ős-Új Országban. Persze, visszatérve *Az Ördöghöz*, látható, hogy a lipótvárosi

korrobori milyen ingatag lábakon áll: László a vagyonát, fényes palotáját a tőzsde kiszámíthatatlan alakulása folytán bármikor elveszítheti. Az egész társadalmi közeg, mely a néző elé tárul, bizonytalan és gyökértelen, amit a szerző alteregójának tekinthető Ördög jól érzel. János, a festő egzisztenciája pedig a társaságtól függ: ha elveszíti megrendelőit, ami bármikor bekövetkezhet, vége van.

Molnár *Az Ördög* után már csak „áttételesen” foglalkozott a nagypolgári közegben zajló „szerelmi asszimiláció” témájával. A *testőr* című komédiája látványosan a Színésznő feleség és a Színész férj tragikomikus szerelméről szól, melyben a féltékeny férfi lehetetlen élethelyzetet állít elő önmaga számára: ha ugyanis szépséges, de változatosra vágyó felesége megcsalja az általa alakított Testőrrel, akkor tanúja lesz önmaga felszarvazásának, ha viszont az asszony visszautasítja, színészi és hódító képessége vall kudarcot. De az a darab többről szól, mint amit Hegedűs Géza látott benne. Szerinte ugyanis „A testőr színészkomédiája már arról tesz hitet, hogy a hazug életben az alakoskodás adja meg az igaz érzések lehetőségét. De ha őszinték vagyunk, be kell vallanunk, hogy Molnár műve nem is tesz hitet erről, csak mint játékos lehetőséget, ezt is megmutatja.”¹⁰

Érdemes felidézni a színésznő őszinte kifakadását a második felvonásból, vallomását a férje által alakított daliás testőrrel: „végre egy ember, akinek hibás az orgánuma..., végre egy ember, aki hála istennek, se nem okos, se nem elmés, se nem művész, se nem fájdalmas..., végre egy ki nem csavart agyú ember..., annyi esztendő után végre egy férfi.” Graf Viktor von Latour-Schönichen, az udvari testőr legnagyobb vonzereje az, hogy nem színész, nem kényszerül rá, hogy érvényesülése érdekében folyamatosan szerepet alakítson. És ahogy színésznő hiszi róla, bizonyosan nem zsidó, hiszen őfelsége testőrségben sohasem szolgáltak izraeliták. Ez a briliánsan megírt komédia sok tekintetben párdarabja *Az Ördögnek*: a szexuális és érzelmi elvágyódást, továbbá az identitás reménytelen keresését állítja színpadra, mely a századelő polgárságának alapvető élménye.

De az éles szemű Molnár Ferenc felfedezte, hogy a világvárossá fejlődött Budapesten spontán módon is folyik a népkeveredés, vagyis más szinterei is vannak asszimilációnak. A „jó pesti nép”, a mindennapi élet gondjaival küszködő egyszerű emberek, származásuktól függetlenül békésen éltek egymás mellett, nem törődtek a keresztény egyházak tovább élő antijudaizmusával, nem olvasták a politikai antiszemitizmust propagáló Katolikus Néppárt újságját, az *Alkotmányt*. Nem foglalkoztatta őket az agráriusok és a liberálisok konfliktusa, az arisztokrácia elzárkózása a zsidó nagypolgárság elől, vagy a különböző értelmiségi szakmák képviselőit megosztó „zsidókérdés”, ahogy a parlamenti képviselők közjogi vitái sem.

10 Molnár Ferenc: *Színház*. Bp., 1961, Szépirodalmi Könyvkiadó, 9. Hegedűs Géza előszava.

A *Pál utcai fiúk* című világhírű regénye a magyar főváros proletár és kispolgári kerületében játszódik, a Külső-Józsefvárosban, melyet a szerző gyermek- és ifjúkorában ismert meg, és itt szerzett élményeit elevenítette fel benne. Sajátos módon a Pál utcai fiúk főhőséről, Nemecek Ernőről Molnár Ferenc még egy célzással sem érzékelteti, hogy zsidó, pedig minden erejével arra törekszik, hogy a „grund” befogadja, vagyis asszimilálódjon, és ezért a „vörösingésekkel” vívott harcban feláldozza az életét.

Heller Ágnes *Zsidótlanítás a magyar zsidó irodalomban* című tanulmányában¹¹ Molnár Ferencet azon szerzők köré sorolja, „akik zsidó élettapasztalatokat írtak meg, azokról mesélnek, akiket belülről ismernek, akiknek a gesztusait, viselkedési mintáit, továbbá a pszichológiájukat, modorosságaitakat kisgyermek koruk óta értették és értelmezni tudták. Náluk tipikus önreprezentációról van szó. S mégis, ami jól körüljárhatóan önreprezentáció, az mégsem jelenik meg műveikben, mégsem önreprezentációként jelenik meg. A figurák zsidó identitását letagadják.” Ez a megállapítás nemcsak *A Pál utcai fiúkra* igaz, hanem a színműveire is. Ezzel a jelenséggel, vagyis hogy a „zsidókérdésről” úgy írnak, hogy a szereplők származásáról, identitásáról diszkréten hallgatnak, találkozunk Molnár kortársainál, Bródy Sándornál, Heltai Jenőnél, Szomory Dezsőnél és még sok más szerzőnél.

Heller Ágnes találóan elemezte a regényt. Ő hívta fel először a figyelmet arra, hogy Nemecek Ernő alakjában, bár semmilyen jelzés nem utal rá, hogy a „kis hős” zsidó lenne, Molnár az emancipáció és az asszimiláció vágyát, a gyorsan elmagyarosodó „új honpolgárok” kötődését jelenítette meg az őket befogadó magyar nemzethez. De a „zsidótlanítás” terminusa csak fenntartással alkalmazható, nem érvényes Molnár többi prózai művére. Ezekben közönsége elvárásaihoz igazodva, visszafogottan, de egyértelműen jelezte, hogy művei pesti zsidó polgári és kispolgári közegben játszódnak, és az ábrázolt témák saját, jórészt asszimilálódott zsidókból álló közönségének a konfliktusait és dilemmáit ábrázolták. Kiváltképpen igaz ez *Andor* című regényére.

Molnár örökölte meg a nagyvárossá fejlődött Budapestet, ízig-vérig „urbánus” író volt. „Schöpflin Aladár, a *Vasárnapi Újság* szerkesztője 1907-es írásában megjegyzi, hogy »mai fiatal íróink közül leginkább Molnár Ferencről várni, hogy meg tudja rajzolni a mai Budapest speciálisan jellemző társadalmát, ezt a mindenféle vidékről, mindenféle fajokból összeelegyedett zűrzavart, amelynek minden eleme minduntalan egymásba botlik, de már kezd egymáshoz hasonulni, amely forrva kavargó még, alakatlanul, de a kezdődő leszűródés mind erősebb jeleivel«. Schöpflin 1917-es kritikájában is utal a századfordulós Budapest világára, a modern nagyváros légkörére. Molnár Ferenc Budapest-élményéről ezt írja: „mint igazi fia Budapestnek, nyomatékkal és szeretettel küzd szülővárosa mellett a rosszindulat, a közöny, a szeretetlenség és az értetlenség ellen, amik

11 Heller Ágnes: *Az idegen. Múlt és jövő*, 1997, 162.

miatt fővárosunk fejlődése annyira hátramaradást szenved... Molnár világosan és energikusan bírálja fővárosi életünk hibáit, de ragaszkodóan szereti magát a várost, amelynek hű és megértő fia.”¹²

Molnár szeretettel ábrázolja a Budapestet, az asszimiláció „kohóját”, és védelmébe veszi a fővárost a „népi értékek” pusztulását sirató antiszemita indítatású kritikákkal szemben. „Egy 1911-es publicisztikájában azt írja: úgy beszélnek a fővárosról, mintha egy hatalmas országtérkép közepén egy tanácstalan, szegény zsidó állna. 'Nem én akarom ilyennek látni, az ellenségei pingálják és formálják ilyené. Azt mondják: amerikai, nemzetközi, hazafiatlan, magyar-talan, szedett-vedett, széllebélt – semmi köze a magyarsághoz, nem érdemli meg az ország szíve nevet.’” Érveit, dicsérő mondatait éppen az idelátogató külföldiektől kölcsönzi Molnár, hozzátevé a maga szerelmes vallomását. Ha egy város, írja, „belép a fővárosok nemzetközi szövetségébe, és egy sehol meg nem írt, de a világ köztudatában meglévő ceremóniálé szerint tartozik élni, kénytelen felvenni tízezer olyan szokást, amelyet minden főváros fölvesz, kénytelen börszét építeni, villamosvasutat járatni, satöbbi, satöbbi és ezzel kénytelen a külső képét fővárosszerűvé tenni, ami egyenesen ellentmond a falu és a kisváros hangulatának, amit ezek az urak állandóan összetévesztenek a nemzeti és faji hangulattal.”¹³

Ide kívánczik azért a magyar származású amerikai történész, Mary Gluck véleménye is, mely a harmadik évezredből visszatekintve „árnyalja a képet”: „Ugyanakkor Budapest zsidó kulturális térként való felfogása nem pusztán az antiszemita képzelet délibábja vagy a jobboldali ideológusok agyszüleménye volt. A kortárs kulturális életben valóságos közhelynek számított, melynek puffogatásakor vajmi kevesen érezték szükségét annak, hogy a fogalom jelentés-tartalmát és szemantikai mezejét pontosan meghatározzák. Ady Endre – egyben bevallottan liberális zsidóbarát érzületű publicista – joggal feltételezte, hogy a közmegegyezés nevében beszél, amikor a város modernitását zsidó karakterében ragadta meg. »A zsidók megcsinálták nekünk Budapestet s mindazt, ami talán... nincs is, de európaias és távolról mutatós.« Ady zsidó Budapestje nem annyira társadalmi vagy politikai realitást, mint inkább a nagyvárosi élet kétértelműségéhez és kihívásaihoz kapcsolódó, szélsőségesen képlékeny kulturális élményt jelentett, amely minden szilárd meghatározottságot nélkülözött. Töredezetten rejtjelezve mindenhol jelen volt, a város kávéházaitól kezdve az orfeumokon, a szerkesztőségeken át egészen a kor dinamizmusát megtestesítő körutakig. Jóllehet nagy részben zsidó törekvések nyomán alakult ki, a zsidó Budapest mégsem csak a zsidóké volt, sőt konkrétan zsidó arculattal sem

12 Sebők Melinda: Molnár Ferenc-regények Budapest-képe. In „*Ha gitt van, akkor...*” I. m. 177. Sebők idézi Schöpflin Aladár méltatását Molnár *Muzsika* című elbeszélés-kötetéről, mely a *Vasárnapi Újság* 1907-es évfolyamában, az 52. számban jelent meg.

13 Széchényi Ágnes: Molnár Ferenc és Budapest. In „*Ha gitt van, akkor...*” I. m. 188–189.

rendelkezett. Éppen ezért bizonyult mindig is olyan nehéznek a jelenség beillesztése a magyar zsidóság általános történetének keretei közé.”¹⁴

Vagyis amikor Molnár újságíróként kiállt a főváros magyarsága mellett, valójában a „láthatatlan zsidó Budapestet” is védte, azt a nagyvárost, ahol az aszsimilálódott zsidók otthon érezték magukat, és amelyen a szellemiségük nyomot hagyott. De nemcsak a sajtóban exponálta magát: közéleti szerepet is vállalt. Barátja, az általa nagyra becsült polgári demokrata politikus, Vázsonyi Vilmos felkérésére a VI. kerület (Terézváros) küldötteként városatya lett Budapest törvényhatóságában. Igaz, ritkán vett részt az üléseken, és csak egyszer szólalt fel az üléseken egy városligeti kávéház ügyében. Majd ünnepi beszédet mondott a városegysítés negyvenedik évfordulóján rendezett ünnepi megemlékezésen. Ezzel be is fejeződött kapcsolata a politikával, legalábbis „békeidőben”.

Rokonszenve Vázsonyi Vilmos ügyvéd, Terézváros parlamenti képviselője és az általa vezetett Polgári Demokrata Párt iránt sok tekintetben megmagyarázza, miért tartott távolságot az 1909-ben indult *Nyugat* című folyóirattól, illetve a polgári radikális mozgalomtól. Vázsonyi vallását gyakorló zsidóként egyike volt az 1905–06-os belpolitikai válság idején szerveződött „nemzeti ellenállás” politikusainak, ugyanakkor meggyőződéses legitimista, aki 1917-ben az Esterházy-, majd később a Wekerle-kormány igazságügy minisztere volt, és IV. Károly király őt bízta meg a választójogi törvény reformjának kidolgozásával. Molnár Vázsonyihoz hasonlóan az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között képzelte el a Magyarország polgárosodását, tisztában volt a „társadalmi forradalom” beláthatatlan következményeivel. E nézete miatt – melyet nyíltan soha nem fejtett ki – a progresszió irodalmi képviselői kiközösítették, míg a nemzeti-konzervatív tábor soha nem fogadta be. Valójában Molnár a „társadalmi asszimilációban” reménykedett, abban, hogy Budapest, ha van rá ideje, értékeivel, egész légkörével magához hasonlóvá teszi a vidéket, magyarrá és polgárrá alakítja a történelmi Magyarországot – mint ismeretes, az első világháború katasztrófája és a monarchia felbomlása ezt a reményt megghiúsította.

(Folytatjuk)

14 Mary Gluck: A láthatatlan zsidó Budapest. *Múlt és Jövő*, 2016, 10.

Pataji levelek

Viszonyunk a szomszéd országok magyar nemzetiségeihez.
Adalékok „balítéleteink” forrásaihoz*

„Valódi színében kell minden tárgyat látni s oszlani az előítéleteknek: oly bajos feladása ez az élet filozófiájának, melynek megfejtésére alig elég egy egész életkor törekedése.”

(Wesselényi Miklós: *Balítéletekről*, 1830)

Természetesen e vázlatos fejtegetések és kérdésfeltevések korántsem azzal az igénnyel születtek, hogy minden oldalról „körüljárják” a tárgyat. A mottó sem mintaként vagy példaként szerepel, csupán a módszeres analízis szükségességére figyelmeztet, arra, hogy véleményem szerint a nemzetiségi magyarsághoz fűződő viszonyunk vizsgálatában mindenekelőtt fogalmak tisztázására, illúziók bírálatára, ködképek oszlatására van szükség. Az említett illúziók, mítoszok és ellenmítoszok egész nemzeti közvéleményünk tisztánlátását zavarják, természetesen más és más módon vannak jelen társadalmunk egyes rétegeinek és csoportjainak a gondolkodásában. Más és más félreértéseket jelentenek tehát, mondjuk például az iskoláskorú fiatalok ismerethiányából fakadó tévképzetek, a nemzeti konzervativizmus ködképei, a nemzeti közömbösség megnyilvánulásai, a konjunktúrára figyelők taktikai lépései. Mindezeket a nézeteket nem vehetem sorra rendszeresen, csak néhány olyan általam fontosnak ítélt mozzanatra szeretnék utalni, amelyek napjainkban torzító módon befolyásolhatják gondolkodásunkat, a többes számon itt elsősorban a magyar értelmiséget, közelebbről nemzedékünket értve.

A hatvanas évek óta ugyanis alapvető változás következett be Magyarországon „nemzetiségi” (kint és bent) politikájában. Napjainkban már természetesnek tűnik föl, hogy irodalmi folyóirataink rendszeresen foglalkoznak a szomszédos nemzetiségi magyarság irodalmával, hogy hovatovább tömegkommunikációs

KISS GY. CSABA (1945) művelődéstörténész, esszéista. Az MTA doktora, címzetes egyetemi tanár. Legutóbbi kötete: *A 20. század lengyel irodalmából*. Írók, művek, magyar kapcsolatok (Budapest, 2023, Nap Kiadó).

* Lassan fél évszázada lesz, hogy ezt a gondolatsort papírra vetettem. Akkoriban baráti körben ismerttettem, olvastam föl. Úgy érzem, üzenetének a megváltozott viszonyok között is maradt időszerűsége.

eszközeink programjában sem ritka ez a téma, hogy bizonyos fiatal értelmiségi körökben divat lett Erdélybe utazni stb. Ismerjük ennek a változásnak a jelenségeit, folyamatát. Tudjuk, hogy a legfelsőbb politikai szinttől kezdve lépések történtek a „nemzetiségi politika” elveinek és gyakorlatának átértékelésére. Egyre kevesebben panaszolhatják szomszéd országbeli magyarok, hogy magyar anyanyelvük csodálkozás tárgya a maradék hazában. Mégis nem szabad elfeledkeznünk e folyamat felemás mivoltáról. „Bent” például állásfoglalás született a hazai nemzetiségi politika irányelveiről, de nincs nemzetiségi törvényünk, nemzetiségi politikánk számos vonása kirakatjellegű, a folklóröntudat ápolására szorítkozik (vö. Kósa L. cikke = *Forrás* 1976/1). Néhány értelmiségi (főleg Budapesten és vidéki városainkban) csoporttól eltekintve azonban ma is rendkívül kevesen tudnak a határainkon kívüli magyarság életéről, kultúrájáról, körülményeiről. Fiatal generációk sora nőtt föl alapvető tájékozatlansággal (vö. Für Lajos, Pásztor Emil és mások írásai), az iskolai tankönyvekben minimálisak a kérdéskörről az információk. Sajátos információforrást jelentenek a rokoni kapcsolatok, kivételektől eltekintve azonban sajnos nem objektív tények (vagy legalábbis csak külsődlegesek) ismeretét. Így a széles közvélemény gondolkodásában „szakállas” vélekedések élnek és burjánzanak. Az érdeklődőknek szinte alig nyílik lehetőségük módszeresen és behatóbban megismerkedniük a valóságos helyzettel, előítéletek és félreértések zavarják a tájékozódást. Hogy az utóbbi hat-hét év pozitív mérlege mennyire felemás, azt jól mutatja, hogy a tételek túlnyomó részét az irodalom adja, s így a „befogadók” jelentős százaléka is irodalmárokból, illetve az irodalom iránt érdeklődőkből kerül ki. Itt is nagyon viszonylagos ez az eredmény, a legjelentősebb szlovákiai magyar költő, Tőzsér Árpád legutolsó verseskötete például mindössze 300 példányban került át a kiadói csereegyezmény keretében Magyarországra.

A szélesebb közvélemény nézetei tehát ma is többségében hamis sztereotípiákat tartalmaznak, ami bőven ad alkalmat a félremagyarázásra. A „tabu” tilalma alól is alig került ki e kérdés, másrésről viszont lábra kaptak romantikus nemzeti illúziók. Együttélésük persze törvényszerű, mondhatni, az egyik következik a másikból: az „elhallgatás” politikája szülte a két diametráisan különböző választ, azt – egyszerűsítve –, hogy a magyarság határai megegyeznek az országéval, illetve, hogy (majdnem így!) „az elszakított területek” többsége magyar lakosságú. Persze nem egyenlő súlyt képvisel a két válasz tábora. Az elhallgatás kényelme sokkal vonzóbb, mint a „beleszólás” felelőssége.

Nem csak a (részben) megváltozott szemlélet, a magyarországi kultúrpolitika új felfogása a kérdésbe – sürgeti az „alapok” fölülvizsgálatát. A hatvanas évek új nemzetiségi-etnikai mozgalmi, a harmadik világban lejátszódó nemzeti felszabadítási harcok is a probléma aktualitását, hogy úgy mondjam, világméretű jelenlétét mutatják. Ugyanakkor a kelet-európai társadalmak óriási méretű átrétegződési folyamata, a fölgyorsult urbanizálódás, a tudományos-technikai forradalom jelenségei új kereteket teremtettek a nemzetiségi-etnikumközi

kapcsolatok fejlődése számára. A hatvanas évek óta nézetem szerint minősé-
leg más folyamatok határozzák meg a nemzetiségek létét Kelet-Közép-Európá-
ban, mint korábban. Ezért elengedhetetlen fogalmaink fölülvizsgálata, elkép-
zeléseink korszerűsítése. A megváltozott valósághoz új szemléletre, a helyzet
föltárásához alkalmas új „technikákra” van szükség.

I. Idolumaink

Magna Hungaria

Sokak szemléletére jellemző a történelmi Magyarország idillire festett képe.
A történelmi tudat tragikus „kihagyásai” ellen gyakran használjuk „ördögűző-
nek” ezt a képet. Szinte a tudat alatt ideálisnak tartjuk ezt az egykori keretet
– nemzeti szempontból és reflexeinkben Hungaria Magyarország, azaz magya-
rok országa. A Magna Hungaria ködképe nem azzal az igénnyel lép föl, hogy
programpontként vetessék föl, hanem egyfajta „aranykor” vízióját nyújtja, ami-
hez mérten minden csak süllyedés. A reménytelenséget szuggerálja. Másik föl-
fogásban az ország = magyarság tévképzet, ellenkező előjellel. A bevezetőben
említett két hamis válasz komplementárisan funkcionál. Ha tehát két és fél
évtizeden keresztül elhallgattuk a nemzetiségi magyarság létét, ami a tények
durva semmibevevése, reakciónk egy másik illúzió, amelyik szintúgy kihagyja
a valóság figyelembevételét, létezik – legalábbis megvalósítandó eszményként –
egy virtuális magyar nemzet a Kárpát-medencében, amelyik csak pillanatnyi-
lag politikailag van szétdarabolva.

Illúziók helyett – illúziók

Erre a mechanizmusra utaltunk az előbb is, az illúziók sajátos „váltógazdasá-
gára”, ami talán a múlt század hatvanas éve óta jellemző a magyar társadalomra.
A szomszéd országokban élő magyarokhoz fűződő viszonyunkban olyan gond-
olkodásmódot jelent, amelyik tulajdonképpen csak két alternatívával számol:
teljes beolvadás, visszakerülés az „anyaországhoz”. Az ötvenes évek negativista
politikája – most tekintsünk el attól, milyen megfontolások, kényszerítő (vagy
annak vélt) mozzanatok szorították erre – hallgatólagosan a teljes beolvadáshoz
járult hozzá, más nézőpontból a szomszéd népek homogén nemzetállamra tö-
rekvő terveit segítette indirekt módon. Más kérdés, hogy szomszédaink ebben
az időszakban – ahogy később is rendkívül eltérő taktikát és stratégiát alkalmaz-
tak a nemzetiségi kérdésben, néha éppen nem az erőszakos asszimiláció
újtját járták. Miután a hatvanas évek közepétől-végétől ismét napirendre került
nálunk ez a kérdés, a negativista politikával szemben mintha újra – az ellenté-
tes illúzió – a homogén és egységes magyar nemzet ködképe ragyogna föl.

Persze nem irredenta formában, hanem az egységes magyar kultúra burkolt vagy kevésbé burkolt formában megfogalmazott követelményében, a nemzeti-ségi kultúrák önállóságának tagadásában. „Nemzeti sérelemként” könyveltetik el, ha egy nemzetiségi értelmiségi számára nem Budapest a legfőbb kultúrcentrum, ha „taktikusabb” az együtt élő többségi nép képviselőivel.

Mintha ma – közel fél évszázad múltával majdnem szó szerint érvényes volna Szekfű Gyula diagnózisa. A *Három nemzedék* kiegészítésében írt arról, hogy viszonyunkat az utódállamok magyarságához elsősorban érzelmi mozzanatok határozzák meg. Az optimista szemlélők az egészet átmenetinek gondolják (akkor pedig még gondolhatták is annak), a pesszimizták pedig úgy vélik, ha nem kerülnek rövid időn belül vissza a nemzettestbe, el fognak pusztulni. Mindkét szemlélet eredménye ugyanaz: nemzeti társadalmunk nem ismeri a nemzetiségi magyarság életét.

Sub pondere crescit palma

A nemzetiségi sors legszebb mítosza: a súly alatt növvő pálma képe. Nem véletlen, hogy éppen Erdélyben – ahol a legtöbb ideologikus kísérlet történt a nemzetiségi létfilozófia megfogalmazására – még könyvcím is lett belőle (Ligeti Ernő választotta ezt visszaemlékezései címéül a két háború között). Másik megfogalmazásban: ez a szlovenszkói kisebbségi messianizmus. A kisebbségi sors tehát emberfölöttire képesít, a legnemesebb erkölcsökre. Így születnek a nemzetiségi irodalom – különösen Erdélyben – igazgyöngyei – véli a honi közönség. Pedig az ellenkezője is „igaz”: a nemzetiségi lét töredékes életformát jelent, kisemmizettséget, állandó „készenlétet”, neurózist. Valahogy ezt a kétféle reagálást „várjuk” a maradék hazában az anyanyelvünket beszélő nemzetiségiektől. Mind a két út végzetes lenne nézetem szerint. Az egyik a passzív belső ellenállás életformája, a fában őrlő szúé (hogy Reményik Sándor képével éljünk), a másik – a nemzetiségi lét mint nem teljes emberi életforma – pedig Makkai Sándor „Nem lehet”-jét igazolja, azt hogy menekülni kell belőle, már akinek ez megadatik, igyekezzen nemzeti körülmények közé kerülni (asszimiláció vagy Magyarországra kerülés útján).

A szomszéd országokból származó magyar könyveket méltató kritika hemzseg olyan kitételektől, hogy – persze áttételes formában – nagyszerű ez a kitarítás, a peremvidék nemesebb erkölcse, a nemzetiségek a kötelező „híd-szerp” által az internacionalizmus letéteményesei. A harsonák üdvrivalgása közben mintha nem szívesen figyelnék a morbus minoritatis olyan jegyeire, amelyek nem föltétlenül a többség pressziója következtében alakultak ki, hanem belső bajok, a „magaskultúra” és a „tömegkultúra” végzetes elszakadása, a középrétegek orientációvesztése, kiszolgáltatottsága avult eszményeknek, vagy éppen a magyarországi „kulturhatás” belső értékteremtést nehezítő következménye.

Ha a nemzetiségi lét alapvető meghatározói között túlzott fontosságot tulajdonítunk az erkölcsi mozzanatnak (szerepét nem akarom kétségbe vonni, hiszen kétségtelenül a nemzetiségi hovatartozás sokkal inkább választás dolga, mint egy nemzet vállalása), elvesztjük szem elől az elsődleges társadalmi-politikai-gazdasági tényezőket. A „megoldás” is valamiféle lelki megjobbításban-jobbulásban látjuk.

Egységes nemzet

Nem kívánok belebonyolódni a nemzet, illetőleg nemzetiség meghatározásának sokfelé vezető, rendkívül bonyolult kérdésébe. Csupán arra szeretnék utalni, hogy nem föltétlenül szükséges olyan meghatározást keresni, amelyiknek keretébe belefoglalható az egész Kárpát-medencei magyarság. Illetve a tradíciók, a közös kultúra, anyanyelv, „lelki sajátosságok” által meghúzott kör (meglétét nem akarom tagadni) nem tekinthető homogénnek. Deme László (*Nemzeti és nemzetiségi kultúrák és nyelvek a szocialista társadalmakban*) a mikrokultúrák (értsd: nemzetiségi kultúrák) önálló fejlődésére helyezte a hangsúlyt. Ha szélsőséges következtetéseivel (ötven-száz év múlva külön magyar nemzetiségi nyelvekkel számolhatunk) elvetette is a sulykot, mindenképpen helytelennek tartom azt a fölfogást, amelyik a nemzetiségi kultúrákat Magyarország vagy éppen Budapest provinciájának tartja. A különbözőségeken nem hibrid jelleget értek (ahogy például Mócsi Ferenc a szlovákiai magyarok „bikulturáltságáról” beszél, ami szlovák és magyar tartalmak elegyítését jelenti), hanem külön minőséget, értékrendszert. Egységet a különbségben. Természetesen ezzel nem lesz nemzet a nemzetiségből, még csak légtüres térbe sem kerül a kisebbség. Helyzetét továbbra is meghatározza a magyarországi kultúrához való viszony, és a kisebbségi kérdés nem lesz belügy – mint ahogy nem is lehet –, de a róla „tárgyaló” államok nem egyezhetnek meg a feje fölött. A magyarországi kultúra, különösen a társadalomtudományok, az irodalom számára amúgyis számottevő előnyöket jelent – sokan írtak már erről – a policentrizmus.

A „be nem avatkozás”

A tabu, az elhallgatás szemléletének módosult, mondhatnánk, korhoz és körülményekhez idomult változata. A nemzetiségnek ártunk, ha írunk beszélünk helyzetéről, ha „beleavatkozunk”. Hogy a magyarországi utalások csak nehezítik a nemzetiség helyzetét. Ezt a meglehetősen kényelmes álláspontot sokan magukénak vallják. Igazát semmi nem bizonyítja, mégis rendkívül életképes illúzió. Továbbélését nagy mértékben elősegítik a romantikus illúziók, a türelmetlen indulatok, továbbá a kérdéskör megközelítésében tapasztalható „felemáság”, a tisztázatlan fogalmak, az analízis és a program hiánya.

Extra Hungarorum

A magyar nemzetiségek kérdését kizárólagosan „magyar ügynek” tekintjük. Nem az tulajdonképpen? – kérdezheti valaki. Több szempontból nem az. Nem csak azért, mert jelenleg a világpolitikai játéktéren minden kis figura mozgása számít ma már az egyensúly szempontjából. Azért is, mert az „anyanemzettel” bíró nemzetiségek helyzete, perspektívája mindig függvénye is a két nemzet egymáshoz való viszonyának. Nem hiszem, hogy ezt bárki késégbe vonhatná, de nem is olyan deklaratív kijelentésekről van szó, amelyek el akarnának vonatkoztatni e helyzet realitásától. Arról szeretnék beszélni, hogy a „szomszéd magyarsággal való foglalkozás” nagymértékben figyelmen kívül hagyja – vagy legalábbis nagyvonalúan el tekint tőle – az együttélő többségi nép körülményeit, törekvéseit. Nemcsak a nemzetiségekben kell tudatosítani, hogy egy másik „nemzeti” kulturális kör, vonatkozási rendszer tartozékai, hanem a „gazdanemzetükkel” is el kell fogadtatni e természetes adottság tudomásulvételét. Megfeledekünk arról, hogy a nemzetiségi magyar lakosság jelentős része vegyes nemzetiségű területen él, hogy a sajátos körülmények az együttélő többségi nép egy részét is „kisebbségivé” teszik. S ez a „kisebbség a kisebbségben” élvezi ugyan a többségi államtól, kultúrpolitikától jövő preferenciákat, mégis kénytelen bizonyos fokig alkalmazkodni, s ők igazán hajlamosak lehetnek minden „magyarországi hang” mögött irredenta célokat látni. Ugyanakkor közvetlen érintkezésük a nemzetiségi magyarsággal, egymásraultaltságuk „belátóbbá” is teheti őket, hiszen esetleg ismerik nyelvünket, bizonyos kulturális termékeink fogyasztói (pl. Dél-Szlovákiában a szlovákok körében is népszerűek a magyarországi televízió műsorai). Erre az adottságra gyakorlatilag nem figyelünk, pedig kulturális propagandánk élhetne a lehetőséggel, s finom distinkcióval kezelhetné például az erdélyi románok, a vajdasági szerbek stb. irodalmi-művészeti termékeit.

Nem magyar specifikum a nemzetiségi kérdés (mármint az ország határain kívül élő „nemzetrészek” helyzete) még Kelet-Közép-Európában sem. A Matica Slovenská külföldi szlovákokkal foglalkozó intézetének kiadványában olvashatjuk, hogy minden Szlovákián kívül élő szlovák a szlovák nemzet tagja, a Szlovén Köztársaság alkotmánya leszögezi, hogy Szlovénia alkotmányos kötelessége a külföldi szlovénekkal való törődés. E tények tudatosítása érdekében alig történt valami, közvéleményünk – és sajnos reflexeiben kultúrpolitikánk is – valami sajátos „magyar átoknak” tekinti azt, hogy a magyar anyanyelvűek közül minden harmadik nem Magyarországon él.

Szégyenlős nacionalizmus

Ebből fakad többek között az a reagálásmód, amelyet talán a legjobban szégyenlős nacionalizmusként aposztrofálhatunk. Tehát magunk között, vagyis Magyarországon, nem a nyilvánosság előtt, kemény kritikával illetjük a szom-

széd országok egyikének-másikának asszimilációs politikáját, az ötvenes évek beidegződései viszont visszafognak attól, hogy bilaterális vagy multilaterális (pl. KGST vagy ennek megfelelő kulturális szint) tárgyalásokon, konferenciákon érdemben fölvegyük – akárcsak az összekötő híd-szerepet hangsúlyozva – a magyar nemzetiségek kérdését. Szomszédainknak kész formuláik vannak, nekünk viszont legfeljebb az irredenta szelídített formájának némiképp a korhoz idomított változatai. Ez a magatartásmód jellemző elsősorban a negyvenes-ötvenes éveit taposó generációra. Sajátos szimbiózisban él tovább a két háború közötti nacionalista szólamvilág a dogmatizmus negativista álláspontjával.

II. Az idolumok okairól

Ismeretes előttünk a történelmi tudat „megzavarodási folyamata”, a magyarországi társadalom nemzeti tudatának kóros állapota, a realizmus színében tetszelgő deheroizálás (antimítoszok) és az erre válaszoló (részben újjáéledő) romantikus szemlélet (fölmelegített mítoszok) „párviadala”. Nincs szükség itt e folyamat összetevőit és a jelenlegi állapot okait föltárnunk. A nemzetiségi magyarsághoz fűződő viszonyunk hátterének megrajzolásakor azonban nem tekinthetünk el e szempontok figyelembevételétől. Röviden: a nemzetiségi magyarsággal való „törődés” tehát nemcsak az objektív, elkendőzhetetlen valóság kihívására adott válasz, hanem „belső” magyarországi problémák, konfliktusok sajátos megválaszolási módja is egyben. Éppen ezért rendkívül megtévesztő, ha a nemzetiségi magyarsághoz fűződő viszony körülhatárolásakor nem tudunk szabadulni bizonyos vélt vagy valós antinómiáktól, ha két pólus köré rendezzük el a hazai vélekedéseket, és föltétlenül pozitívnak tekintjük minden esetben az olyan megnyilvánulásokat, amelyek „kiállnak az ügy mellett”, és elvetjük – vitára sem érdemesnek tartva őket – a „tagadó” álláspontot, amelyik esetleg kevés fontosságot tulajdonít az egész kérdésnek.

Említettük már az „egységes nemzeteszmény” zavaró illúzióját, ezzel kapcsolatban kell arról szólnunk, hogy a nemzetiségek önállóságának figyelmen kívül hagyása rendkívül megnehezítheti „ideológiai berendezkedésüket”, a helyzetükre adott belső válasz megszületését. E mögött részünkről nemcsak egy gondolati séma könnyebb alkalmazásának igénye rejlik, az ugyanis, hogy egyszerűbb a szomszédos magyarságot „idegen fönnhatóság alatti” nemzet-résznek tekinteni, hanem a homogén állam=nemzetkép meggyökerezettsége is gondolkodásunkban. Ha valamiképpen a nemzethez képest „kevesebbnek” tartjuk a nemzetiséget, a priori megfosztjuk a nemzetiségi lét ideológiája megfogalmazásának a lehetőségétől. Nem az „alávetett” helyzet igazolására vagy messianisztikus nemzetiségi létfilozófiára gondolok, hanem egy önálló norma-és értékrendszer kikovácsolására. Hogy a nemzetiségi lét szükségszerű életforma Kelet-Közép-Európában, ha nem is mai formájában. Ebben látom a két háború közötti transzszilvanizmus pozitív magját is.

Idolumaink legalapvetőbb forrása olyan sémák, megoldási minták továbbélése, amelyek a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban más történelmi viszonyok között alakultak ki. A nemzetiségi kérdés megoldására receptjeink nemegyszer pl. a kulturális autonómia különféle változatai, tehát „követeléseink” bizonyos számú nemzetiségi művelődési intézményéét, fórumokért, iskolákért szállnak síkra. Arról azonban nem készítettünk mérleget, hogy a jelenlegi társadalmi-gazdasági-politikai viszonyok között milyen tényezők garantálhatják a nemzetiségi közösség továbbélését. Nincs például arra válaszunk, hogy a kelet-európai szocialista társadalmak „felülről” államilag erősen meghatározott kultúrpolitikájában hogyan „védekezzék” a kisebbség. Hogy milyen következményekkel járt a társadalmi átrétegződés (pl. a parasztság, a mezőgazdasági dolgozók arányának rohamos csökkenése), az urbanizáció. Hogy milyen lehetőségek adódnak az erősen centralizált államban, milyenek ott, ahol a helyi autonómia kiterjedt. Jobban differenciálni kellene abból a szempontból is, hogy milyenek a többségi és kisebbségi erőviszonyok. A hol jobb és hol rosszabb természetlen vitáiban gyakran megfélemlítjük arról, hogy ebben nemcsak az adott nemzetiség nagysága, „ereje” számít önmagában, hanem az is, hogy ez milyen „erejű” többségi közeggel áll szemben.

Mindenekelőtt elvi-fogalmi tisztázásra volna szükség. A nemzet- és nemzetiséggel kapcsolatos legújabb tudományos kutatások ismeretére. És ebben nézetem szerint igen nagy a kérdéskörrel foglalkozó magyarországi értelmiségiek lemaradása. Leginkább általános a történelmi megközelítés, minimális a társadalompszichológiai, szociológiai, nyelvpszichológiai vizsgálatok száma. Majdnem teljességgel hiányzik a jogi és a közgazdasági megközelítés. Egyszerűen: amatőrök vagyunk. Az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában – épp az etnikai mozgalmak kihívására – jelentős eredményeket ért el az etnocentrikus előítéletek vizsgálatából kinövő nemzetiségi szociálpszichológiai kutatás (lásd pl. Gáll Ernő hivatkozásai *Tegnapi és mai önismeret* című könyvének több tanulmányában-esszéjében). Ezeket az eredményeket igen kevésbé ismerjük, illetve kísérlet sem történt „applikálásukra” a Kárpát-medencei magyar nemzetiségekre.

Nincs elképzelésünk a nemzetiségek perspektíváiról, nem merünk a jelenlegi helyzetből „futurológiai” következtetéseket levonni. A szomszéd országok burkolt vagy kevésbé burkolt asszimilációs politikája persze ugyanígy régen „bevált” módszerek alkalmazását jelenti. De ma jóval hatékonyabb eszközök állnak rendelkezésre az asszimiláció gyorsítására: a gazdasági-társadalmi folyamatok tervszerű irányítása, az államosított kultúra stb. Úgy tűnik föl, a végső cél a „nemzeti állam” a szó polgári értelmében (legalábbis Romániában, Szlovákiában markánsan mutatkoznak ilyen törekvések). Mi viszont a fő szembenállás – kisebbség-többség – jellemzői mellett megfélemlítjük további differenciáló tényezőkről. Hogy például – ahogy tréfásan Rákos Péter mondta nekem egy alkalommal – Szlovákiában a szlovákokon és a magyarokon kívül „inkább szlovákok” és „inkább magyarok” tíz- vagy százazrei is élnek. Magát az asszimiláció folyamatát, arányait, következményeit sem tudjuk pontosan.

Végül is nem érdektelen számba venni, nemzedékünkben kik és miért foglalkoznak a nemzetiségi magyarság kérdéseivel. Föltűnő, hogy viszonylag milyen kevés az „onnan származó” a közvetítők között. Az irodalmárok közül nem kevesen olyan területet látnak/láttak a nemzetiségi magyar irodalmakban, amely „fölfedezésével” nevet szerezhetnek maguknak. Tehát egy föllendülő konjunktúra igényeire válaszoltak. Kétségtelen, hogy a mi nemzedékünk számára minőségileg más formában jelentkeznek a személyi kapcsolatok. Talán a mi nemzedékünk az első az újabb történelem során, amelyiket már közös generációs élmények (átélt történelmi események, szellemi tájékozódás, iskola által közvetített minták) nem fűznek egybe szomszéd országbeli magyar nemzetiségi kortársainkkal. Viszont meglazult kapcsolatok után tulajdonképpen ebben a nemzedékben fogalmazódott meg a kapcsolatfölvétel igénye, és lépéseket is tett e kapcsolatok kiépítésére. Talán a legfontosabb kérdés ezzel kapcsolatban: milyen belső motivációk (nem családi, iskolai stb. indíttatásra gondolok) tették számunkra e problémakört fontossá. Nyilvánvaló – utaltam erre már a föntiekben is – nemcsak a dolgok állása irányította erre figyelmünket, hanem közösségről, nemzetről vallott – Magyarországon megfogalmazott – nézeteink, céljaink is.

A vitában elsősorban a nemzetiségekhez fűződő kapcsolataink perspektíváiról lenne véleményem szerint fontos szólanunk. Hogyan látjuk a várható kelet-közép-európai fejlődés, a szocialista országok versenye és egyenlőtlen fejlődésének távlataiban a magyar nemzetiségek helyzetét. Milyen célrendszert lehetne önmagunk számára megfogalmazni.

Mindehhez elsősorban mítoszaink, előítéleteink és tévképzeteink fölülvizsgálata, a korszerű tudomány eredményeinek alkalmazására van szükség.

Budapesten, 1976. február 13-án

Móricz Zsigmond és Zilahy Lajos baráti kapcsolata

1.

Móricz Zsigmond néha arról panaszkodott Magoss Olgának, debreceni levelezőtársának, plátói szerelmének, hogy nagyon magányos. Ez némileg meglepő, hiszen az író mozgalmas életet élt, szerteágazó kapcsolathálózata volt. Ha azonban sikertelen házasságaira gondolunk, érteni véljük hiányérzetét. Mert voltak ugyan kedves emberei, akiket „drága barátom”-nak szólított vagy emlegetett, de hiányzott a bizalmas barát (confident friend), akinek bepillantást engedett volna lelke tárnáiba. Kedves emberei közé tartozott Zilahy Lajos is, amint azt Móricz Virág tanúsítja: „Zilahy, mint a *Magyarország* főszerkesztője, az utolsó munkaadója volt. Szerette is, hiszen Zilahy derék ember volt, amellet bájos, szeretni való, elég jó író, és az élethez is értett.”¹

A tizenkét évvel fiatalabb, immár két regény és néhány színdarab révén meglehetősen hírnévre szert tett Zilahy 1924-ben lehetőséget kapott a *Nyugat* szerkesztőtől, hogy a Móricz Zsigmondot köszöntő számban letegye obulusát a magyar próza nagymestere előtt. Zilahy a *Kerek Ferkó* kapcsán rőtta le tiszteletét. Noha személyesen nem láthatta Arany Jánost, Móricz Zsigmondot mégis hozzá hasonlítja. Nem láthatta Kerek Ferkót sem, hiszen fiktív alak, de katonakorában Halason, a háború végén, a kávéházban az ottani magyar élet atmoszférájának tipikus alakjaiban, az alakok mentalitásában a Kerek Ferkó regénye kelt életre benne szinte érzéki módon. Felsőfokon dicséri Móricz ábrázolóművészetét, ahogy például leírja Kerek Ferkó táncát: „A magyar táncnak ebben a leírásában a művészi meglátáson túl van valami, ami szívdobogtatóvá teszi a képet. A tánc ritmusán túl egy másik ritmusnak megérezése, amely a magyar élet csodálatos, titokzatos ritmusa. Döng a talaj alattunk, akár Kerek Ferkó, akár Túri Dani, akár Báthory Gábor lépked rajta. A belső erő szinte szétveti a mellkasukat, és a vérük

BAKÓ ENDRE (1938) dolgozott tanárként, népművelőként, újságíróként. 1990–1999 között a *Hajdú-Bihari Napló* főszerkesztője, korábban az *Alföld* című folyóirat rovatvezetője volt. Utóbbi kötete: *Művek, mesterek, kapcsolatok. Irodalmi dolgozatok* (2022).

1 Móricz Virág: *Tíz év*. II. Bp., 1981, Szépirodalmi Könyvkiadó, 414.

sűrűn, fekete-bíborosan ég a halántékukban.” Móricz művészete egyik legfőbb értékének elhithető erejét tartja. „Szeretném megkérdezni most Móricz Zsigmondot, hogy élt-e valaha Szalontán, mert aki szalontai ember kezébe kerül ez az írás, tegyen hitet mellettem, hogy nincs olyan kép vagy fotográfia, amely tökéletesebben visszaadná legkisebb részleteiben is a szalontai hajnalt, a szalontai piacot, a szalontai artézi kutat.” Miután szétszálazta a regény szerkezetét, és megnézte jobbról-balról a figuráit, úgy érezte magát, mint Kerek Ferkó, aki belenézett és beleveszett a csillagos magyar égbe...²

Zilahy esszéjéből nem derül ki, hogy ismerték-e már személyesen egymást. A kapcsolat felvételét adó hely, idő, alkalom nem ismeretes, de minden bizonynyal színházi körökben történt, ahol mindketten forgolódtak, lévén színdarabírók. Móricz a *Naplók*ban 1929 februárjában említi először Zilahy nevét a Bajor Gizivel folytatott liezonjának pletykái nyomán.³ Amikor az az ötlete támadt, hogy a Pannónia kávéházban hetente két estén barátokat fogad, a szívesen látottak között felsorolja Zilahy Lajost is.⁴ Amikor pedig a *Nyugat* szerkesztését készült átvenni, a főmunkatársak között jelöli ki Zilahy helyét, és számít rá mint íróra is.⁵ Ez azonban terv maradt. Nem volt eltávolító mozzanat köztük, hogy a Kosztolányi által elindított Ady-revizióról másként vélekedtek. Zilahy többnyire egyet értett Kosztolányival, de végső meggyőződése: „Ady ennek a kornak mindenén és mindenkin túl a legnagyobb irodalmi jelensége Magyarországon. Petőfi és Arany óta a magyar líra trónusán ül.”⁶ Móricz interjúban fejezte ki változatlan nagyrabecsülését barátja iránt, többek között ezekkel a szavakkal: „Ady költő volt, aki az egyéni életnek pszichikai ingereire is reagált, a magányos ember lelki életét is kidalolta, de a legsúlyosabb ereje mégis csak onnan jött, hogy egy tragikus fajtának prófétai szenvedője volt...”⁷

Pakots József kezdeményezésére 1932. május 23-án megalakult az Írók Gazdasági Egyesülete (IGE), mint gazdasági érdekszervezet. Az egyesület több emlékeztető íróhatet rendezett, amelyek felidézése meghaladja dolgozatunk kereteit, csupán annyit, hogy mindketten vállaltak benne vezető szerepet. Az elnökké választott Pakots mögött Móricz Zsigmond a társelnök, Zilahy Lajos a 29 fős irodalmi tanács elnökhelyettese. Az alapító halála után Móricz 1933. július 28-án ideiglenesen átvette az IGE irányítását, majd novemberben az egyesület Irodalmi Tanácsának elnöke. Zilahy viszont Ugron Gábor mellett – másokkal együtt – az egyesület társelnöke. Az 1936-os közgyűlésen nem kerültek be a vezetőségbe, Móricz vélhetőleg a Kodolányival keletkezett konfliktus miatt.

2 Kerek Ferkó. *Nyugat*, 1924, I, 259–260.

3 Cséve Anna (szerk.): Móricz Zsigmond: *Naplók, 1926–1929*. Bp., 2012, Noran Könyvesház, 333.

4 I. m. 565.

5 I. m. 727–728.

6 Zilahy Lajos: Ady. *A Toll*. 1929/14, 12–14.

7 D. Kocsis László: A legnagyobb harcos meghalt és tovább harcol. *Pesti Napló*, 1929. július 18., 5.

De 1938-ban ismét az irodalmi tanács elnöke, Zilahy az egyik alelnöke. 1943-ban ő vette át az Irodalmi Tanács elnöki tisztét. Egy-két alkalommal előadást is vállaltak.⁸

2.

A lektűrírónak elkönyvelt Zilahy Lajos, az úri középosztály írója, 1932-ben, amerikai útja után balra fordult, reformeszméket melengetett, amelyeknek gyakorlati alkalmazásához írótársakat keresett. Előbb Móricz Zsigmondra gondolt, majd rátalált a vezető népi írókra.⁹ Gellért Oszkár írja: Zilahy Lajos megkérte őt, írjon Móricz Zsigmondnak Hévízre, hogy „tömörüljenek az írók politikailag is a magyar polgári liberalizmus megszilárdítása és a parasztság kulturális felemelkedése érdekében”. Móricz 1932. július 1-jei keltezéssel elutasította a kezdeményezést: „Kedves Oszkárom, nagyon szerencsétlennek találom a Zilahy Lajos ideáját. Elégszer kitapasztaltuk már, hogy az írókban nincs politikai érzék. [...] de Zilahynak politikai ambíciói vannak, ez nyilvánvaló [...] Írókra ne támaszkodjon, mert mi nem tudunk neki segítségére lenni. [...] Még Zilahynak is meggondolandónak tartom, hogy érdemes-e neki politikai pályára lépni. [...] Én semmiféle politikai nyilatkozatot nem írok alá.”¹⁰ Zilahy pár nappal korábban nyilatkozott *A Reggel*ben, s kijelentette, hogy ő szélsőbaloldali.¹¹ Móricz ártalmasnak tartotta a nyilatkozatot: „Így kiszolgáltatni magát, ily támadási felületeket adni.” Zilahy adott szavát azzal hitelesítette, hogy megírta *Tizenkettedik óra* című komédiáját, amelyben nyomasztóan ábrázolja a munkanélküli család nyomorát. János, a negyvenéves főhős az emberiséget akarja megváltani, de végül visszakerül a bolondok házába. A cselekmény során az író több alkalommal igen kemény hatalomellenes, társadalombíráló megjegyzést ad a szájába, jöllehet a történet meghatározhatatlan miliőben játszódik, de az áthallás elkerülhetetlen. A komédiát a Magyar Színházban játszottak, Törzs Jenővel a főszerepben, de hús előadás után a színház levette műsoráról, bár Zilahy azt állítja, hogy a darabot a belügyminiszter tiltotta be átmenetileg.¹²

Nem vesztette el azonban felsőbb kapcsolatait, vezető politikus barátainak bizalmát. Maga Kozma Miklós belügyminiszter védte meg és orientálta Gömbös Gyulához. 1934. március 4-én átvette a *Magyarország* szerkesztését, amely

8 M. Pásztor József: „Kezdetbe volt Pakots” – *Az IGE-íróhetek krónikája, 1932–36.* Bp., 1984, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete.

9 Illyés Gyula írja, hogy ezer pengőt adott át nekik (Szabó Lőrinc, Tamási Áron, Illyés), amit a *Válaszra* is fordíthatnak. In *Naplójegyzetek, 1929–1945.* Bp., 1986, Szépirodalmi Könyvkiadó, 97. Az összeg sorsát nem tudjuk követni.

10 Gellért Oszkár: *Kortársaim.* Bp., 1954, Művelt Nép Könyvkiadó, 156–157.

11 *A Reggel*, 1932. június 27., 9.

12 *A tizenkettedik óra.* In *Zilahy Lajos munkái*, XV. Bp., é. n., Athenaeum.

a reformszellem fóruma lett: teret nyitott a népi írók előtt. Már az első számban közölte a lap, hogy folytatni fogja a *Magyarország* nemes hagyományait, gondoskodni kíván az olvasók szórakoztatásáról és szellemi neveléséről. „Hétről hétre élvezetes, felemelő, pompás kisregények közlését kezdi meg, mert fontosnak tartja, hogy az irodalom értékei lüktető frissességgel áradjanak bele a közönség szívébe-lelkébe, s mert küzdeni kíván a magyar írókért és irodalomért, minden héten más kitűnő író-t szólaltat meg. [...] Első kisregényünk Móricz Zsigmondnak, a magyar irodalom ma élő legnagyobbjának nagyszerű új műve, a *Táltos legény és csillagszemű leány* lapunk mai számában indul meg és napról-napra bőséges folytatásokban egy hétig közöljük.”¹³ A lapkiadó biztosította Móriczot, hogy Zilahy mellett olyan publicisztikai tevékenységet folytathat, amilyet akar.¹⁴ Némileg meglepte, sőt sértődötten vette tudomásul, hogy Zilahy humort vár tőle, de aztán dűlőre jutottak.¹⁵ Néha Zilahy képviselte az érdekeit a főnökség előtt.¹⁶ A következő két évben, Zilahy lemondásáig, Móricz Zsigmond vitte a lapban a prímet az írók közül. Ám 1935 elején mégis vitája támadt Az Est-lapokkal (és az Athenaeummal), harcát egyedül vívta, „Zilahy mintha nemigen tudna semmiről.”¹⁷

Erdély című regényét Zilahy ugyan kiadói kérésre üdvözölte vezércikkben, de bizonyára nem esett terhére. Móricz munkásságát balzaci méretűnek nevezte: „Költészet és valóság. Mélyen átélt, valóságos, szinte kézzelfogható valóság. Az álmodó Móricz Zsigmond legvalószínűbb álma ez a hatalmas munka, amely a realizmus írói szemléletmódját először teljesíti ki magyarul a történelmi regény műfajában. Modern könyv, és máris klasszikus. Egy nagy író pazar ajánléka nemzetének. Hódolattal és büszke örömmel köszöntjük indulása pillanatában. Az írónak pedig hálásan köszönjük, hogy mindnyájunknak adta, és benne – még egyszer mondjuk – egy kicsit visszaadta nekünk Erdélyt.”¹⁸ De hogy vélekedett Móricz az író Zilahyról? Herceg Ferenc mellé sorolja, akit elmulasztott megköszönteni abból az alkalomból, hogy hetvenedik születésnapján megkapta a kegyelmes címmel járó I. osztályú magyar érdemkeresztet. „Irodalmi barátja nincs. Csathó Kálmán és Zilahy Lajos. Hárman triumvirátus. Az a különbség, hogy Zilahyban mégis van friss véna. Lentről jött, maga küzdötte fel magát, és pezseg benne valami.”¹⁹ Más helyen is a jó nevek közé sorolja.²⁰ Ugyanakkor úgy érezte, hogy a keresztény írók közül Zilahy tette az

13 Heti regények. *Magyarország*, 1934. március 4., 7.

14 *Naplók, 1930–1934*, 483.

15 I. m. 498–499.

16 I. m. 727–738.

17 *Naplók, 1935*. Pécs, Kronosz Kiadó, 223, 83.

18 *Magyarország*, 1934. december 14., 1.

19 *Naplók, 1930–1934*, 428.

20 I. m. 529.

első kísérleteket azon az úton, amelyet a zsidóság jelölt ki a közösségnek.²¹ Profi technikával megírt könnyed darabjaira célzott, melyek révén nagy népszerűség övezte. A *Kamaszok* című színművével kapcsolatban viszont megjegyzi: „Kihagytam belőle minden politikát. Főleg azért, mert láttam a Zilahy darabját, s abban pontosan ugyanazt a gondolatmenetet találtam, mint a magamében: a szalon-szocializmusnak egy kínos vergődését. Még a megoldás is ugyanaz volt, az örült bevetése.”²² Egy beszélgetésüket két és fél oldalon reprodukálja. Fő tárgya a nyílt választási rendszer, amelyet Móricz nehezményez, Zilahy Gömböstől várja a választójog kiterjesztését, s mindketten sajnálkoznak a nép helyzetén, gyermekdedségén, amelynek részben a zsidó tőkés és a német politikusok az okozói. Eközben jegyzi meg: „Zilahy egész jó író. De nem tekinti magát mégsem azonosnak. Úgy mondja: Utóvégre ezek az én fajtám. Nem?... És ezt kell látni.”²³ Zilahy feltételezhetően magyar identitására utalt.

1935 tavaszán a Kisgazda Párt szerette volna felléptetni a tiszalöki kerületben képviselőnek, amire Zilahy mint Eckhardt Tibor elnök barátja is kapacitálta. Móricz tárgyalásokat kezdett a pártvezetőkkel, de rövid habozás után, mivel nem volt benne „elvakult politikai vágy”, nemet mondott, és a sajtóban azt a nyilatkozatot tette, „Nem lépek fel, ellenben a független kisgazdapártot teljes mértékben támogatom.”²⁴

Gömbös miniszterelnök (1932–1935) még 1932 októberében 95 pontos programot hirdetett (Nemzeti Munkaterv, amit az ellenzék Álmoskönyvnek csúfolt, bár egyes gazdasági szférákat előmozdított), amely válságkezelést, nemzeti egységet és reformígéreteket tartalmazott, ezzel várakozást ébresztett a középosztály bizonyos rétegeiben, de a program – Zilahy révén – szellemi mozgolódást idézett elő a népi írók körében is. Írónk erről több alkalommal baráti beszélgetést folytatott Gömbössel, aki felismerte az irodalom politikai-ideológiai mozgósító erejét különösen a rádió révén. „Szeretnék megismerkedni a barátaiddal. De ne hozd fel őket a miniszterelnökségre. Hívjál meg bennünket teára. Ne legyünk többen, csak hatan-nyolcan”²⁵ – javasolta Gömbös. Zilahy 1935. április 6-án kérte fel Móriczot a részvételre, aki azzal a feltétellel vállalkozott rá, ha Kodolányit nem hívják.²⁶ Kijelentette, nem kételkedik benne, hogy a miniszterelnök jót akar a magyar népnek, nemzetnek, de az Alföld népe nyomorban él. „Felolvasom az ételeket, amiket esznek.”²⁷ Április 12-én Móricz Zsigmond, Németh László, Németh Imre, Illyés Gyula, Féja Géza, Tamási Áron, Szabó Lőrinc (Kerék Mihály?) részvételével Zilahy Lajos lakásán létrejött a sokat vitatott

21 I. m. 682–683.

22 I. m. 461.

23 *Naplók*, 1935, 216–218.

24 I. m. 205.

25 Benedek István: Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. *Új Látóhatár*, 1959, 241–263.

26 Konfliktusuk az IGE pénzügyeivel kapcsolatban támadt.

27 *Naplók*, 1935, 254–255.

találkozó, amely a két világháború közötti időszak egyik legjelentősebb irodalompolitikai eseményének számít.²⁸ Az álláspontok távolsága miatt eleve kudarcra ítélt eszmecsereének intenzív korabeli sajtóvisszhangja, majd hatalmas történelmi utóirodalma támadt. Az emigrációban egy Zilahy-interjú kapcsán még 1959-ben is vitatkoztak róla.²⁹ Nem feladatunk a vitát érdemben ismertetni, csak a Móricz Zsigmondot érintő mozzanatokot ragadjuk ki.

Zilahy így emlékezett: „- Én szólaltam meg. Hát, talán Zsiga kezdje a szót - indítványoztam mint házigazda. És most nagyon szép jelenet következett. Móricz Zsigmond, aki akkoriban jött haza egyik alföldi útvjáról, mellényének bal felső zsebébe nyúlt, kivett egy összehajtogatott cédulát, amit a nagy találkozóra készített és olvasni kezdte. „Hétfő. Reggelire kenyér, zöldbogyó. Délben lebbencsleves. Este üres krumplifőzelék. Kedd. Reggelire kenyér, zöldbogyó. Délben lebbencsleves. Este puliszka egy kis tejjel. Szerda. Reggelire kenyér, zöldbogyó, paprika, délben... És így tovább, napról napra, hogy ebben és abban a faluban mit eszik a nincstelen magyar paraszt.”³⁰ (Ne feledjük, Móricz ehhez hasonló ijesztő tapasztalatait *Magyar* című vezércikkében már Gömbös Gyula elé tárta még 1933 júniusában.³¹) Ez a hangütés elmélyítette az árkot a miniszterelnök és az írók között. Érdekes, Móricz a naplójában a maga szerepéről nem tesz említést, csak reprodukálja Gömbösnek az írókkal, különösen vele szemben tanúsított ab ovo ellenséges fellépését: „Az bizonyos, hogy M. Zs. nekem sohasem volt barát, mindig ellenség volt.”³² Meglepte - „Mert Laji állandóan mintegy tizenöt éves barátságáról beszélt” - hogy Gömbös Zilahyba is beleszúrt: a *Süt a nap* kivételével munkáit idegen utáztatoknak tartja.³³ A résztvevők - Móricz és Németh Imre kivételével - utána magyarázkodni kezdtek, majd többen megírták emlékezésüket kisebb-nagyobb eltéréssel.³⁴ Zilahy továbbra is elképzelhetőnek tartotta a népi írók és a kormányzat együttműködését egy Új Szellemi Front keretében. „Új szellemi frontra van szükség, amely felfrissülve az idők szelében és felfegyverkezve a reformpolitika gondolataival, keresztül tudja törni magát a létra-erdőn... Nem lesz nehéz dolog, mert a létra-erdőben rengeteg olyan ember kapaszkodik az ágakon, akit a létramászók nagy serege sodort magával, s akik már régen megunták, hogy mozdulatlanul a levegőben lógnak, félkézzel a semmibe fogózva. Az új szellemi front megszületésének első és legfontosabb alapfeltétele: az egységes világszemlélet. És ezen belül a törhetetlenül összeforrott

28 Kerék Mihályt egyes emlékezők nem említik, ha jelen volt, nyilván nem játszott szerepet.

29 Benedek István: *Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal*. I. h.

30 I. h. 241-263.

31 Magyar. Gömbös Gyula miniszterelnök úrnak. *Magyarország*, 1933. június 1-2.

32 *Naplók*, 1935, 266-268.

33 I. h.

34 Úgy véljük, a legalaposabb tanulmány Lackó Miklós nevéhez fűződik: Az Új Szellemi Front történetéhez. In *Válságok-választások*. Bp., 1974, Gondolat, 52-170.

magyar szemlélet” – írta az esemény után két nappal.³⁵ Móricz úgy látta, hogy Zilahy a kormány mellett egy keresztény akadémiát szeretne megszervezni, amely szellemi programot adna a testületnek, bár Zilahy nem beszélt ilyen nyíltan. Egy tanácsadó testületet meddőnek tart, nem kíván benne részt venni, ehelyett kapjanak és végezzenek az értékes emberek gyakorlati feladatokat.³⁶ Egy pár nappal később viszont megdicséri barátját, a szerkesztőt: jó a munkatársi gárdája, minden napra jut egy fajsúlyos írás.³⁷

Zilahy – főleg a németellenes cikkekért – sok támadásban részesült, végül 1936 áprilisában lemondott szerkesztői állásáról. Móricz továbbra is a lap munkatársa maradt.

3.

Bár Móricz magánélete egyre kaotikusabb lett (megismerkedik Csibével, az *Árvácska* című regény ihletőjével, felbontja második házasságát), de irodalmi kapcsolatait ápolja. Nem véletlen, hogy Kádár Lajos naplóját (*Doni halálbánya*, 1936) ketten segítették világra: Móricz juttatta el a kéziratot az Athenaeumhoz, Zilahy írt hozzá előszót, majd Móricz a *Pesti Napló*-ban méltatta.³⁸

Zilahy 1939. május 4-én váratlanul megjelent Leányfaluban, s közölte, azt a felszólítást kapta a Kisgazdapárttól, hogy Móricz Zsigmonddal együtt legyenek listavezetők a budapesti választáson. Móricz nevetve hátrította el az ötletet: „Nem nekem való, Lajikám. Öreg vagyok én már ehhez a játékhoz. Ha hatvanéves koromig nem kezdtem el, most fogjak hozzá ehhez a kortesutakhoz? Egyáltalán, az egész parlamentesdi idegen világ nekem.” De nem titkolja, hogy Eckhardt nem való a Kisgazdapárt élére. Zilahy emlékezteti, hogy a legutóbbi kecskeméti választás alkalmával várták, hogy fellépjen, s olyan népszerű volt, hogy akár államtitkár is lehetett volna. Móricz elgondolkodva válaszolja: „Nem vállaltam.” Majd később: „Te, Lajos, én már csak ellenzéken maradok, míg megvagyok. Akármilyen szépeket s jókat csinál a kormány, én nem tudom azt dicsérni...” Móricz Virág megismétli, hogy apja kedvelte Zilahy Lajost, a komolykodóan vidám, simulékony embert, a nők kedvencét, de látta ellentmondását: „Zilahynak is az a baja, hogy ő is kormánypártinak született, de a kor fertőzéséből van benne annyi, hogy a népszerűséget az ellenzéken véli megtalálni. Így minden írása a kastélyok felé indul, s folyton forradalmi gondolatokkal van tele.” A baráti látogatás után egy cédulára feljegyezte: „Zilahy is elszörnyedt

35 Zilahy Lajos: Új Szellemi Frontot! *Pesti Napló*, 1935. április 14., 15.

36 *Naplók*, 1935, 302–304.

37 I. h. 306.

38 Medvigy Endre: Író az áttörhetetlen közegről. In Kádár Lajos: *Doni halálbánya*. Pilisvörösvár, 2020, Időjel Kiadó, 223, 237.

kereskedelmi kertészetén. Rettenetesen sokallotta, hogy egy ilyen kis darab földre ötezer pengőt költött egy év alatt.”³⁹

Móricz képviselőiséget nem vállalt, de lányai nagy bánatára 1939 decemberében Szabó Páltól átvette az adósságokkal terhelt *Kelet Népe* szerkesztését, s a munkatársak, sőt a szerkesztőbizottsági tagok közé várja Zilahy Lajost is: „Drága Lajosom, egy hónapja beteg vagyok, csak pénteken jöttem be először, s ez a buta betegségnek sem nevezhető állapot annyira letört, hogy bár mindennap készülök neked is írni, nem bírok annyi erőt összevakarni, hogy megmondjam, hogy nagyon szeretnék megkérni, állj be közénk tizenkettedik apostolnak. Krisztus a magyar Nép. Ide mellékelem, ha elkerülte volna figyelmedet, a *Kelet Népe* legutolsó számát. A Németh Laci által meglökött kő nagyon kezd gurulni, már egész sereg levél jött, emberek jelentkeznek. [...] Én a te Kitűnőek Iskolájába örömmel beiratkozom, te pedig a mi »tehetségmentő« vásárukba csatlakozz be!” Gratulál Zilahy újabb sikereihez, ezermesternek tartja.⁴⁰ Zilahy válasza: „Drága Zsigám! Mondanom sem kell, hogy milyen örömmel csatlakozom Hozzátok. Erre a kijelentésre tulajdonképpen szükség sincsen, hiszen eddig is Veletek voltam. Persze egy kis személyes dörmögésre is szükség van ebben az ügyben. Ezt a levelet csak azért írom, ha csütörtöki elutazásod előtt nem tudnék veled telefonon beszélni.”⁴¹ Zilahynak ugyan a *Kelet Népében* mindössze két írása jelent meg, az első, a *Kitűnőek iskolája* mindjárt a folyóirat decemberi számában, és vitát váltott ki, ami használt a lapnak.⁴² Az nyilván véletlen, hogy a Nemzeti Könyvtár sorozat 9. számában együtt szerepelnek (Harsányi Zsolttal, vitéz Somogyvári Gyulával négyesben), Móricz a *Tisztességes magyarok*, Zilahy a *Mehály* című elbeszélésével. Mindkettő háborús történet.⁴³

Csaknem egy év múlva, 1940 szeptemberében ő is lapot indított *Híd* címmel az Athenaeum kiadásában. Az irodalomtörténet a folyóiratot afféle hibrid szellemi fórumnak értékeli, ezt Zilahy is elismerte: „Csak azt ne higgye senki, hogy szellemi vállalkozásunk eredményeit tökéletesnek, vagy akár kielégítőnek tartjuk. Szűkebb magunkról szólva, a *Híd* feladata az adott körülmények között a népi gondolat diadalra vivése mellett azzá zsugorodik, amit jól-rosszul teljesíthet: a magyar irodalomnak Móricz Zsigmondtól Tamási Áronig terjedő vonalát itt is és ilyen formában is életben tartani. A kritika jogos és indokolt lehet, hogy ez a forma hibrid.”⁴⁴ (Szerintünk ez volt a hetilap fő érdeme: népi, urbánus, munkásírók egyként teret kaptak benne.) Főmunkatársnak Móricz Zsigmondot, Németh Lászlót, Tamási Áront és Kodolányi Jánost kérte fel, de Féja Géza is

39 Móricz Virág: I. m. 234–238.

40 Tasi József (szerk.): Móricz Zsigmond, a *Kelet Népe* szerkesztője. *Levelek*, I. Bp., 1988, Petőfi Irodalmi Múzeum, 80–81.

41 Levele Móricz Zsigmondhoz. I. m. 85–86.

42 *Kitűnőek iskolája*. *Kelet Népe*, 1939/11, 5–7; Fel fogjuk építeni. 1940/3, 3–4.

43 *Mehály*. Felelős kiadó Dessewffy Gyula.

44 Zilahy Lajos: Krónikája. *Híd*, 1941. május 13., 4.

belső munkatársnak számított. A főmunkatársak 500 pengő havi fizetést kaptak. „A *Híd* főmunkatársaként gyakran jelentek meg írásai a lapban: novellák, visszaemlékezések, riportok. Ahogy naplóból és levelezéséből tudjuk, Móricz állandó pénzgondokkal küzdött, hiszen családja mellett népes rokonságát is támogatta anyagilag. Így jól jött számra a *Híd* meghívása is, főképp mivel épp 1939 decemberében mondtak fel neki az Est-lapoknál, miután az állami kézbe került...”⁴⁵ Móricz írt novellát, riportot, szubjektív krónikát, s vélhetően az írást olykor személyesen vitte be a laphoz. Erre utal Zilahynak egy kis életképe: „Most itt ül a szerkesztőségi szobában Móricz Zsigmond mellett egy egyetemi tanár. Irodalom és tudomány töpreng a nagy kérdés fölött: mennyiségileg szaporodjék-e a magyar vagy minőségileg javuljon fel. Móricz Zsigmond előhúzza kopott, tömött tárcáját, sokáig keresgél a sok kis cédula között, végre az egyikről ezt olvassa: – Arany János a tizedik, Deák Ferenc a hetedik, Széchenyi István az ötödik gyerek volt. Ő az ilyen cédulákat úgy hordja magánál, mint más az adóintést vagy a napi teendők emlékeztetőjét.”⁴⁶ Móricz azt bizonygatta a fajnevelés gondolatával játszó Zilahynak, hogy az ember szellemi képességei nincsenek összefüggésben azzal, hogy hányadiknak született a családban. 1941 májusában Erdélyben járt, Székelyudvarhelyről küldött kissé csalódott hangulatú levelet, a középosztály tétovásága, politikai és a vallási megosztottsága miatt. „Ide teszek három kis rajzot. Oly óvatossággal írva, amilyen könnyen lehetne lángoló betűkkel pingálni belőle: de akkor nem jelenik meg élő szemek előtt. Így is élnek a képek, s értőknek adnak is talán valamit. Effélet sokat küldhetek. Most nem hiszem, hogy hosszabb s nehezebb írásokra teljen. Ostromol a pillanat. Szeretettel ölel Móricz Zs.”⁴⁷ Bizonyításra szorul Móricz Virágnak az az állítása, hogy apja *Oláh Gábor útja* című köszöntőjét a *Híd* nem fogadta.⁴⁸ Ez annál kevésbé hihető, mert a három méltatás (Papp Károly, Csobán Endre, Móricz Zsigmond) együtt jelent meg a *Debreczeni Szemle* 1942. áprilisi számában.

Móricz Zilahy *Csendes élet* című regényét méltatta, ami meglehetősen gesztus, de olyan művet dicsért, amely általános elismerést váltott ki: „éjjel elolvastam a *Csendes életet*, s jó ízzel töltött el. Zilahy is csendes életet él. Arany János is azt élte. [...] Titokzatos könyv a Zilahy könyve. Családi *Levelesládája* mélyen meg-
rázó. Szavanként ettem: ez a magyar kenyér. Ilyen önvallomás után az ember magára érez s körülnéz: hol is vagyok?”⁴⁹

45 Kollarits Krisztina: A bestseller író, az arkangyal haragú színikritikus s a kedélyes elbeszélő irodalmi vállalkozása. – Zilahy Lajos *Híd* (1940–1944) című hetilapja. *Hitel*, 2019/10, I. rész, 103–104. A tanulmány a II. résszel együtt (*Hitel* 2019/11. szám) áttekintést ad a lapról.

46 Zilahy Lajos: Anyák napja. *Híd*, 1941. május 6.

47 Levele Zilahy Lajosnak. Székelyudvarhely, 1941. máj. 31. In *Móricz Zsigmond levelei*, II. Bp., 1963, Akadémiai Kiadó, 369–370.

48 Móricz Virág: *Tíz esztendő*, II. 454.

49 M. Zs.: Zilahy Lajos: *Csendes élet*. *Kelet Népe*, 1941/20, 14.

4.

Zilahy Pegazus névvel 1939-ben filmvállalatot alapított, azzal is segítette Móriczot, hogy megfilmesíttette *Betyár* című regényét, amelynek forgatókönyvét Jankovich Ferencre ruházta, a film rendezését – amely a *Szép csillag* címet kapta – Jelinek Imrére bízta. A *Betyár* megfilmesítéséről még az író életében tárgyaltak, de a filmbemutatóra csak halála után, 1942. december 25-én került sor. A filmről minden adat tudható (hossza 95 perc, operatőr Icsey Rezső, főszereplők: Páger Antal és Fényes Alice), bár egyetlen kópiája sem maradt fent.⁵⁰ A film idejét 1896-ból kortárs környezetbe, 1941-be helyezték, és Jankovich Ferenc forgatókönyvíró az eredeti történeten is változtatott, ami miatt sok bírálat érte az adaptációt. „A filmben ugyanis egy magyar parasztlegény betyárnak öltözik, és betör a grófi kastélyba, hogy így rablással szerezze meg azt a harmincezer pengőt, amely a falusi tejszövetkezet megalapításához kell. Fel akarja emelni, boldogítani akarja népét, de ráeszmél, hogy ilyen úton szerzett pénzzel nem lehet egy eszmére vállalkozni.” A kritika szerint a modern felfogásban előadott mű hiteltelenné tette a kilátástalan helyzete miatt, kényszerből betyárrá váló parasztfiú alakját, és az alkotók „a szegénység Móricz Zsigmond-i látomása helyére ünnepi, gyöngyösbokrétás filmnyomort varázsoltak”.⁵¹ Móricz még láthatta, olvashatta a sok elmarasztalásban részesült film szöveggönyvét s mélyen lesújtotta: „A filmszövegben nem maradt meg a regény tendenciájából egy jotta sem. De ezt neked adtam, s kérlek, csinálj vele, amit tudsz. [...] amit lehet, művészi oldalon tudom, megmented. [...] Arról mindenesetre biztosítalak, hogy én veled szemben a legnagyobb barátságot, együtt gondolkodást és szeretetet érzem, és azt sem felejttem el, hogy ebben a nekem oly nehéz 1941-ben anyagilag milyen jótét volt a *Híd* és a filmforgatás.”⁵²

Móricz Zsigmond halála alkalmából a hetilap írótól közölt rövid megemlékezést. Zilahy az alábbi szöveggel búcsúzott: „Itt ültél mellettem a székben, a világ sorsáról gondolkoztunk. Gondolkoztunk és hallgattunk. S te akkor egyszerre, bottal a térded között, nyakig gombolt lódenkabátodban, hajad és bajuszod nagy bozontjával hirtelen megrebentél. Mint egy nagy madár, amelynek roppant szárnyai vannak. Ez a mozdulata annyira a tiéd volt: nagy hallgatás után a levegőbe kaptad a két karod, mielőtt valamit fontosat akartál mondani. Azt mondtad: – Idehallgass. Én a múlt világháborúban tizenhat kilót fogytam. Ebbe bele fogok halni.

* * *

50 <https://nfi.hu>

51 Karcasai Kulcsár István: Zilahy Lajos szerepe a magyar film történetében. *Filmtudományi Szemle*, 1976, 26.

52 Tasi József: Móricz Zsigmond, a Kelet Népe szerkesztője. *Levelek*, I. Bp., 1988, Petőfi Irodalmi Múzeum, 378.

Köszönöm, Zsiga, még egyszer a zöldhagymát. Mikor utoljára voltam Nálad Leányfalun, búcsúzóul egy nyaláb zöldhagymát tettél a karomba, amúgy szárástól, gyökerestől, földesen. És azt mondtad: – Adjál belőle Piroskának is. Nem tudtad, hogy a feleségem nem eszi a hagymát. Így adtál te sokaknak sok mindent, amit ez a föld termelt, nem tudva, hogy akiknek adod, nem tudják megenni, megemészteni. De a mosolyod, ahogy adtad, gyönyörű és szomorú volt.”⁵³ Feltűnő viszont, hogy a sírnál a *Híd* nevében nem hangzott el búcsúbeszéd.

* * *

Móricz egyik írásának címe saját írói világának pontos kifejezése: *A nemzeti élet, a nemzeti munka*. Zilahyt, bár egyre nyitottabbá vált, alapjában csak egyes rétegek érdekeltek. Írásművészetük a modernizált népszínmű- és a népies novellák művelésében mutat hasonlóságot. Bizonyára ezt készítette Salamon Lászlót arra a téves következtetésre, hogy Zilahy Móricz epigonja.⁵⁴ Móricz népművész volt, a jogi doktorátussal rendelkező Zilahy világművész. Kodolányi szerint közös vonásuk a jó szervezőképesség volt.⁵⁵ Nem avatták be egymást családi életük titkaiba, alkotói terveikbe, de kapcsolatuk, mint egyenlő felek tartós és baráti viszonya, gyümölcsöző volt mindkettőjük számára.

53 *Híd*, 1942. október 1., 12.

54 Salamon László: Hamis és hamisított magyar nyavalyák. *Korunk*, 1929, 482.

55 Kodolányi János: Egy marok föld – Emlékeim Móricz Zsigmondról. In *Visszapillantó tükrök*. Bp., 1968, Magvető Könyvkiadó, 113.

Akikre átragadt a székesegyház-építő láz

A Válasz-szerkesztő Sárközi György erdélyi munkatársai

1. Németh László 1933. október 29-től közel egy hétig Gulyás Pál vendége volt Debrecenben. A reformáció napján itt dolgozta ki a *Debreceni Kátét*, a harmincévesek reformmozgalmának programját. Jancsó Béla amint a *Tanu* 7. – 1934 februári – számában elolvasta a kátét, ráérez annak korszakos jelentőségére, és részleteket ad közre az *Erdélyi Fiatalokban*.¹ A kolozsvári értelmiségnevelő műhely spiritusz rektora témafelvezetőjében kifejti: 1) a Bartha Miklós Társaság elhallgatása óta eltelt évek szomorú csendjét itt is, ott is új, egészséges szellő mozgatja; 2) 1928 óta Erdélyben nem kell bemutatni Németh Lászlót; 3) hogy ezúttal nyomatékosabban szól róla, az annak tudható be, hogy időközben „a magyarországi harmincévesek egyik legszélesebb műveltségű vezető emberévé” nőtte ki magát, aki „Tanujával² a szellemi függetlenség bátor [...] előkészítője volt az újra megszólaló, újra csoportosuló harmincéveseknek, s most a *Válasz* című folyóirat egyik szerkesztője”.³

Miután Németh László rádöbbsent arra, hogy a „magyar közélet szellemi serkentésére az ő egyszemélyes hősiessége nem elégséges, és nem is célravezető”, új folyóirat alapításán gondolkodik. Az foglalkoztatta – olvashatjuk Monostori Imre elemzésében –, hogy „a magyarság önismeretét fejlessze, európai tájékozódását tökéletesítse, a fiatalokat munkára sarkallja, a kisebbségi sorban élő magyarokat magyar hídfőkké szervezze”.⁴ „Nem sztárokat akarok ide-oda pörgetni, hanem feladatokat megoldani – közölte 1934. február 8-án Fülep Lajos művészettörténésszel. – A magam munkája csaknem anonim lesz, s szeretném,

CSEKE PÉTER (1945) irodalomtörténész, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem ny., doktori témavezető tanára. Legutóbbi kötete: *Beckett Erdélybe jön. Páskándi Géza második alkotói korszaka, 1963–1973*. Kolozsvár, 2021, Polis Könyvkiadó.

1 [J. B.]: Németh László „Debreceni Káté”-ja. *Erdélyi Fiatalok*, 1934, III, 97–99.

2 Lásd Cseke Péter: Metaforától az élet felé. A Tanu erdélyi fogadtatása. In Cs. P.: *Metaforától az élet felé*. Kisebbségi értelmiség – kisebbségi nyilvánosság. Tanulmányok (1987–1997). Bukarest–Kolozsvár, 1997, Kriterion Könyvkiadó, 91.

3 [J. B.]: Németh László „Debreceni Káté”-ja. *Erdélyi Fiatalok*, 1934, III, 97–99.

4 Monostori Imre: *Közelítések*. Bp., 2015, Kortárs Kiadó, 35–36.

ha a többi munkatársra is ezt a székesegyház-építő lázat tudnám átragasztani.”⁵
„Nagyon szeretném, ha ebben a folyóiratban valami székesegyház-építő kölcsönösséggel dolgozna mindegyikünk – tudatta öt nap múltán Gulyás Pál debreceni költővel...”⁶

„Válasz címen új irodalmi folyóirat indul – adta hírül a *Népszava* április 18-ai száma – Gulyás Pál, Fülep Lajos és Németh László szerkesztésében.”

Hogy miért éppen velük szövetkezett Németh László? „A folyóirat legfőbb feladata épp azoknak a magyar sorskérdéseknek a részletezése s rendszeres feldolgozása, melyeket az utóbbi időben te vetettél bele a köztudatba – igyekszik meggyőzni Fülepet 1934. február 2-án. – A magyar történelmi és irodalmi hagyomány, társadalomrajz stb. problémáinak a helyes megragadásában első-sorban a te segítségedet várjuk... [...] A harmadik szerkesztő (rajtad és rajtam kívül) Gulyás Pál lenne, debreceni író, akihez engem kemény és hadakozó barátság fűz, a fiatalok közt talán a legtisztább Osvát-szerű egyéniség, a debreceni írókör vezetője.”⁷ Buday Györgynek írt leveléből tudjuk, hogy egyidejűleg Tamásit, Illyést, Féját és Szerb Antalt kérte fel szerkesztőbizottsági tagnak.⁸

Németh László már 1934 márciusában szerette volna útjára indítani a folyóiratot, de a szerkesztők nehezen állapodtak meg a lapcímben. *Vigyázó, Sorsunk, Dunavölgye, Petőfi, Kazinczy* – ajánlotta Fülep; *Sors, Pálya, Szövetség, Szellemőr, Fókusz, Úgy, Jelenés, Szín, Szó, Szolgálat, Próba, Mérleg, Ítélet, Sziget, Hajó, Part* – sorakoztatta Gulyás. Németh László február 13-án még a *Kísérlet* mellett érvel: „Szerénysége mögött ott feszeng a tragikus erőfeszítés, csak kísérlet, semmi biztosat nem ígér, de akik csinálják, érzik, hogy ez talán az utolsó Kísérlet.”⁹ Petőfi olvasása közben a *Vitorla* cím ragadja meg: „A korszelek fújnak benn, az ország hajója ingadozik – írta Gulyásnak március 16-án. – A hajó nyúlik fel a szelekbe általa, s a szelek szólnak a hajóhoz. Petőfi-cím, tökéletesnek érzem.” Mire Gulyás is előveszi a Petőfi-kötetet: „Az istenit... »Talpra magyar, hí a haza...« Reng a szoba. »Rabok legyünk, vagy szabadok? Ez a kérdés, VÁLASSZATOK!«”¹⁰ Tökéletes – fűzte hozzá –: *Válasz*.

Ez végül – április 23-án – Németh Lászlót is meggyőzte. Célképzeteik jegyében így adott hangot a lapindító közérzetnek: „Nemcsak az egyes ember tudata foszolhat szét a magára hagyott test fölött, a népek öntudata is elborulhat, s óriás közösségek támoltyoghatnak látó szemmel és világtalanul. [...] A *Válasz*

5 Levél Fülep Lajosnak. In *Németh László élete levelekben, 1914–1948*. Bp., 1993, Magvető–Szépirodalmi Könyvkiadó, 162–164.

6 Levél Gulyás Pálnak. In *Egy barátság levelekben*. Gulyás Pál és Németh László levelezése. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Gulyás Klára és G. Merva Mária. Bp., 1990, Petőfi Irodalmi Múzeum, 71–72.

7 Levél Fülep Lajosnak. In *Németh László élete levelekben, 1914–1948*. 161–162.

8 Németh László levele Buday Györgynek. Budapest, 1934. szeptember 21. In *Németh László élete levelekben, 1914–1948*. Bp., 1993, Magvető–Szépirodalmi Könyvkiadó, 199.

9 *Egy barátság levelekben*, 71–72.

10 Gulyás Pál levele Németh Lászlónak. In *Egy barátság levelekben*. 1934. III. 17., 81.

csak valódi helyzetünk szorongásával akar eltölteni, az elhagyott testből fölsajgó kérdéseket dadogja el... [...] Lesz-e sikere, nem tudhatjuk. Akik megindítják, maguk is aggódva figyelnek, hogy mozdul-e a szervezet, amellyel kapcsolatot akarnak teremteni. A világ szorongat, nógat, faggat. Az országban lappangó életakarattól függ, hogy lehet-e folyóiratunkból száj, amelyen át a magyarság válasza végre felszakad.”¹¹

Fülep rövidesen kiválik a szerkesztőtársak közül, és a 3–4. számtól Gulyás a felelős szerkesztő. Aki mindenekelőtt a költőként indult Juhász Gézával, a debreceni Ady Társaság elnökével bővíti a szerkesztőbizottságot, továbbá Kerényi Károllyal, Kodolányi Jánossal, Prohászka Lajossal, Cs. Szabó Lászlóval, Szabó Lőrincsel. A munkatársak közé a továbbiakban bekerül Szabó Pál, Veres Péter, Erdélyi József, Erdei Ferenc, Szabó Zoltán. Ez már előképe volt annak a folyamatnak, amelynek során a *Válasz* 1935-től fővárosi székhelyű és centrumú folyóirattá válik.

Aznap, amikor Németh László „belenyugszik”, hogy a *Válasz* legyen a lap címe, Illyés arról értesíti: a Magyar Rádió teret akar adni a „magyarság megmentése” gondolatának, és Kozma Miklós elnök azt szeretné, hogy az új nemzedék fellépését ő irányítsa. Alighogy munkába állt, máris újságolta – 1934. július 3-án – Gulyásnak: „Van pénz, tegnap vettem fel 4600 P fizetést a rádiónál.” Ami annyira magas összeg volt, hogy a lap folyamatos megjelenését egész évre biztosíthatta. Csakhogy a rádió elrabolta Németh László munkaidejét. Nem érte meglepetésként Gulyást, hogy a december 9-ei levél olvasata: „Mi hárman végül is megtettük kötelességünket, csináltunk a fiatal íróknak egy folyóiratot, s most már gazdálkodjanak vele ők, ahogy tudnak.”¹² Illyéssel abban állapodtak meg, hogy Németh Imrét¹³ teszik meg szerkesztőnek. A második évfolyam szerkesztését és kiadását már ő jegyzi, a miniszterelnöki lapengedélyt is ő szerzi meg. Miután indult az 1935. évi tavaszi képviselőválasztáson, ismét Illyés Gyula oldotta meg a válsághelyzetet: Sárközi Györgyöt ajánlotta „rendteremtőnek”.

„A szétesés pillanatában segítségül hívott Sárközi György mentette meg azután a *Választ*, hogy az jó erőket összefogó, tekintélyes és színvonalas orgánium legyen hátralévő néhány évében” – ekképpen összegez Londonban élő fia, Sárközi Máttyás. – Több okból esett apámra a választás. Egyrészt az Athenaeum Könyvkiadó irodalmi igazgatójaként¹⁴ minden magyar író ismert, és kiváló szervező volt. Másrészt higgadt, nyugodt, halk szavú emberként képes volt békét teremteni heves vitákban. Szeretett mindent haladéktalanul elintézni, a *Válasz* ügyeit is.”¹⁵

11 [Németh László]: *Válasz. Válasz*, 1934, 1, 1.

12 *Egy barátság levelekben*, 120–121.

13 Németh Imre (1893–1970) újságíró, író, politikus, társelnöke az Írók Gazdasági Egyesületének és a Bartha Miklós Társaságnak.

14 Sárközi Györgyöt 1935. január 3-án nevezték ki az Athenaeum irodalmi vállalat cégvezetőjévé.

15 Sárközi Máttyás: Az első *Válasz*: egy elpusztított lap emlékére. *VálaszOnline*, 2018. 12. 25.

Sárközi György pályaképeről írt monografikus tanulmányában Sárközi Mátyás kiemelten szól arról, hogy édesapja ismert és elismert regényíró, merész publicista és szorgos műfordító volt, akit a kortárs költészet élvonalában tartottak számon.¹⁶ A *Nyugatban* megjelent *Gondolatok a könyvtárban* című, kristálytisztá okfejtésű esszejéből tudjuk, hogy mit látott az író feladatának, amikor átvette a *Válasz* szerkesztését: „Az író azért író, hogy fájjon neki, ami másnak fáj, hogy százszorosán fájjon neki a mezítelen talpakba furódó túske – s ezért szeretné, ha nem is lakkcipőbe, de legalább a ti félretaposott sarkú cipőtökbe bújtatni a sok mezítlábat. Ezt a lábkérdést meg kell oldani, mielőtt a fejkérdésre kerül a sor. A megoldás bizonyára nem az író feladata, de a megoldást sürgetni, követelni kétségkívül az író érdeke. Az író érdeke a tudatlan elnyomottak mellé állni, s ha a művelt hatalmasok egyúttal elnyomók, a hatalmasok ellen fordulni. A szociális ösztön éppoly szenvedély, mint a szerelem.”¹⁷

Amikor 1938 júniusában megszűnt a folyóirat, Sárközi György, aki az 1935. évi összevont 5–6. számtól az utolsóig¹⁸ szerkesztette a lapot, elszorult szívvel tekintett vissza közös küzdelmükre: „Elvégeztük-e azt a munkát, amelyre vállalkoztunk? Végigtapogattuk-e a nemzettest sebeit, eldadogtuk-e a nemzetlélek szorongásait, segítettünk-e öntudatra ébreszteni a magyarság elkábult és elrejtőzött szellemét? A lapozgató nem tud elfojtani egy-egy büszke szívdobbanást, amikor a *Válasz* lapjairól fölszállt nevekre, itt kibomló s azóta irányt mutatóvá nőtt művekre, itt fölvetett s azóta országos visszhangot vert problémákra, itt megpendített kezdeményezésekre vagy akár csak szerény és hasznos tájékoztatásokra esik tekintete. De egész munkát bizonyosan nem végeztünk. Hiszen, ha népünk egy sebére rámutattunk, mellette új sebek száza szakadtak fel, ha egy közös szorongásunknak hangot adtunk... [...] Az elkábult és elkábított szellem most éli legnagyobb válságait, amikor mi, legalábbis ennek a folyóiratnak kereteiben, kényszerűen elhallgatunk.¹⁹ El kell hallgatnunk anyagi eszközeink fogyatékos volta és szellemi szabadságunk egyre fokozódó korlátozása miatt.”²⁰ Vagyis: a rendőrség rendre betiltotta tervezett rendezvényeiket, és a sajtóperek sem maradtak el.

16 Sárközi Mátyás: *Mi erősebb: a dal vagy az orkán?* Bp., 2017, Kortárs Kiadó.

17 Sárközi György: *Gondolatok a könyvtárban. Nyugat*, 1935. 4.

18 A *Válasz* szerkesztőbizottsága ekkor: Erdei Ferenc, Erdélyi József, Féja Géza, Fodor József, Gulyás Pál, Illyés Gyula, Kerék Mihály, Kodolányi János, Kovács Imre, Matolcsy Mátyás, Németh Imre, Németh László, Sárközi György, Szabó Lőrinc, Szabó Zoltán, Tamási Áron, Veres Péter, Zilahy Lajos.

19 Sárközi György: Búcsú az olvasótól. *Válasz*, 1938/6, 309–310.

20 A *Válasz* hírei rovatban olvashatjuk: A Márciusi Front Kiskunfélegyházán május 15-ére tervezett előadóját, amelyen Erdei Ferenc, Féja Géza, Horváth Zoltán képviselő és Kovács Imre is szerepeltek volna, a rendőrség nem engedélyezte. A *Válasz* Pestszentlőrincen május 15-ére tervezett előadóját, melyen Féja Géza, Fodor József, Kovács Imre, Sárközi György és Szabó Zoltán szerepeltek volna, a rendőrség nem engedélyezte.

2. Miközben Németh László a reformnemzedékre szeretné „átragasztani” a székesegyház-építő lázat, Jancsó Béla az erdélyi értelmiségnevelő műhely lépték- és hangsúlyváltására törekszik. Ezért is igyekezett felerősíteni Erdélyben a magyarországi harmincévesek hangját.

Egy 1934. december 31-én kelt Jancsó-levele arról tanúskodik, hogy Jancsó zavartalan együttműködést akart kiépíteni a *Válasszal*. „Kedves Barátom!”-ként szólítja meg Némethet. Egy utalásból („múlt levelében jelezte”) az derül ki, hogy már korábban is volt levélváltás közöttük. Személyes találkozásokról azonban nem tudunk, jóllehet 1921-ben mindketten a Pázmány Péter Tudományegyetem hallgatói voltak, később pedig mindketten fogorvosnak készültek (Jancsó előbb Szegeden, majd Kolozsvárt), iskolai fogorvosi praxist folytattak, magánrendelőt nyitottak. A párhuzamos életrajzhoz az is hozzátartozik, hogy írói pályakezdésük a *Nyugathoz* és az 1926-os esztendőhöz kötődik.

A *Válasz* indulásakor Jancsó a Trianon után indult első erdélyi írónemzedék, a Tizenegyek tizenegyedik évfordulóját szervezi, s a főiskolák padjaiból kikerült munkatársaival hozzálát a romániai magyarság kérdéseinek a vizsgálatához. A romániai új magyar nemzedéki folyóirattá váló *Erdélyi Fiatalok* legfontosabb feladatának az „adatokon alapuló tudományos felmérést” tekinti, hiszen a kisebbségi életkeret megismerése létkérdés, és a jövőt tekintve összefügg „az ország és az egész világ kérdéseivel”. Ezért a lap törzsgárdája a „korunk erkölcsi, szellemi, gazdasági stb. világáramlatai közötti tájékozódást éppoly fontosnak érzi, mint az együtt élő népek ismeretét, akiknek új nemzedékeivel a közös érdekek becsületes szolgálatában találkozni kíván”.²¹

„Mozgalmunk egész jelentőségét csak mi érezhetjük át – zárja említett levelét Jancsó –, akik a szellemi és anyagi függetlenség alapelvein dolgozzuk fel az új erdélyi magyar gondolkozást, amint Önök ugyanazt teszik az Önök más helyzetében. Szükséges közöttünk az együttműködés.”²²

Amikor Németh hozzálát a Magyar Rádió irodalmi osztályának átszervezéséhez, Jancsó Bélát is igyekszik megnyerni célkitűzéseinek. Hiszen „a rádió az egyetlen ér, amely a határok szorítókötése alatt is kilökheti a kisebbségek felé a vért”. Amikor pedig Jancsó késedelmeskedését észleli, Tamásit kéri meg: nyomtatékosan közvetítse kérését. Amit Tamási nem is mulaszt el. Jancsó megtisztelőnek tartotta a felkérést, de elfoglaltságaira (fogorvosi vizsga stb.) hivatkozva László Dezsőt, Debreczeni Lászlót, Bíró Sándort, Balázs Ferencet és Kacsó Sándort ajánlotta erdélyi tárgyú rádióelőadások tartására.

3. „Elsősorban szerkessz egy körlevelet – kérte Németh László 1934. február 8-án Gulyás Pált –, melyet a kisebbségi magyar írókhoz küldünk el a következő, esetleg kiegészítésre szoruló kérdésekkel: 1) Mi a véleménye az ottani kisebbség helyzetéről, irodalmáról, jövőjéről? 2) Milyen csoportjai vannak az ottani

21 [Jancsó Béla]: Az új és a régi Erdélyi Fiatalok. *Erdélyi Fiatalok*, 1934, I. negyed, 1.

22 Jancsó Béla levele Németh Lászlónak. 1934. december 31. In *Jancsó Béla levelezése, II. 1931–1934*. Gondozta Cseke Péter. Kolozsvár, 2016, Kriterion Könyvkiadó, 485–490.

kisebbségnek, kik irodalmi képviselőik, folyóiratjuk, melyikben mit tart értékesnek? 3) Kik vennének részt egy olyan tudományos munkában, amely az ottani magyar nyelv, népművészet, tájjelleg, szociológiai tagolódás, városok stb. tanulmányozását tűzné ki célul lehetőleg tömör, összefoglaló dolgozatokban? 4) Érdeklődik-e a megszállók (szerb, cseh, román) irodalma iránt, kiket ismer, akiknek alaposabb ismereteik vannak? A román (cseh, szerb) irodalomnak, életnek milyen jelenségeit szeretné ismertetni?”²³

Gulyás megbízásából Juhász Géza és Kuthy Sándor több mint ötven helyre juttatta el a körkérdést, jelezve, hogy március 20-ára várják a válaszokat. Mint-hogy ezek nem érkeztek be határidőre, a visszajelzésekről a folyóirat második számából értesülünk. A *Magyar szellemi élet Debrecentől Amerikáig* című beszámolójában²⁴ Erdélyi vonatkozásban Molter Károlytól idéz a legbővebben Juhász;²⁵ Szemlér tájékoztatójából azt emeli ki, hogy a gazdasági leromlás napi kenyérgondjai közt az emberek elvesztették szellemi érdeklődésüket, a nemzeti szocializmus terjedése pedig az egyetlen erős fegyvertársat, a szász kisebbséget is szembefordítja a magyarsággal; Jancsó Béla az Erdélyi Fiatalok nevében jelzi törekvéseiket, főleg népi és társadalmi tanulmányokra ajánlva föl csoportja erejét.²⁶

Juhász Géza levele az *Erdélyi Helikon* közvetítésével jutott el az *Erdélyi Fiatalok* szerkesztőségébe. A lapindítás szempontjából későn, de a kérdések alapos újrágondolásához serkentően. Március 28-ai válaszában Jancsó olyan nagy horderejűnek ítéli már az első kérdést is, hogy „arról könyvet lehetne írni”. Azt ajánlja tehát, hogy konkrét témakörökre tagolva, politikamentesen, tárgyilagosan és minél adatszerűbben ismertessék meg a kisebbségi magyarság sorskérdéseit a *Válasz* hasábjain. Reméli, hogy a levélben felsorolt témakörök kifejtésére megfelelő szerzőket tud felkérni, mi több, a románság kulturális életét ismertető cikkeket is vállalhatnának. Cserében viszont azt kéri, hogy a *Válasz* szerzői tárják fel a magyarországi szellemi élet jelenségeit az *Erdélyi Fiatalok* olvasóinak. Mindenekelőtt „az ottani fiatal nemzedék szellemi helyzetének, a dunántúli magyarságnak és az egykének, továbbá a parasztkérdésnek, valamint a magyar tudományosság új útjainak és eredményeinek a bemutatását” várja tőlük.²⁷

A Székelyföldről áttelepült és a Pázmány Péter Tudományegyetemen doktoráló Mester Miklóssal folytatott levelezése révén Jancsó folyamatosan tájékozódott a reformnemzedék fellépéséről. „Matolcsy és különösen Kerék Mihály helyzete nem irigylésre méltó – válaszolta Jancsó érdeklődésére Mester Miklós. – De ettől eltekintve a Ti szempontotokból végeredményében az a fontos, hogy

23 Levél Fülep Lajosnak. In *Németh László élete levelekben, 1914–1948.* 162–164.

24 *Magyar szellemi élet Debrecentől Amerikáig. Válasz, 1934/2,* 136–41.

25 Szövegét és kommentárját lásd a *Molter Károly levelezése, 1933–1937-ben is* (Budapest-Kolozsvár, 2006, Argumentum–Polis, 112, 415–419).

26 *Magyar szellemi élet Debrecentől Amerikáig. Válasz, 1934/2,* 136–41.

27 Jancsó Béla Juhász Gézának. Kolozsvár, 1934. márc. 28.

létezik egy kevesebből álló komoly reformnemzedék, ami eddig nem volt, és ez előreláthatólag egyelőre nem is fogja be a száját. Tehát a kasztok falain belül mégsem lehet olyan nyugodtan pöffeszkedni, mint eddig.”²⁸ A későbbiekben nemcsak Matolcsy Mátyás és Kerék Mihály címét kéri el Jancsó, hanem Németh Imréét, Illyés Gyuláét, Pongrácz Kálmánét, Szabó Zoltánét és Féja Gézáét is.²⁹

Pongrácz a reformmozgalomról írt az *Erdélyi Fiataloknak*,³⁰ Matolcsy a földkérdésről.³¹ Ezzel egy időben Móricz öccse, Móricz Miklós a román földreformról tájékoztatta a *Válasz* olvasóit.³² Hamarosan Illyés, Féja, Szabó Zoltán és Kovács Imre frissen megjelent munkái is visszhangra találtak az *Erdélyi Fiatalok* hasábjain – az erdélyi románság kérdéseivel foglalkozó fiatal magyarországi történészek (Mester Miklós, Tóth András) munkáinak ismertetésével egyidejűleg.

A *Válasz* 1937. évi áprilisi száma Féja könyvét hirdeti. A májusiban Szabó Zoltán ír a *Viharsarokról*. Ismertetőjéből megtudjuk, hogy politikai okokból a könyvet máris lefoglalták, az ügyészség pedig osztályellenes izgatás és nemzetgyalázás miatt vádat emelt a szerző ellen. „A támadások hangja mindenestre egyet igazolt – vonta le a következtetést –: az ilyen könyv hatalom, társadalom-alakító erő, közvélemény-alakítási cselekedet.”³³

A vád az volt, hogy Féja könyve antirevíziós fegyver, elidegeníti az anyaországtól a megszállott területek magyarságát. A *Válasz* a kolozsvári *Hitel* és a prágai *Új Szellem* szolidaritására hivatkozva utasítja vissza a vádakat. „Látjuk, hogy a huszadik század negyedik évtizedében mozgásba jött a magyar élet – idézik a *Hitel* állásfoglalását –, a szellem pionírjai egy új magyar világ kiépítésén fáradoznak, a nép felemelésén, az állapotok megjavításán és a diagnózis kegyetlen felállítása után a terápia is megkezdődött. Teljes erővel osztozunk az új magyar népi, társadalmi, tudományos, realiztikus elindulásokban, amelyek Szekfű Gyula kezdeményezéseitől Illyés Gyulán, az új katolikus demokrácián, a határozott népi szociális irányon át a városi, Európához hasonult polgári demokráciáig terjednek. Az új lendületet az egyik – népi – oldalon a szociális átrendezés vágya, a másik – városi – oldalon a józanodás és az őszinte realizmus vágya, mindkét oldalon pedig a demokrácia vágya jellemzi. Nekünk erőnk és támaszunk ez a megújulás; tudjuk, hogy szociális és demokratikus nevelésű fiatalságunk hihetetlen feszültséggel érdeklődik iránta, neki talán fontosabb az ügy, mint a magyarországiaknak, felpezsdíti érdeklődését a magyarság iránt, és nemzeti apátiája az új mozgalom következtében eltűnik, így lesz a magyar

28 Mester Miklós Jancsó Bélának. Budapest, 1936. III. 25. In *Jancsó Béla levelezése, III. 1935–1940.* Gondozta Cseke Péter. Kolozsvár, 2019, Kriterion Könyvkiadó, 107–108.

29 *Jancsó Béla levelezése, III. 1935–1940.* 369–370.

30 *Erdélyi Fiatalok*, 1935, IV. negyed, 117–121.

31 Matolcsy Mátyás: A magyarországi földkérdés. *Erdélyi Fiatalok*, 1936, I. negyed, 20–21.

32 Móricz Miklós: A román földreform. *Válasz*, 1936, 2, 87–93.

33 Szabó Zoltán: *Viharsarok.* *Válasz*, 1937, 5, 306–309.

társadalmi újjáéledés hatása kisebbségi megtartó erő.”³⁴ „Nagyon érdekes, hogy a kisebbségi ember mindig nagyobb rokonszenvet érez a többségi magyarság saját országában való szenvedései és nyomorúságai iránt, mint a többségi sorsban élők” – írta a *Viharsarok* hatása alatt László Dezső.³⁵ Arra hívta fel többségi nemzettársai figyelmét, hogy a nemzet lelki egységét nem feltétlenül a kisebbségbe szakadt nemzetrészek külön élete bontja meg; a többségi magyarság is megbonthatja, ha „nem tanul a környező államoktól és az azokban élő kisebbségi magyaroktól”.

A budapesti törvényszék döntését követően az *Erdélyi Fiatalok* szolidaritása sem késik. Jancsó Béla tollából idézzük: „Szabó Dezsőt osztályellenes izgatás miatt egyhavi fogházra, Féja Gézát ugyanezért és a magyar állam és nemzet megbecsülése ellen elkövetett bűncselekményéért öthavi fogházra, Kovács Imrét pedig háromhavi fogházra ítélte a budapesti törvényszék. Ez a tény mélységes fájdalommal tölt el mindnyájunkat, akik Szabó Dezsőben az új magyar gondolkodás géniuszát és a magyar megújulás hősi úttörőjét tiszteljük, és akik Féja Géza és Kovács Imre szociográfiai munkáit a magyar megújulásnak tett szolgálatnak tartjuk.”³⁶

4. Illyés Gyula legismertebb művét, a *Puszták népét*³⁷ a *Válasz* kezdte közölni folytatásokban, kötetben a *Nyugat* jelentette meg 1936-ban. A következő esztendőben I. Tóth Zoltán ír róla az *Erdélyi Fiatalok* hasábjain – *A tardi helyzet* bemutatásával társítva elemzését. A Sorbonne-t járt későbbi történész ekképp kelt érdeklődést a magyar szociográfia alapművei iránt: „Ezt a két könyvet nem lehet megindultság nélkül olvasni. Ha elolvastuk, nem lehet hallgatni róluk.” A befejezés egybecseng az írás nyitányával: „A két kiáltás elérkezett a mi füleinkhez is. Minden reményünk a helyzetmegismerők jövő cselekvésében van.”³⁸ A *Viharsarokkal* és *A néma forradalommal* ugyancsak érdemben foglalkozik a folyóirat. „Egy nemzedék indult útnak, hogy felfedezze és leleplezze a magyar valóságot, melyet gondosan eltakartak előttünk” – írja Szabó Lajos joghallgató, a későbbi dramaturg és színészpedagógus. „Egy tájegységet dolgozott fel Féja, de mindig szem előtt tartotta az egész ország és népe sorsát. Gyónt, hogy vallomását kövesse a független és magyar szellem cselekedete, a történelmi fordulat, a pusztuló népet életlehetőségek közé helyező, az egész ország gazdasági életét megújító igazi földreform.”³⁹ „Lehetetlen, hogy ennyi

34 Xxx: Hazudni nem szabad! *Válasz*, 1937/10, 651–652.

35 László Dezső: Bomlás vagy egység? *Erdélyi Fiatalok*, 1937, II, 3–5.

36 Xxx [Jancsó Béla]: *Erdélyi Fiatalok*, 1937. III. 23. Kötetben in *Jancsó Béla levelezése*, III, 347.

37 „Nemcsak a magyarországi középiskolákban volt »kötelező irodalom«, de néhány angol és új-zélandi egyetemen is tanították. Több mint félszáz magyar nyelvű kiadása mellett megjelent angol, francia, orosz, szlovák, szerb, japán nyelven. Franciául nyolcszor is kiadták.” (N. Horváth Béla: *A Puszták népe – és olvasatai*. In N. H. B.: *Nép és nemzet*. Illyés Gyula, I. 1902–1944. Bp., 2021, Nap Kiadó, 249–276.

38 [I.] Tóth Zoltán: *Két kiáltás*. *Erdélyi Fiatalok*, 1937, I, 7–8.

39 Szabó Lajos: *A Viharsarok*. *Erdélyi Fiatalok*, 1937, II, 12–13.

jel nyomtalanul és eredménytelenül meredjen el – írja *A néma forradalom* kapcsán az *Erdélyi Fiatalok* felelős szerkesztője és kiadója, László Dezső –, [...] mert ha így van és így lesz, akkor elkerülhetetlen az a magyar forradalom, amelynek előrevetődő árnyékát különösen Kovács Imre könyve mutatja meg. [...] Az Illyés Gyulák, Féja Gézák, Kovács Imrék, Matolcsy Mátyások ma már frontot és határozott irányt jelentenek: szociális tartalmú új magyarságot. Mögöttük új márciusi ifjúság sorakozik. Tévesen ítélnék azok, akik bennük egységbontókat látnak; ők képviselik ma a legszélesebb, legkomolyabb, legerkölcösebb és ezért a legértelmesebb magyarságot, ma ők az igazi nemzetnevelők, a jövőre nevelők.⁴⁰

4. A romániai új magyar nemzedék folyóirata széles spektrumú románságképet sugallt a *Válasz* olvasóinak. Rendszeresen hírt adott például – már 1930-tól kezdve – a bukaresti szociológiai iskola⁴¹ munkásságáról, amivel magyarországi olvasóikat is tájékoztathatták. Demeter Béla, Mikó Imre, Bakk Péter írásai mellett kiemelkedő Jancsó Béla két elemzése: *Gusti professzor és tanítványainak falumunkája*, illetve *A Gusti-féle falumunka rendszere*.⁴² Az *Erdélyi Fiatalok* számon tartotta a román ifjúsági nemzedék 1933-ban indult folyóiratát is. A *Gând românesc* már csak azért is kiérdemelte figyelmüket, mivel azt Ion Chinezu szerkesztette, aki az erdélyi magyar irodalom első évtizedéről román nyelven írt disszertációt.⁴³ Amit Jancsó Béla érdeme szerint méltatott. Cikkét ezzel a mondattal fejezte be: „Testvéri üdvözlét az úttörőnek, a túlsó partról hidat verőnek!”⁴⁴ „Egészében véve a *Gând românesc* egy jól szerkesztett és objektív hangú, széles körű érdeklődésre épített folyóirat – olvasható a későbbi történész, Bíró Sándor lapszemléjében –, s ha mentesíteni tudja magát a politikától és a szélsőséges nacionalizmus szellemétől, az erdélyi románság egyik legkomolyabb orgánumává válhat.”⁴⁵

A hídverés szándéka az időben még mindkét partról megmutatkozott. A szak kutatás kimutatta: a nemzetközi híró román szociológia bukaresti műhelyének eredményei visszhangra találtak Magyarországon is.⁴⁶ A folklorista Gusti-tanítvány,

40 L. D. [László Dezső]: Kovács Imre: A néma forradalom. *Erdélyi Fiatalok*, II, 13–14.

41 Lásd: Rostás Zoltán: Dimitrie Gusti monografikus szociológiája. In *Szociográfia – Kárpát-medencei körkép*. Tanulmánykötet. Szerk. Letenyei László és Tamáska Máté. Bp., 2018, Gondolat Kiadó, 82–93.

42 *Erdélyi Fiatalok*, 1933/2, 46–49; 1937/3, 22–23. Kötetben in: Jancsó Béla: *Irodalom és közélet*. Cikkek, esszék, tanulmányok. Bukarest, 1973, Kriterion Könyvkiadó, 321–328.

43 Ion Chinezu: *Aspecte din literatura maghiară ardeleană*. [Fejezetek az erdélyi magyar irodalom történetéből]. Editura revistei „Societatea de mâine Cluj”, 1930. Lásd még Dávid Gyula: Ion Chinezu erdélyi magyar irodalomtörténete. *Korunk*, 1971/12, 1819–1826. Lásd még Dávid Gyula: Ion Chinezu erdélyi magyar irodalomtörténete. *Korunk*, 1971/12, 1819–1826.

44 Jancsó Béla: Az erdélyi magyar irodalom első történetéhez, melyet erdélyi román tudós írt meg. *Brassói Lapok*, 1937. szeptember 21. Kötetben in J. B.: *Érték, erkölcs, közösség*. Esszék, tanulmányok, jegyzetek. Gondozta és a bevezető tanulmányt írta Cseke Péter. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2021, 123–128.

45 B. S. [Bíró Sándor]: *Gând românesc*. *Erdélyi Fiatalok*, 1933, II, 60–61.

46 Vö. Székely András Bertalan: Vencel József és a magyar–román társadalomtudományi kapcsolatok. *Művelődés*, 1998/7–8, 127–129. Lásd még Gáll Ernő: Nemzet és nemzetiség szociológiai

Lükő Gábor a román monografikus szociológia szószólója lett Budapesten.⁴⁷ Az ő közbenjárására ajánlotta fel Gusti professzor: szívesen látná a fiatal magyar szociográfusokat, hogy helyszíni tapasztalataik alapján híret vigyék a bukaresti szociológiai iskola módszereinek. Keresztury Dezső számára mindez már nem volt újdonság, hiszen a berlini egyetem mellett működő Magyar Intézet könyvtár-igazgatójaként rendszeresen hozzájutott – miként ez a németországi tanulmányokat folytató Méliusz József és Jancsó Béla 1931-es levélváltásaiból tudható⁴⁸ – az *Erdélyi Fiatalok* számaihoz, amelyek bőséges információkkal látták el a Gusti-féle intézet működéséről.

Németh László, Keresztury Dezső, Boldizsár Iván és Mikecs László romániai látogatása során 1935-ben közvetlenül megismerkedtek a falukutató iskola tevékenységével, és beszámolóikban elismeréssel nyilatkoztak az ott folyó munkáról. Németh László például ezt írta a Gusti-tanszéken szerzett tapasztalatairól: „Valójában hatalom és jótörekvések, jótörekvések és közszellem közt van mélyebb szakadék, semhogy egy Gusti itt [Magyarországon – Cs. P.] szóhoz juthasson. [...] Nemcsak ember és ember áll közelebb a románságban, mint nálunk, de közérdek és hatalom is.” (Magyarok Romániában. *Tanu*, 1935. III-IV. sz.)⁴⁹

A román szellemi életben magának helyet követelő fiatal nemzedék sok tekintetben hasonló gondokkal küzdött, mint az *Erdélyi Fiatalok* tábora. A későbbi történész, Bíró Sándor egyik szemle cikkében ezt olvashatjuk az Erdély kérdéseiről meghirdetett előadás-sorozatuk kapcsán: „Mi, akik állandóan hirdettük, hogy egymás megismerésén lehet csak eljutni az együttélő népek gazdasági és szellemi adottságainak, közös kérdéseinek és közös sorsának felismeréséig, csak e felfogásunkhoz vagyunk következetesek, amikor ennek az értékes előadás-sorozatnak meghallgatását ajánljuk minden komoly erdélyi magyar fiatalnak.”⁵⁰ Az első előadást dr. Sabin Manuila, az országos statisztikai intézet vezetője tartotta. Aki ekképp összegezte megállapításait: „Az erdélyi népek közül a magyarság veszített a legtöbbet, azután a szászok és a zsidók. Az erdélyi városok elég gyorsan elrománosodtak, 1918 óta a románság arányszáma 19%-ról 35%-ra ugrott a városokban. De a magyarság születési arányszáma is mélyen alatta van a románságénak. [...] 40–50 év múlva Erdélyben valószínűleg nem lesz kisebbségi kérdés.”⁵¹

nézetben. *Korunk*, 1970/10, 15–33; Németh László: *Magyarok Romániában*. Az útirajz és a vita. Egybegyűjtötte, a szövegeket rendszerezte, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Nagy Pál. Marosvásárhely, 2001, Mentor.

47 Lásd Cseke Péter: Az úttörő és követői *Pro Minoritate*, 2020. Tél, 131–138.

48 Lásd Jancsó Béla levele Méliusz Józsefnek. Kolozsvár, 1931. V. 15. In *Jancsó Béla levelezése, II. 1931–1934*. Gondozta Cseke Péter. Kolozsvár, 2016, Kriterion Könyvkiadó, 75–76.

49 Virt László: 90 éve indult a TANU, Németh László egyszemélyes folyóirata. <https://zarandok.ma>, 2022. szept. 24.

50 Xxx: Az Astra előadás-sorozata Erdély kérdéseiről. *Erdélyi Fiatalok*, 1933, IV. 107.

51 Xxx: Az Astra előadás-sorozata Erdély kérdéseiről. *Erdélyi Fiatalok*, 1934, I. 36.

5. A hídverés Dimitrie Gusti professzor negyedszázados egyetemi működése ünneplésekor folytatódott. Ennek előzményei: 1) A bukaresti szociológiai iskola szakfolyóirata, a *Sociologie Românească* 1936 februári számában Octavian Neamțu elismerően írt az erdélyi magyar falukutatók eredményeiről.⁵² 2) Egy évre rá a folyóirat *Însemnări* [Jegyzetek] rovatában részletes beszámoló jelent meg a Koós Ferenc Kör – 1937. január 26-án megnyitott – faluszemináriumáról. A szerkesztőség nem tünteti fel ugyan a szerző nevét, de nem kétséges, hogy a Dimitrie Gusti tanítványai közé tartozó, Sorbonne-t végzett Bakk Pétertől származnak a bőséges információk.⁵³ Dr. Bakk Elek, a kör elnöke – a szerző bátyja – nyitotta meg a faluszemináriumot; az első előadást Bálint Zoltán orvos tartotta D. Gusti munkásságáról; a monografikus szociológiai kutatások módszertani jelentőségéről Bakk Péter beszélt; előadást tartott még Tassaly János orvos, András László képzőművész, Nagy Sándor lelkész, Kányádi Béla lévita, Nagy Sándorné és Bálint Zoltánné. Ugyanebből – az 1937. május 8-án kelt levélből – Jancsó Béla arról is értesül, hogy Bakk Péter a *Sociologie Românească* 2–3-as számának Szemle rovatában recenzálta az *Elsüllyedt falu a Dunántúlon* című kötetet, Illyés Gyulától a *Puszták népét*, Szabó Zoltántól *A tardi helyzetet*, Balázs Ferenctől *A rög alattot*, valamint Tomori Viola *A parasztság szemléletének alakulása* című tanulmányát. Attól tartott – fűzte hozzá –, ha másvalaki ismerteti Illyést, „bizonyára tendenciózus beállításban” ír róla.⁵⁴

A levélíró ugyanakkor beszámolt arról a bensőséges ünnepségről is, amelyen a Koós Ferenc Kör tagjai Gusti professzort felköszöntötték tanári működése negyedszázados jubileumán. Dr. Bakk Elek, a kör elnöke 1937. február 4-én *A rög alattot* adta át Gustinak az *Erdélyi Fialatok* tisztelete jeléül. Az a népfeljesztő munka, amit ő odaadó munkatársaival végez, és amibe a Koós Ferenc Kör bekapcsolódik – fejtette ki válaszbeszédében a professzor –, egyik biztos alapja lehet annak, hogy „e két nép számára a békés együttélés feltételeit megszerez-zék, és megteremtsek a megértés és megbecsülés munkás szellemét.”⁵⁵

Bő esztendő múltán, 1937. május 24-én Jancsó Béla, László Dezső, Tamási Áron, Kacsó Sándor, Szentimrei Jenő búcsúztatta Balázs Ferencet a mészkiői temetőben.⁵⁶ Öt napra rá Féja Géza adta hírül *A rög alatt* magyarországi olvasóinak: *Meghalt egy erdélyi apostol.*⁵⁷ A *Válaszba* írt elemzésében megjósolta: *A rög*

52 Neamțu, Octavian: Drumul spre sate al tineretului maghiar din Ardeal. *Sociologie Românească*, 1936/2, 24–30.

53 Lásd Bakk Péter levele Jancsó Bélának. Buk. 1937. május 8. In *Jancsó Béla levelezése, III. 1935–1940*, Gondozta Cseke Péter. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2019, 299–304.

54 Bakk Péter Béla levele Jancsó Bélának. In *Jancsó Béla levelezése, III. 1935–1940*. Gondozta Cseke Péter. Kolozsvár, 2019, Kriterion Könyvkiadó, 485–490.

55 Xxx: Gusti professzor ünneplése a Koós Ferenc Körben. *Erdélyi Fialatok*, 1937, I. 12.

56 Lásd László Dezső: Balázs Ferenc. Búcsúszavak az Erdélyi Fialatok nevében Mészkiön, 1937. május 24-én. *Erdélyi Fialatok*, 1937, II, 1–2; [Jancsó Béla]: Temetése. *Erdélyi Fialatok*, 1937, 2, 2; Dr. Jancsó Béla: „Jövőnek magját hordozom...” *Erdélyi Fialatok*, 1938, 2, 1; László Dezső: Balázs Ferenc a transzszilvánizmus szolgálatában. *Erdélyi Fialatok*, 1938, 2, 3–4.

57 Féja Géza: Meghalt egy erdélyi apostol. *Magyarország*, Bp., 1937. máj. 29.

alatt tartja fenn nevét minden idők magyarsága számára.⁵⁸ S ehhez maga is hozzájárult: az ő előszavával jelent meg a Mefhosznál 1939-ben a második kiadás.

6. A romániai új magyar nemzedék törzsgárdája szerette volna előmozdítani, hogy az együttműködés igénye mindkét országban az állampolitika rangjára emelkedjék. Kedvező előfeltételei mutatkoztak ennek: 1) a Gusti-csoportosulás éppúgy a politikamentesség híve volt, miként az *Erdélyi Fiatalok*; 2) maga Gusti professzor is érdekelt volt módszerének magyarországi népszerűsítésében.

A lap történész munkatársai azt a vonulatot emelték ki a Magyarországon folyó történetkutatási irányzatok közül, amelyik a magyar-román kapcsolat-történet fejezeteinek tárgyilagos bemutatásával járult hozzá „az illúzióködöktől elfátyolozott kép megtisztításához”. Mester Miklósnak a román nemzeti követelésekről szóló könyvét recenzálva Bíró Sándor azt hangsúlyozta, hogy Mester román forrásmunkák alapján ír – *tárgyilagosan, megértéssel és rokonszenvvel*. „A mai szélsőséges felfogású világban ez a legnehezebb feladatok közé tartozik. Megőrizni a tudomány fenséges hidegvérét és az igazság szeretetét akkor, amikor mindkét részről a legképtelenebb állításokat halljuk a két nép múltját illetően.”⁵⁹ I. Tóth Zoltán pedig ezt a vezérgondolatot emeli ki Tóth András könyvének a bemutatásakor: „Magyarságnak és románságnak egyaránt érdeke, hogy egymást, egymás történelmét, az egymással való kapcsolatok történetét a józan racionalitás szemüvegén keresztül megismerje.”⁶⁰ Ez pedig teljesen egybevágott az *Erdélyi Fiatalok* törzsgárdájának a felfogásával. „A másokkal szembeni egyoldalú elfogultság még nem tartott meg senkit – érvelt László Dezső –, de másfelől a mások értékének az elismerése még nem jelenti saját értékeinknek a megtagadását.”⁶¹

7. Az újjászervezett Bartha Miklós Társaság első ülésén (1937. április 21.) Tamási Áron tartott előadást. *Magyar sorskérdések* című vallomását akár a Márciusi Front⁶² előhangjának is tekinthetjük: „Vallom és hirdetem, s mindig hirdetni fogom, hogy az országhatárok felett van egy szellemi és erkölcsi közösség, amely a világon szétszórta élő magyarokat egybekapcsolja és egy lelki impériumban egyesíti. Ez a felfogás nemcsak megengedi, hanem kötelességemmé is teszi, hogy nyílt és becsületes módon munkálója és ápolója legyek ennek a szellemi közösségnek. [...] A politikai érdekek, melyeken én kívül és felül állok,

58 Féja Géza: Balázs Ferenc. *Válasz*, 1937/7–8, 481–482.

59 B. S. [Bíró Sándor]: Az autonóm Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863–64. évi nagyszabeni országgyűlésen. *Erdélyi Fiatalok*, 1937, I, 10.

60 Tóth Zoltán: Tóth András: Az erdélyi román kérdés a 18. században. *Erdélyi Fiatalok*, 1938/3–4, 25.

61 László Dezső: A kisebbségi magyar ifjúság problémája. *Erdélyi Fiatalok*, 1937, III, 6–9

62 A magyar falukutató népi írók, baloldali egyetemisták és antifasiszta értelmiségiek tömörlése 1937 és 1939 között. A résztvevők elfogadták a nagybirtokrendszer megszüntetésének, az ország demokratikus átalakításának és a dunai népek összefogásának eszméjét és követelését.

néhány hét leforgása alatt nehézségeket támasztottak olyan irányban, hogy az Egyetemi Kör,⁶³ illetőleg a Márciusi Front zászlója alatt előadásokat lehessen tartani. Végeredményben nekem nem a külső beállítás a fontos, hiszen legjobb meggyőződésem szerint a Márciusi Front zászlója éppen olyan, mint a Bartha Miklósé, s a Bartha Miklósé olyan, mint az enyém.”⁶⁴

A *Válasz* 1937-től a Márciusi Front⁶⁵ orgánuma volt, Sárközi György pedig egyik vezetője, aki az Athenaeum Kiadónál elindította a tíz kötetre tervezett *Magyarország felfedezése* sorozatot.⁶⁶ Amit a szociográfus írók sorozatos perbefogása követett – nemzetgyalázás és osztályellenes izgatás címén. Sárközi is többször bíróság elé került.⁶⁷ A büntető törvényszék 1938. április 27-én tartott tárgyalásán azért, mert a *Válasz* 1938. évi márciusi számában megjelent a Márciusi Front újrafogalmazott programja: *Mit kíván a magyar nép?*⁶⁸ A 12. pont szerint „a dunavölgyi népek önrendelkezési jogának érvényesítését, minden nagyhatalmi imperializmusnak a Duna-völgyéből való kirekesztését, idegen hatalmak szálláscsinálóinak a magyar politikai életből való kipusztítását, a magyar nemzetvédelem teljes felkészültségét és olyan belpolitikát, mely önálló magyar külpolitikának ad biztos alapot.”⁶⁹

Mielőtt Tamási 1937. május végén hazatért volna, a kolozsvári szabadelvű *Független Újság* ankétjában is kiérlelődött a „fiatal magyarok találkozójának” eszméje. Tamási tollára vártak ezek a belső igényből fakadó felismerések, hogy történelemformáló hatásúvá lényegüljenek: „magyarságunk gerincévé a dolgozó népet kell tenni: a falut és a munkást. Ebből kell új középosztályt kialakítani, és odanyomni a másiknak a helyére, amely jórészt világnézettel keresi a pénzt.”⁷⁰ A perbe fogott Féja továbbra is azért küzdött, hogy a Márciusi Front szellemében fogant korszakos felismerések kihatással legyenek a kelet-közép-európai népek életére s kultúrájára. Már a *Viharsarok* erdélyi visszhangja előtt

63 A debreceni Egyetemi Kör diákjai 1937. március 15-én 12 pontba foglalták programjukat. Demokratikus átalakítást, sajtószabadságot, szervezkedési szabadságot, a dunai népek önrendelkezésén alapuló revíziót, a nagybirtok kisajátítását, a monopoltöke korlátozását követelték, felhívták a figyelmet a zsidóság igazságtalan megbélyegzésére, s a német terjeszkedés veszélyeire. 1937. március 15-én a Magyar Nemzeti Múzeum lépcsőjén állva Féja Géza olvasta fel a Márciusi Front programját.

64 Tamási Áron: Magyar sorskérdések. Egy erdélyi író gondolatai. *Válasz*, 1937/5, 296–275.

65 A magyar falukutató népi írók, baloldali egyetemisták és antifasiszta értelmiségiek tömörülése 1937 és 1939 között. A résztvevők elfogadták a nagybirtokrendszer megszüntetésének, az ország demokratikus átalakításának és a dunai népek összefogásának eszméjét és követelését.

66 A tervezett sorozat szerzői: Féja Géza, Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, Ortutay Gyula, Erdős Jenő, Boldizsár Iván, Illyés Gyula, Kovács Imre, Kodolányi János, Németh László.

67 Lásd Sárközi Mátyás: Magyarország felfedezése. In *Mi erősebb...*, 104–107.

68 Mit kíván a magyar nemzet? *Válasz*, 1938/3, 121–127.

69 Uo.

70 Tamási Áron: Mind magyarok vagyunk! *Független Újság*, 1937. május 29. Újraközölve *Virrasztás* (288–291), *Tiszta beszéd* (326–328) és *Jégtörő gondolatok*, II. kötet (52–55).

a helyszínen tájékozódott az ifjúsági parlament előkészületeiről. Balogh Edgár kíséretében Kolozsváron felkereste mind az *Erdélyi Fiatalok*, mind a *Hitel* embe-
reit;⁷¹ 1937 májusában olvashatta, hogy a katolikus és unitárius főiskolások kö-
rében a *Viharsarok* is hozzájárult az erdélyi szellemi parlament gondolatának
erősítéséhez.⁷²

8. A költő és műfordító Costa Carei (1909–1970) a Nagykároly melletti – egy-
kor magyar többségű – Szaniszló községben született. Anyanyelvi szinten be-
szélt magyarul, kiválóan ismerte a magyar kultúrát. Petőfitől, Adytól, József
Attilától, Kosztolányitól, Babitstól kezdve a magyar líra számos fontos versét
ültette át románra. Irodalomtörténeti áttekintésében érinti Coşbuc, Slavici, Ion
Vinea, Rebreanu, Arghezi munkásságát is, de leginkább az akkoriban feltűnt
fiatal írónemzedékre összpontosít: Eugen Jebeleanura, Zaharia Stancura, George
Lesneara, a „költői filozófiát” művelő Emil Cioranra. Mircea Eliade tehetsége és
termékenységéről így nyilatkozott: „Ha franciául írta volna meg műveit, már
régen világhírű író lenne, így csak tehetséges fiatal román író, akire csupán
a hazájabeliek büszkék.” Hogy mennyire reális irodalmi helyzetképet nyújtott,
mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Cioran ma francia írónak számít, és
világszerte az egyik legnagyobb szkeptikus filozófusnak tekintik. „Közös sorsa
ez Kelet-Közép-Európa íróinak – ezzel zárja fejtegetéseit Costa Carei –, s annál
nagyobb érdek, hogy a kis nyelvszigetek legalább egymást kíséreljék meg
megérteni.”⁷³

Szabó Zoltán a kulturális közeledés első lépésének az erdélyi román balladák
lefordítását és izléses kiadását tartotta, a másodiknak pedig a Kádár Imre tol-
mácsolásában megjelent öt román színdarab megjelentetését – Demian Tassy
neves román grafikus címrájzával. A *Válaszban* Makkai László keltett érdek-
lődést a kötet iránt, aki a magyar (*Bánk bán, Az ember tragédiája*) és a román
irodalom kontextusába helyezi a lefordított műveket. Caragiale az egyetlen, aki
„tudatos munkássággal akart a semmiből mindent teremteni...” – ezzel a ki-
emeléssel kezdi *Az elveszett levél* bemutatását. Kádár legsikeresebb fordításának
Octavian Gogától a *Manole mestert* tartja, ami bizonyára összefügg azzal, hogy
a román irodalom nagy jelképe egyértelműen utal a magyar népballada Kőmű-
ves Kelemenjére. A nép és a szellem sorsára vonatkozólag olyanféle követke-
zetéseket sugallnak, mint a spanyoloknak a *Don Quijote*.

Victor Eftimiu, Ion Minulescu és Ion Marin Sadoveanu jellemzése után így
fejezi be írását Makkai: „Kívánatos lenne, hogy magyarországi visszhangok is
keletkezzenek, s így ennek a mindenképpen dicsérendő vállalkozásnak folyta-
tása támadhasson, hogy a szomszédaink ismerete ne csak néhány szakember
bogara maradjon továbbra is.”

71 Jancsó Béla levele László Dezsőnek. Kolozsvár, 1937. május 19.

72 Lásd Diákok a tavaszi parlament gondolatáért. *Független Újság*, 1937. május 8.

73 Costa Carei: A román fiatal nemzedék. *Válasz*, 1935/5–6, 379–382.

Pár hónap múlva Szabó Zoltán az *Erdélyi Helikon* román lapszemle rovatában felfedezi, hogy a *Țara noastră* (Hazánk) című bukaresti napilap 1935. március 10-én megjelent számában egy fiatal költő ezt írja: „Az Erdélyben való hosszabb tartózkodás és a kisebbségi művészekkel és értelmiségi emberekkel való közvetett, de elég szoros kapcsolatok szerencsés véletlene megtanított arra, hogy megismerjük és megértjük őket. Gyakran meghökkent az a szenvedély, amelylyel az *Erdélyi Helikon*nál levő barátaink irodalmunkat vizsgálják, az a szenvedély, mely a román íróemberek többségénél hiányzik.”⁷⁴ A fiatal költő neve: Eugen Jebeleanu, Petőfi és Ady fordítója. Magyar barátai Jenőnek szólították. „A fordítások – idézi Jebeleanut – bámulatra méltó kivitelben jelentek meg. Gyönyörűség a szemnek! Az átültetés Kádár Imrének, a jelentős erdélyi költőnek köszönhető, míg az egész kivitel és rendezés Bánffy Miklós grófnak, aki az erdélyi magyar írók *Erdélyi Helikon* nevű csodálatra érdemes társaságának vezetője, évek óta arra törekszik, hogy minél tisztább és tárgyilagosabb módon mutasson be bennünket a magyar olvasóknak.”⁷⁵

9. A *Nyugat* második nemzedékének jelentős képviselőjeként tartjuk számon Sárközi Györgyöt. Osvát felfedezettje volt, akárcsak Németh László, Illyés Gyula vagy Jancsó Béla. Pályája kezdetétől az irodalmi élet középpontjában élt, hiszen 1919-től 1938-ig az Athenaeum Nyomda működését irányította.

Hogy miként? Két példa kiemelése is sokatmondó lehet.

a) Tamási Áron kiugró tehetségére már 1929-ben felfigyelt, és az Athenaeumnál nemcsak hogy kiadja *Hajnali madár* című novelláskötetét, de a *Nyugat*ban nyomban beajánlja erdélyi nemzedéktársa írásművészetét: „Ha Tamási Áron írásainak rokonságát keressük, azokhoz a népmesékhez érünk, amelyeket a valóság határait messze kitoló primitív képzelet, a természetet a maga totalitásban átérző és átlelkesítő ősi szemlélet, a naiv lélek ösztönösen kifakadó érzései, vágyai és hangulatai szültek. Ázsiából jöttek-e ezek a mesék, s Ázsiából jött-e Tamási Áron, vagy mindenütt megtermettek az ősnépek paradicsomi fantáziájában, s megkésett lakosa-e Tamási Áron e paradicsomoknak – mind egy. Novelláinak magától értetődő, szinte magától lett volna önkéntelenül azt az érzést kelti, hogy »mesefa« virágzik, s egy Kolozsvárt éldegélő, Amerikát járt, nadrágos s kereskedelmi iskolában érettségizett székely fiú képében találkozunk avval a mindig misztikus ködbe burkolt valakivel, aki a mesét költi s ereszti világgá.”⁷⁶ Eszerint Sárközy révén vált ismeretessé Tamási Áron *Nyugat* hasábjain – abban az 1930-as esztendőben, amikor még csak Bartalis Jánosról, Makkai Sándorról, Nyirő Józsefről és Szentimrei Jenőről adott hírt.

b) „Nekünk nem adatott meg, hogy boldog, ifjonti lazaságban éljünk »európai« esztendőket Párizs, London térein, holland városkákban, svájci hotelekben – írta Ortutay Gyula a *Válasz* 1936-os évfolyamában. – Ha utaztunk,

74 Szabó Zoltán: Erdély. *Válasz*, 1935/9, 536–540.

75 Uo.

76 Sárközi György: *Hajnali madár*. Tamási Áron novella. Athenaeum, *Nyugat*, 1930, 3.

képeskönyveket lapozgattunk, hogy az angol gótikát, a forró spanyolfalakat, prágai utcákat megismerjük, a »szkeptikus utazót«, Huxleyt követtük, s számtalan útirajzot bújtok – nemcsak az etnológus, hanem az ember érdeklődésével. Nekünk ez jutott eddig Európából és a világból; nem élelmes okosság és emberségünk szűkössége, életünk szűkössége okozta ezt. De a korlátok, melyek elzárták előlünk Európát, megmutatták helyette népünket, megmutatták Magyarország igazi arcát. E megismerés, e magyarság nem feledtetheti velünk Európát, humanitásunkat, inkább mindig is eszünkbe idézi azt.”⁷⁷ Ortutay írása *Magyarország felfedezése* címmel jelent meg. A következő esztendőben az Athenaeum-szerkesztő Sárközi könyvsorozattá lépteti elő Ortutay felismerését.

*

A *Nyugat* és a *Válasz* szerzői részben azonosak voltak, de a *Nyugat*-ból kimaradó írók – Sárközi György szociális érzékenysége okán – helyet kaptak a *Válasz*-ban. Elsősorban a népi írók és a szociográfiai irodalom fórumaként tartjuk számon a folyóiratot, de a népiektől oly távol álló alkotók is publikálhattak a lapban, mint például Hamvas Béla vagy Szentkuthy Miklós.

Sárközi Mátyás emlékezete ezt így őrizte meg: „Anyám szerdánként vacsorára látta vendégül a *Válasz* munkatársait. Egyik szerdán a népieket, így Sinka Istvánt és a csizmás Veres Pétert székelykáposztára és vargabélesre, a másikon az urbánusokat: Cs. Szabót meg Szentkuthyt franciás különlegességekre.”⁷⁸

77 Ortutay Gyula: Magyarország felfedezése. *Válasz*, 1936, 70–51.

78 Sárközi Mátyás: Az első *Válasz*: egy elpusztított lap emlékére. *VálaszOnline*, 2018. 12. 25.

Barta Jánosra emlékezve

1954. szeptember 1. Másodéves orosz nyelv és irodalom szakos egyetemi hallgató vagyok. Azaz, hogy mégsem egészen. Szeptember elsejétől a magyar egyetemeken megszűnik az egyszakos középiskolai tanárképzés, a másodéveseket a vonatkozó rendelet egy másik szak felvételére, illetve majdan abszolválására kötelezi. Elsejétől így vagyunk immár száz valahányan a Kossuth Lajos Tudományegyetemen magyar–orosz, magyar–történelem, földrajz–történelem szakos bölcsészhallgatók. Noha az örömben némi üröm is vegyül, alapjában véve az előbbi érzület lesz bennünk uralkodó. Az első éves magyar nyelv és irodalom szak tananyagából különbözeti vizsgát kell tennünk – a kétszakos képzés beindulását követő félév végéig. Vagyis: a második tanévet majd két éves anyag abszolválásával kell lezárnunk. A leleményesebbje már az előző tanév végén be is szerezte a kétkötetes, Klaniczay-féle régi magyar irodalomtörténeti jegyzetet, hogy már a nyár folyamán készülhessen a különbözeti vizsgára. (Volt aki a nyári katonai kiképzésre is magával vitte a jegyzetet, és – jobbára lopva – tanulni kezdte a vizsgaanyagot.)

Mi, volt orosz nyelv és irodalom szakosok, fokozottan felszabadultnak tudhattuk magunkat, az előző tanév heti orosz nyelvi óraszámja huszonnégyről – ha jól emlékszem – tizenkettőre csökkent. A magyar nyelv és irodalom szak tantárgyairól félévenkénti elosztásban kell majd számot adnunk, de a felkészülés ezekre a vizsgákra – a magyar nyelvűség okán – mégis csak könnyebbnek ígérkezett, mint például a régi orosz irodalmi idióma nyelvi rejtvényeivel megbirkózni. (Persze ezt is kibírjuk majd.)

A Magyar Irodalomtörténeti Intézet tanári kara – az ELTE összehasonlításában – csekélyebb létszámú, ám az oktatás hatékonyságában, eredményeiben semmivel sem marad el a pesti univerzitásától. De kik is alkotják akkor, 1954-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének tanári karát? 1954 őszén a két professzori (egyetemi tanári) státusz birtokosai az ELTE-ről 1951-ben ide helyezett dr. Barta János s a debreceni szellemi élet

közismert személyisége, a költő Gulyás Pál sógora: dr. Juhász Géza voltak. A huszadik századi magyar irodalom történetét dr. Kardos Pál egyetemi docens adta elő, a régi magyar irodalmi előadásokat dr. Bán Imre egyetemi adjunktus tartotta. Adjunktusi beosztása volt dr. Julow Viktornak, dr. Angyal Endrének, tanársegédi Durkó Mátyásnak és Kiss Ferencnek. Mi újdondász magyar szakosok Bán Imrét már nem hallgattuk, ám nála kollokváltunk – különbözeti vizsgaként – régi magyar irodalomból. A második évfolyam tananyagát (A felvilágosodás és a reformkor magyar irodalma) dr. Juhász Géza professzor adta elő, a szemináriumokat Juhász professzor úr, dr. Julow Viktor és dr. Angyal Endre tartották. A verstan előadója Kiss Ferenc tanársegéd volt. Részt vett az oktatásban Kovács Kálmán, dr. Barta János aspiránsa is. A Világirodalmi Tanszéket dr. Kocogh Ákos egyetemi docens vezette. Beosztottja nem volt, a világirodalom francia és angol fejezeteiről alkalmanként dr. Bán Imre és dr. Julow Viktor adott elő.

A Magyar Nyelvtudományi Intézet tanárai: dr. Papp István, dr. Kálmán Béla egyetemi tanárok, dr. Benigny Gyula egyetemi docens és Andrássyné dr. Kövessy Magda egyetemi adjunktus, Jakab László tanársegéd voltak, s Sebestyén Árpád aspiráns. Első nyelvtudományi kurzusunk a Bevezetés a nyelvtudományba című tárgy volt, előadója dr. Benigny Gyula egyetemi docens. Benigny tanár úr a bécsi egyetemen tanult germanisztikát, iranisztikát és szlavisztikát, s előadásait e három diszciplína legkorszerűbb eredményei motiválták. Targya magyar nyelvtudományi stúdiumaink nyitánya volt.

Évfolyamunk dr. Barta János professzor úrral az 1955/56-os tanévben találkozott. A II. számú Magyar Irodalmi Tanszék vezetőjeként tárgya a 19. század magyar irodalmának Aranytól Adyig ívelő fejezete volt. Már orosz szakosokként is tudtuk: Barta János országos tekintélyű irodalomtörténész, kétszeres Baumgarten-díjas, már a háború előtt új szemléletű Madách-könyvek szerzője, aki pályakezdő középiskolai tanárként két éven át volt a berlini Collegium Hungaricum ösztöndíjasa. Tudtunk Király Istvánnal és Lukács Györggyel, a Lukács-tanítvány Hermann Istvánnal folytatott vitáiról, s ebbeli bátorságát a hallgatóság különösen méltányolta – hiszen a nevezettek a rendszer ideológiáját képviselő irodalomtudósok voltak.

Bátran és – azt hiszem, joggal – írhatom ide: noha diákként nem tartoztam szűkebb hallgatói köréhez, később meg, fizikailag, tanári sorsom vetett távol tőle, mégis tanítványának tudhatom magam. Ugyan nem lettem az általa oly maradandó művekként interpretált 19. századi magyar irodalom kutatója, de módszere, filológiai precizitása, elvi következetessége messzemenően determinálta későbbi irodalomtörténeti munkásságomat. Harmadévesekként egy éven át hallgattuk nyomdakészen stilizált, gondolatgazdag, filozófiai, karakterológiai, pszichológiai tudáson alapuló s a szocialista irodalomszemlélet sablonjaitól mindinkább távolodó előadásait, amelyeken minden alkalommal „telt ház” volt; annak ellenére, hogy elmondott gondolatait fejtegetéseit évenként újra és újra megjelenő Egyetemi Jegyzeteiben megújítva olvashattuk. Az csak természetes volt, hogy nyelvileg, retorikailag abszolút korrekt lekcioit évről évre „megújította”

– legújabb kutatási eredményeivel kiegészítette. A tárgyhöz kötődő szemináriumot csoportunk esetében aspiránsára: Kovács Kálmánra bízta, így a Barta-szemináriumok atmoszférájának, gyakorlatának részese nem lehettem. Az évvégi kollokváltatás is Kovács Kálmán feladata volt. Látókörébe diákkori munkám nyomán kerültem. Az Orosz Intézet Tudományos Diákkörét vezető Király Gyula rábeszelésére kezdtem Tolsztoj magyar recepciójával, pontosabban az életmű debreceni sajtóvisszhangjával foglalkozni – ezzel a címmel: *Tolsztoj a századforduló debreceni sajtójában*. A dolgozattal részt vehettem a II. Országos Tudományos Diákköri Konferencián, ahol Balczyk Emil és Iglói Endre elnöke mellett adhattam elő kutatási eredményeimet. Dolgozatom az első díjjal egyenlő rangú minősítést kapta, és vele »külön díjat«. Az utóbbi – az akkori életviszonyokhoz mérten – óriási summa volt (300 Ft) egy egyetemi hallgatónak. Barta János, a diákköri konferencián részt vettek munkáját méltatva és értékelve, dolgozatom sikerét érdemesnek tartotta a kiemelésre. Nyilvános szóbeli dicséretének örülhettem. És Barta professzor úr ettől kezdve figyelemmel kísérte pályám alakulását. Számon tartotta korai publikációimat, főiskolai oktatói pályámat, vállalta a részvételt doktori disszertációm bíráló bizottságában, s munkatársnak hívott meg két, az akkori Jugoszláviában közreadandó magyar irodalomtörténeti kompendium részben vagy egészében általa írandó fejezete/i kapcsolattörténeti vonatkozásainak gyűjtéséhez. (Imre Ban–Janoš Barta–Mihalj Cine: *Istorija mađarske književnosti*. Beograd, 1976, Matica srpska, 81–193; *Povijest svjetske književnosti. Knjiga 5. Urednik: Viktor Žmegač*. Zagreb, 1974, Mladost, 431–467.) Amikor a múlt század nyolcvanas éveiben Debrecenben napirendre került a Világirodalmi Tanszék újjászervezése, Barta János csekélységem mellett tette le voksát a tanszék megszervezését és vezetését illetően. Abba, sajnos, már nem tudott beleszólni hogy a program »első hegedűse« végül mégsem szerény személyem, hanem Fenyő István, az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa lett – így csekélységemnek az induláskor a »kontrás« szerepe jutott.

Említettem már: Barta Jánosnak nem voltam munkatársi értelemben vett tanítványa, azaz: nem voltam tanársegédje, aspiránsa, mégis mesteremnek az irodalomtudományban őt tartom. Hogy jó tanítvány lettem-e, vagy sem, azt – kül- és belhoni könyveim, tanulmányaim alapján – döntsék el mások. Magam mindenesetre annak tekintem magam, s hogy a Mesterről az idők folyamán, személyes, szakmai-emberi kontaktusaink s életműve befogadása, tanításainak követése terén milyen Barta János-kép alakult ki bennem több mint félszázadon át, arról kívánnak szólni az alábbi sorok.

Személyes, szubjektív dologgal kell kezdenem. Barta János professzor úr és Édesanyám egyidősek voltak. Ő 1901. augusztus 9-én, anyám 1901 szeptemberében született. Ő a szentesi tanyavilágban, anyám Budapesten látta meg a napvilágot. Az ő szülei gazdálkodó parasztok, anyám iparos ivadék, de nagyszülei – apai ágon – dunántúli sváb lutheránus földművesek a Balaton-felvidéken. E véletlen és szubjektív tényezőket szaporítja mindkettőjük közös betegsége: a szürkehályog. Őt – ha jól tudom, első ízben sikertelenül – Budapesten műtötték,

anyámat a Debrecenből Egerbe származott dr. Mailáth László főorvos, a szépséges Mailáth Flór egykori vegyész évfolyamtársunk testvérbátyja. Anyám mindkét műtétje sikeres volt. Ami újabb közös jegy: a műtétek után is megmaradt mind fizikai, mind szellemi aktivitásuk. Amennyire tudom: Barta professzor úr munkakedve a második, sikeres műtétje után sem apadt el, kedvenc témái ezután is foglalkoztatták. Anyám az aprólékosságot, figyelmet kívánó kézimunkázásban lelte örömét. E sorokat írva, magam, féllábamat vesztve, tolókocsiba kényszerülve, kilencvenedik évem ellenére sem tudom »letenni a tollat«. S most éppen Barta János, néhai professzorom portréját próbálom megrajzolni – ahogy személyes emlékeim s műveinek olvasása s a róla írottak nyomán az évek során bennem kikristályosodott.

Példaadó életpályát reprezentált számomra az a tény, hogy Barta János negyedszázados középiskolai tanárság mellett és után olyan iskolateremtő tudós pályát futott be, amelynek öröksége máig tovább él életművében és tanítványai sokaságában – jóllehet ez utóbbiak egy része, magamat is beleértve – már a szakma művelőinek leszálló ágában van.

Csodálatot fakasztó volt számunkra annak konstatálása, hogy a szentesi tanyavilágból, illetve a Szentes város nádtetős »szélső házából« elinduló, előbb gimnazista diák, majd egyetemi hallgató Barta János, tanulmányait befejezve, frissen diplomázott középiskolai tanárként, nyilván kitűnő német nyelvtudás birtokában, két éven át a berlini Collegium Hungaricum ösztöndíjasa lett. S méginkább az, hogy – egyetemista előéletére utalnék – két, forradalomnak nevezett felfordulás után, 1920-ban, a reményteljesnek ígérkező bethleni konzolidáció kezdetén, kitűnő középiskolai végzettséggel kezdi meg tanulmányait a budapesti egyetemen, ahol olyan mesterei lesznek, mint a filozófus Pauler Ákos és Korniss Gyula, az irodalomtudós Négyesy László, az Eötvös Kollégiumban pedig Horváth János. A filozófia ekkor éppúgy vonzó diszciplína számára, mint az irodalomtudomány, az előbbi talán most még jobban is az utóbbinál. Ez a bölcselet iránti érdeklődés berlini ösztöndíja idején sem lankad, sőt: az ösztöndíjas két év szellemi ablaknyitás volt számára: a kor bölcseleti, karakterológiai irányzatait és meghatározó képviselőinek, mestereinek munkáit ismeri meg. Jaspers és Heidegger éppúgy látóterébe kerül, mint Eduard Spranger vagy Nicolai Hartmann. Ez az elmélyült filozófiai érdeklődés és tájékozódás tereli az egzisztencializmus és a karakterológia irányába. Spranger előadásait féleven át hallgatja, s ez idő alatt bizonyára az addig megjelent Spranger-művek valamelyikét (néhányát?) is forgathatta. A *Lebensformen* ismeretére maga is utal (*Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft. Eine erkenntnistheoretisch-psychologische Untersuchung*. Berlin, 1905; *Lebensformen Geisteswissenschaftliche Psychologie und Ethik der Persönlichkeit*. Halle, 1921 stb.). Spranger hatása, jellemteni inspirációja Barta irodalomtörténeti dolgozataiban könnyen felismerhető. Az pedig már közhely, hogy Heideggert ő mutatta be először Magyarországon – tanújelét adva alapos filozófiai felkészültségének, tudásának. Irodalomtörténetírásunk okkal és joggal állítja: az említettek inspirációja, hatása alatt születnek meg első

maradandó tanulmányai (Berzsenyi, Vörösmarty, Madách). Ami e filozófiai kérdéseket illeti, tudjuk: élete második világháború előtti szakaszában az egzisztencializmus mellett a fenomenológia sem hagyta érintetlenül, s van olyan vélemény (van, aki cáfolja ezt), mely szerint a szellemtörténet is megérintette – az *Athenaeum*-ban tanulmányt is közölt róla. Kosztolányiról írott kitűnő dolgozatában ugyan azt mondja: „ebben sikerült először kitörni az egzisztencialista filozófia világából”, ám mai méltatója szerint „az egzisztencialista filozófia [még] ... 42-es Madách-könyvében is” jelen van (Imre László). Az is tény, hogy későbbi tanulmányaiból sem hiányzik a filozófiai aspektus.

Madách életműve – elsősorban a *Tragédia* – iránti érdeklődése pályáivének csaknem egészét átszövi. Első tanulmányát 1931-ben közölte *Az ismeretlen Madách* címmel, majd 1942-ben monografikus formában értekezik irodalmunk 19. századi óriásáról. A két könyv summáját Görömbei András így fogalmazza meg: 1931-ben „...a [Madách]-mű [azaz a *Tragédia*. LI.] értelmezését karakterológiai és alkotáslélektani szempontokkal kísérte meg [...] A második mű nagy kérdése: »Ádám-Madách romantikus titanizmusa miképpen alakul át Isten és ember viszonyának adekvát átélésévé a személyes Isten-eszme győzelmévé mind a materialista istentagadás, mind a romantikus pantheizmus fölött.«” Egyetemi éveim idején előadásainak „Madách-fejezetét” nem csupán e művekben megfogalmazottak alkották, emlékezetes vitái, a Lukács-féle „Tragédia-értelmezés” kritikája éppúgy megjelent lekcióiban, mint például Harsányi Zsolt egykor (a két világháború között) oly divatos munkája, az *Ember küzdj’... Madách életének regénye* filológiaiilag is helytálló fejezeteinek méltatása. S ha már a Harsányi Zsolt-példát említettem, nem feledkezhetek meg arról sem, hogy más, *tabunak* számító jelenségre, személyre, problémára is gyakran és bátran alludált. A romantikát érintő előadásaiban gyakran hivatkozott Farkas Gyula *A magyar romantika* című munkájára, akinek nevét/munkásságát a marxista irodalomtudomány képviselői szájukra sem merték venni. Akkor persze mi is csak kevesen tudtuk: Farkas Gyula a Berliini Egyetem Magyar Intézetének tanára volt, a kitűnő germanista Gragger Róbert utóda, és persze vitéz kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredes édestestvére, s aki – miként tábornok-testvére is – a »felszabadulás« után külföldön maradt, s Göttingenben magyar nyelvi és irodalmi tanszéket alapított, amely mindmáig a külföldi hungarológiai kutatások egyik legjelentősebb hadállása Nyugat-Európában. Neves tanítványa volt az időközben már elhunyt dr. Futaky István, aki finnugrista és hungarológusként egyaránt a magyarságtudomány nyugati zászlóvivőinek egyike volt.

A romantika Barta tanulmányírói gyakorlatának, előadásainak később is gyakori tárgya. Már 1935-ös, a *Válaszban* megjelent, Baumgarten-díjjal jutalmazott *Berzsenyije* a »romantikus költő« modern interpretációjának számított, s ez a romantikáról formált újszerű nézetrendszer a Vörösmarty-Madách-Ady-vonal érintésével kerekedik majd nagyobb méretű dolgozattá. 1943-ban Horváth Jánosnál tartja egyetemi magántanári habilitációs előadását *A magyar romantizmus* címmel. Az ötvenes évek közepén nem kerülhette el figyelmünket

a Jókai-évfordulóra készült s az *Irodalomtörténet* 1954-es évfolyámában megjelent *Jókai és a művészi igazság* című tanulmány, miként *A romantika mint esztétikai probléma* című újabb opusz sem, amelyben páratlan magyar és világirodalmi példatárral, szakmai fölénnyel érvelve azt bizonyította, „hogy a romantika nem-csak stílus, hanem irodalmi irányzat, jellegzetességei funkció terén: az élmény-intenzitást növelő, a felszabadító, vallomás-funkció uralma, az entuziaszta sokoldalúan fogékony, élményekre éhes beolvasztó, majd a költő-apostoli magatartás költői anyagában az affektivitásnak, az archaikus szemléletnek túltengése, valamint tapasztalati-történelmi-etnográfiai képanyag fantasztikus, olykor kelléktárszerű tarkasága, a művészi eszközök terén a kifejezésre törekvés túlsúlya az egységbe rendező forma fölött, tehát a forma nyíltsága, az ábrázolás zeneisége és festőisége, a nyelvben rejlő közvetlen érzelmi és esztétikai hatások kiaknázása, végül a minőségek és hatásformák fentebb jelzett tarkasága”. A szöveget egykori feljegyzéseimből idéztem, ahová a középiskolás korunk óta kísértő, Gorkijnak tulajdonított, haladó és reakciós romantika kategorizálás cáfolataként kíváncsoztam.

A covid legújabb (családom szerint kilencedik) hullámának kellemetlenségeivel küszködve tallózok emlékeim között – a bennem mintegy félszázadon át formálódott Barta János-portré újabb színeit keresve egy dátum tolakszik elő tudatom mélyéről: 1957. február 1. A forradalom és annak leverése után megkezdődik csonka tanévünk második szemesztere. Nekünk, negyedéveseknek az utolsó félév. Nehéznek ígérkező hónapok sora vár ránk: mindenekelőtt az elmaradt tanítási gyakorlat s a vizsgatanítás pótlása, a szakdolgozat végleges formába öntése, határidőre leadása, az évvégi kollokviumok, az államvizsga. A „külső körülmények” nem biztatóak. Tanáraink közül Koczogh Ákos, Julow Viktor, Kiss Ferenc és több évfolyamtársunk eltávolítása az egyetemről, a bíróságon már perek zajlanak, az esti kijárási tilalom (este tíztől) nem éppen a normális élet garanciái. A tanítást viszont meg kell kezdeni. Az univerzitás ifjúsága az Aulában gyülekezik – tanévkezdési tájékoztatóra. Dr. Barta János rektor úr szól hozzánk. Arca, egész magatartása a példás önfegyelem. A félév eljövendő nehézségeit summázza: a lerövidült tanév kívánta fegyelmezett munka fontosságát, a meggondolatlan cselekedetek és megnyilatkozások mellőzését kérve az ifjúságtól. Mondanivalója legfajsúlyosabb szegmense valahogy így hangzott: „Kérem! Tárgyaltam a rendőrség, a karhatalom vezetőivel, és közöltem: tudom, a tanévet meg kell kezdenünk, de erre utasítást adni – illetékes vezető, azaz rektorként – csak akkor vagyok hajlandó, ha Önöktől kellő garanciát kapok, hogy a csonka tanévben az ifjúságot a rendőrség nem fogja zaklatni – gátolva ezzel az oktatás nyugodt menetét. Kérésre igenlő választ kaptam.” Úgy éreztem: megállt a levegő. A morális nagyság diadalmaskodott az Aula díszes falai között. Csak aki átélte az akkori időket, tudja megérteni az idézett szavak súlyát. Hiszen volt oktatási intézmény az országban, amelynek vezetőjét még jóval a november 4-ei a szovjet invázió után hetekkel tartóztattak le, másokat vegzáltak, megint másokat távozásra kényszerítettek, vagy éppen több évre börtönbe

zártak. Így talán jobban érthető, hogy Barta professzor bátor, határozottságot tükröző tájékoztatója befejeztével fegyelmezetten, tüntetően, néma csendben vonult el a hallgatóság.

Ezt a Barta Jánost mindenkor jellemző határozottságot, elvei, nézetei melletti kiállást néhány esztendő múltán egy szakmai rendezvényen tapasztalhattam meg ismét. Azt követően, hogy korábban bizonyos körök/személyek „elvi alapon” bírálták „elhajló” nézeteit. 1960 ősze volt, az Irodalomtörténeti Vándorgyűlés ideje. Ezúttal Pécssett zajlott a rendezvény. Az előadók egyike: Barta János, előadásának címe: *Kemény Zsigmond mint szépíró*. A marxista irodalomtörténetírás a magyar regényirodalom klasszikusát politikai, közéleti szereplése, elvei miatt „antidemokratikus” közéleti személyiségnek tartotta – jóllehet, itt-ott ugyan elismerte életműve irodalomtörténeti jelentőségét. Az előadás elhangzása utáni vitában Pándi Pál indulatos hozzászólásban kérdőjelezte meg a szépíró és a politikus Kemény ilyesfajta elválasztását. „Ha ez a dolgozat – mondta – egy önálló, nagyobb, Kemény Zsigmond munkásságát méltató dolgozat része, úgy el tudom fogadni a szerző állításait, véleményét, amennyiben viszont önálló, a politikus Keményt és a szépírót szétválasztó Kemény-tanulmányának szánja szerzője, úgy elfogadhatatlannak tartom.”

Barta János rögtön reagált. Ezúttal, megszokott nyugodtsága helyett, látható indulattal közölte: A tanulmány igenis önálló, az író irodalomtörténeti jelentőségét, művészetének nagyságát, a magyar regény történetében betöltött szerepét, klasszikus esztétikai értékeit méltató és értékelő dolgozat. És itt előre kijelentem: visszautasítok minden olyan támadást, amely legutóbb ellenem, pontosabban irodalomtudományi és -elméleti nézeteim ellen irányultak.

Pándi indulatosan közbeszólt: „Ki mondta ezt, János?”

Az ülészakot vezető Wéber Antal szenvtelen arccal ült az emelvényen, vele szemben a pódium előtt közvetlen közelemben állt Bóka László, aki egy papírlapra ezt írta: „Ne engedjétek Pándit megszólalni,” majd a cédulát Wéber elé tette, aki – Barta János hozzászólásának elhangzása után „szünetet rendelt el”.

Barta János *Költők és írók* című 1966-ban megjelent tanulmánykötetének *Jegyzetek* című kötetzáró szövegében az eseményről ezt írja: „Kemény Zsigmond mint szépíró. – Elhangzott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1960. őszi pécsi vándorgyűlésén, megjelent a hozzáfűződő vita összefoglalásával az *It* 1961. évi 3. számában. A vita során élesen került előtérbe Kemény politikai magatartása. Én magam és Pándi Pál e téma körüli nézeteinket tüzetesen is kifejtettük az *It* 1962. évi 2. számában.” E szűkszavú közlést megelőzően, a tanulmánykötet egészét summázó Utószóban némileg bővebben foglalja össze. Csak a Barta-Pándi-vitát érintő részt idézem a korviszonyok illusztrálásának szándékával: „Kemény politikai magatartásának értékelése nyilvánvalóan függ a szabadságharc utolsó szakaszának, az önkényuralom alatti politikai lehetőségeknek, az emigráció tevékenységének s nem utolsósorban a kiegyezésnek értékelésétől. Nincs hely itt ezekre bővebben kitérni. Inkább azt indokolom ezzel, hogy a magam tanulmányának megírásakor közömbösebb, veszélytelenebb talajon

akartam mozogni, ezért választottam elemzésem tárgyául a szépíró Keményt, s először próbáltam rá bizonyos modern poétikai szempontokat alkalmazni. Az elhatárolás már az Irodalomtörténeti Társaság pécsi vándorgyűlésének (ahol előadásom elhangzott) hozzászólói számára sem volt teljesen megnyugtató, utána pedig köztem és Pándi Pál között vita is zajlott a politikus Keményről az *Irodalomtörténet* hasábjain (1962). Pándi a '49 előtti időszak elemzésében erősebbnek bizonyult nálam." A további idézet felesleges, a vándorgyűlés forró hangulatát nem adják vissza a sorok.

A viharos vándorgyűlés után fél esztendővel csoda történt: megjelent Barta János újabb vihart kavaró könyve. 1951 és 1965 között eltelt másfél évtized. Ez a másfél évtized Barta professzor úr aktív debreceni pályáivének háromnegyede. Ennyi idő kellett, hogy az ország legnevesebb vidéki irodalomtudósának háború utáni első, elsődlegesen irodalomelméleti kérdéseket taglaló kötete megjelenjen. Az *Élmény és forma* 1965-ben került a könyvpiacra a Magvető Elvek és utak sorozatában. Ahhoz is újabb fél évtizednek kellett eltelnie, hogy a *Költők és írók* immár az Akadémiai Kiadó edíciójaként megjelenjék. Egyetemi jegyzeteit és háború előtti Madách-könyveit, tanulmányait is ideszámítva a tudósi életpálya olyan íve volt ez, amely gondolkodásra serkentette az illetékeseket: Barta János még mindig nincs az akadémikusok sorában. A tudós testület – úgy látszik – a *Költők és írók* kézhezvétele után érezte a helyzet fonákságát: 1967-ben levelező taggá választotta a tizenhat éve professzori rangban előadó tanárt, akit jó ideje iskolateremtő mesterként tisztelhetek tanítványai. Ezek névsora már ekkor is imponáló: Bata Imre, Fülöp László, Juhász Béla, Kiss Ferenc, Kovács Kálmán nemcsak az irodalomtudomány debreceni műhelyének hírnevét öregbítették – az ország irodalmi-irodalomtudományi vérkeringésében is meghatározó tényezőkként jelen voltak.

Két gyötrelmes középiskolai tanév után, 1960 szeptemberétől az egri főiskola oktatója vagyok. Jó emléké tanszékvezetőnk: Némedy Lajos az irodalomelméleti szemináriumok vezetését osztotta rám. A tanszéki kollektívát mindössze hárman alkottuk: Némedy és Berzy András tanár urak, valamint csekélységem. Ők ketten az irodalomtörténeti tárgyakon osztottak, így testálódott rám az irodalomelméleti szemináriumok vezetése. Meglepő volt: míg az irodalomtörténeti tárgyak „központi jegyzeteit” súlyosan terhelte a marxista ideológia, addig az irodalomelméleti jegyzet anyagának nagyobb hányada a stilsztikai és verstani tudnivalókat tartalmazta. Szerzője Péczely László tanár úr volt, a pécsi főiskolai tanszék oktatója. Volt egy ideológiával átszőtt bevezető rész, ám a szemináriumon magam az előbbi témákat részesítettem előnyben. A „tanszéki kollektíva” (három fő) úgy döntött: foglalkozni kell egy szeminárium keretében Barta Jánosnak az *Alföld* 1960-as évfolyama 3. számában megjelent *Néhány szó a tükrözési elméletről* című tanulmányával, amely a valóság művészi ábrázolásának sajátosságait, így például a tudományos tükrözéstől eltérő vonásait kívánta csokorba szedni. Akkor – hallgatóim számára – ekképpen próbáltam sommásan felvázolni Barta professzor úr gondolatait: a valóság művészi tükröztetése [...]

mindig egy megadott művész-egyéniségen és annak élményein keresztül” történik. S természetesen „mindig az adott kor, az adott társadalom és kultúra *világnézeti keretein*, fogalmain, sémáin keresztül.” E folyamat körbejárásakor nem feledkezhetünk meg a *műfajról* sem mint a tükröztetés keretéről, s annak a korhoz kötődő művészi eszközeiről. Nem hagyható figyelmen kívül a művészi tükrözés *anyaga* – lévén, hogy más anyaggal dolgozik az író (nyelv), a szobrász (kő, fa, agyag), a zeneszerző (hang), miként az adott kor *stílusa* sem (gótika, reneszánsz, barokk, romantika stb.). Sajátos szerep jut a tükröztetésben az öröklött *témáknak, motívumoknak, költői képeknek*. A művészi tükrözésnek sajátos *nemzeti* változataival is számolni kell, amelyek az adott valóság keretein belül az alkotóművészeiről is informálnak. A művészi tükrözés vizsgálatakor arról sem feledkezhetünk meg, hogy „vannak jellegzetes *kifejező* művészetek, aminő a tánc és a zene; az *ábrázoló* funkció viszont az irodalomban és a képzőművészetekben valósul meg; de ezeknek az expresszív változata is kialakul.” Pártosság, szocialista elkötelezettség, proletárirodalom, a zsdanovi doktrínák stb. – vagyis a marxista irodalomszemlélet fogalmait – akkori vázolataim tanúsítják – szándékosan mellőztem a szemináriumi foglalkozásokon, noha a tantervi direktívák azt megkívánták volna.

A tanulmány feldolgozása nem csak Barta professzor úr iránti tiszteletem okán volt kedvemre való feladat. Egyetemista éveim óta, kezdő kroatistaként, már ismertem a horvát Miroslav Krleža híres *Jegyzetek Krsto Hegedušić Drávamenti motívumok c. albumához* című esszéjét, amelynek mondanivalója a Barta-tanulmány fejtegetéseivel harmonizált. Csak természetes: ez utóbbi dolgozat szemináriumi feldolgozása során szintén nem mellőztem a két értekezés közötti párhuzam vizsgálatát. Ami vakmerő lépés volt. E párhuzam vonása a magát baloldali, azaz szocialista íróként meghatározó, viszont a zsdanovi doktrínákat elutasító Krleža esztétikai nézeteinek rövid felvázolása volt. Hogy miért, arra a későbbi, Barta tanulmányának állításával szembe forduló szerzők által gerjesztett vita készített. Az *Alföld* lapjain Bimbó Mihály, Ádám Péter, Karancsy László, Juhász Géza, Kardos Pál, más helyen a szegedi illetőségű Kiss Lajos vitatta egy-egy hozzászólásban Barta János dolgozatát. A vitatkozók többsége kifejezetten a kor marxista ideológiájának aspektusából támadta a tanulmányban felvetett problémákat, amelyek taglalását az említett szemináriumot követően már mellőztem. Mellőztem, mert a csoport, amely e gyakorlati óra részese volt, már egy esztendeje túllépett az irodalomelméleti stúdiumokon. De mellőztem a vitázók erősen balos nézetei miatt is, s még inkább egy az oral history szintjén terjedő epizód ismeretében. A történetet Gerézy Rabán mesélte, mely szerint Kiss Lajos vitacikkét követően Szauder József kollegiális megfontolásból a szerző, azaz Barta János állításainak helytálló voltáról fejtette ki véleményét – cáfolva Kiss Lajos „megjegyzéseit”. A Bartát támadó vitacikk szerzője – hithű párttagként – feljelentette Szauder professzort a pártszervezetnél. Az efféle „viszonyulást” Barta János felkészültségéhez, tiszta, az egyes, általa felvetett problémák tisztázásának szándékával készült munkáihoz méltatlannak tartottam.

Ízléstelennek is. A „házon” (értsd: az egyetemen, a marxista, a pszichológiai tanszéken) belüli bíráló gesztusokon nem csodálkoztam. Megdöbbenő volt viszont Karancsy tanár úr vitacikke, akit szélesebb látókörű tudósnak tudtam, s most „pápábnak látszott a pápánál”, amikor – Barta professzor úr szavai szerint – „szőröstül-bőröstül a zsákutcába utalja” a tükrözésről szóló dolgozatot – konokul bizonygatva, hogy a tanulmány szerzője valójában nem érte el célját, nem sikerült „a művészi tükrözés specifikumát megtalál[nia]” – lévén, hogy a Barta által felsoroltak más tudatformákra is érvényesek, így a tudományra is.

A tükrözési elmélet körüli vitában, de más polémiái kapcsán is szembetűnő volt Barta János higgadtsága, a vitapartner érvei iránti megértés szándéka. A Karancsyval zajló vita kapcsán például ezt írja: „Vannak [...] olyan társadalomtudományi ágak, amelyekben növekszik a »mű« jelentősége; egy-egy irodalomtörténeti monográfia, egy nagy történelmi szintézis a maga jellegzetes egyéni szemléletével és művészi kvalitásaival is le tud kötni. De a tudományos érték és a művészi kvalitás itt szükségszerű kapcsolatban van egymással; a művet a tudomány számára az előbbiek tartják fenn, nem az esztétikai jellegzetességek. Évtizedek óta tapasztaljuk, hogy nagy tudósok múlt századbeli alkotásait egy-egy merész kiadó újra kihozza (Ranke, Burckhardt, Mommsen stb.). Az elő- vagy utószavak rendszerint mentegetőznek: tudományos szempontból azóta már továbbhaladtunk, de a nyájas olvasó még mindig gyönyörködhet a koncepcióban, az írói megjelenítő erőben, a stílus csodájában. Vagyis az utókor számára ezek a nagy monumentumok jórészt átalakultak tudományból – íróművészetté, tudomány és művészet tehát éppen ezeken a kritériumokon keresztül eléggé elkülöníthető egymástól.” A Karancsyval szembeni ellenérvet ennél korrektebben megfogalmazni aligha lehet.

Egy szubjektivitástól sem mentes emlékezés természetesen nem ölelheti fel Barta János valamennyi vitáját, illetve azok historikus leírását. Az imént idézett példa viszont körvonalazhatta mindazon emberi-tudósi-tanári értékeket, amelyek a legkülönbözőbb élethelyzetekben jelentek meg nála.

A „tanár” Barta János szigorúsága közismert volt, a követelmények teljesítése dolgában hajthatatlan. Nem egy évfolyamtársam kényszerült harmadéves korában búcsút mondani a középiskolai tanári pályának. Érvényes volt ez naplali és levelező hallgatók esetében egyaránt. Egykori munkahelyem adminisztrációs munkakörben dolgozó munkatársa, oszlopos párttagként, azt hitte: pártkapcsolatai révén különösebb erőfeszítés nélkül levelező tagozaton egyetemi diplomát szerezhet. Tárgyi tudásának elképesztő hiányosságait látva, Barta professzor úr ekképp tanácsolta el: „Vegye tudomásul! Amíg én itt vagyok, Magából középiskolai tanár nem lesz.” Az általa vezetett osztály éléről ugyan mennie kellett, de „hála Pártunk és Kormányunk gondosságának”: középiskolai tanár nem, de BAZ megye egyik középiskola oktatási intézményében igazgató lehetett...

Érthetően másképp viszonyult hallgatóinak ama tagjaihoz, aki(k)ben felfedezte az irodalomtudomány iránti affinitást, netán az alkotói képességet.

A méltatásban, elismerésben viszont inkább fukar volt, mintsem bőbeszédű. Imre László írta: ha egy elkészült dolgozatról véleményét kérték, s ő csak ennyit mondott: „elmegy” – a szerző boldognak tudhatta magát. Megtiszteltetés volt viszont szerzői gesztusa: különnyomatait, sőt könyveit is szívesen dedikálta szakmailag számon tartott tanítványainak. Mint a jó időben elvetett mag, e szellemi magvetés „jó termést” hozott Tanítványai: Bitskey István, Görömbei András, Imre László, S. Varga Pál katedrájának, akadémiusságának is örökösei lettek.

1986-ot írtunk. A Déry Múzeumban népes gyülekezet várta a program kezdetét: dr. Bán Imre professzor úr *Számadásom Debrecennel* című előadását. A széksorokban már csak itt-ott volt szabad hely, s mert a vonatinduláshoz kellett igazodnom, egy ajtó közeli helyet próbáltam keresni, mikor Barta professzor úr a terembe érkezett. Örömmel nyugtázta találkozásunkat, betegségei miatt az egyetemre már nemigen tudott kijönni, így ottani találkozásunkra értelemszerűen nem kerülhetett sor. Otthonában nem kívántam háborgatni, így meg kellett elégednem a János fia közvetítette üzenetváltásokkal. Már egy esztendő is elmúlt, hogy docensi állásomat elfoglaltam a Világirodalmi Tanszéken, amelynek tanszékvezető-várományosa voltam. A pozíció nyertese Fenyő István kolléga lett, akit felsőbb személy „javaslatára” nevezett ki az oktatási miniszter. Barta professzor úr közérzetemről kérdezett, melyet diplomatikusan *elfogadhatónak* mondtam. Ennek megvolt az igazságtartalma is – Fenyővel szemben igyekeztem lojális lenni. Professzor úr ismerve az előzményeket, ennyit mondott: „Végezd a dolgot, és állj helyt! A többi majd megoldódik!” Kézfogással köszönt el, amely nem egyszerű köszöntő gesztus volt, több annál: *kézszerítés*. Ez volt utolsó találkozásunk. 1988-ban ravatalánál vettem tőle végső búcsút...

Nemzeti ébredések és ellentétek

A Horea-féle erdélyi felkelés és utóhatása

A román Országos Statisztikai Intézet két évvel ezelőtt, decemberben tette közzé a 2021-es – a valóságban 2022-ben végrehajtott – népszámlálás előzetes adatait. A romániai magyarság aránya csökkent, a tíz évvel korábbi 1 227 623 fős közösség 1 002 151-re apadt. 2022-ben tehát 225 472 fővel kevesebb magyar élt Romániában, mint 2011-ben. A magyarság számarányának csökkenése meghaladja a románokét: az ország össznépességén belül egy évtized alatt a korábbi 6,5%-ról 6%-ra zsugorodott.¹ Még elkésőbb a helyzet, ha a mostani erdélyi települések adatait az utolsó történelmi Nagy-Magyarország területén rendezett (1910) népszámlálás eredményeivel vetjük össze. Példának okáért Kalotaszeg fővárosának, Bánffyhunyardnak 1910-ben 5194 lakosából 4699 magyar volt, 541 román anyanyelvű. 2011-ben 9346 fő lakta a települést, melyből 5821 románnak, 2640 magyarnak vallotta magát. Megdöbbentő adat egy korábban „magyar városnak” és az egyik erdélyi magyar kulturális központnak számító település kapcsán. De vajon mivel magyarázható az erdélyi² magyarság számának folyamatos csökkenése az elmúlt évszázadokban? Mi miatt vált a románság (a 20. századot megelőző időszakban használt megnevezésük oláhság) Erdélyben többségi népelemmé? Csupán a születésszám a döntő tényező a demográfia alakulásában? Valóban ilyen egyszerű, hogy „azé az ország, aki teleszüli azt”? Tanulmányunk – a Horea-féle erdélyi parasztfelkelés bemutatásán túl – ezekre a kérdésekre keresi a választ.

Erdélyre mind a magyar, mind pedig a román fél úgy tekint, hogy arra ő jogosan tart igényt, az az övé. Mondhatni: Erdély a román–magyar kapcsolatok „Erisz almája”. A román történettudomány a terület „jogos birtoklását” a dákoromán kontinuitás mindenféle tudományos bizonyítékot nélkülöző elméletével

KŐŐ ARTÚR (1987) történész, az NKE Nemeskürty István Tanárképző Karának tanársegédje, a Magyarságkutató Intézet munkatársa, a Benkő István Református Gimnázium történelemtanára. Kutatási területe a 19–20. századi román–magyar kapcsolatok.

- 1 L. bővebben: <https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/2023/01/nepszamlalas-megszepitett-roman-statisztikak>; a letöltés időpontja: 2024. 10. 04.
- 2 Ezen a Partiumot, Belső-Erdélyt és a Bánság keleti, nagyobb részét értjük.

(mely szerint a mai románok a Dél-Erdély területén élő, Kr. e. 106-ban a rómaiak által leigázott dákok leszármazottjai) próbálja igazolni. De miről is tanúskodnak a történeti források? Írásos bizonyíték, amely említi az oláhok jelenlétét Erdélyben, 1210-ből származik, 1222-ben újabb forrás utal rájuk. 1223-ban, II. András király idejéből harmadik alkalommal ír oklevél a románokról.³ Összeségében tehát csak a 13. századtól datálható ottlétük. Ezt követően azonban a századok során létszámuk folyamatosan nőtt. Természetes, hogy keressük a magyarázatot: minek köszönhető mindez? Már csak azért is érdekes az utóbbi kérdés, mert a rendszerváltás utáni román történelemtankönyvek is – melyekről joggal feltételezhetnénk, hogy marxizmus- és sovinizmusmentesek – arról írnak, azt tanítják, hogy Erdélyben a románok már a középkor óta diszkriminálva voltak a Magyar Királyságban nemzetiségük (!) és ortodox vallásuk miatt, s folyamatosan az erőszakos asszimiláció veszélyének voltak kitéve.⁴ Létezhet az, hogy egy adott közösség létszáma rohamosan emelkedik, miközben – a román közoktatásban megjelenő állítás szerint – évszázadokon át üldöztetésnek van kitéve? A Horea-féle jobbágyfelkelést is olyan történelmi eseményként kezelik a tankönyvszerzők, melynek során az erdélyi románság megelégedve a magyar nemesség elnyomását, kvázi egy nemzeti függetlenedési kísérlet formájában mutatta meg elkeseredettségét.⁵ Nacionalizmus generálta lázadást próbál olvasója elé tárni, miközben a nacionalizmus eszméje még meg sem született.

Ugyanakkor ez nem rendszerváltás utáni újdonság. Iuliu Hossu, a Nagy-Románia létrehozásában elvülhetetlen szerepet betöltő görögkatolikus román püspök – aki 1918. december 1-jén Gyulafehérváron felolvasta a román határozatokat – amikor visszaemlékezett az első világháború végén történetekről, így fogalmazott: „Igen, emlékszem... Kint, amerre csak a szem ellátott, több mint százezer román várta a nagy hírt. Mondtam Miron Cristeának, a karánsebesi püspöknek: Mire várunk? Gyerünk az emberek közé, és mondjuk el nekik a jó hírt. Igazad van testvérem – hangzott a válasz. Néhány lap hevert az asztalon, rajta a határozat, melyet el kellett fogadtatni. Magamhoz vettem az egyik másolatot, és karöltve kimentünk a kint nyüzsgők közé. Megálltunk nemzetünk szent zászlója mellett, középen, ahol liturgikus csend lett. Néztem a tiszta eget és a párát, a szemben levő dombokat, ahol Horea⁶ és Cloșca vereséget szenvedett, majd keresztet vettem a sokaság felé, és belekezdtem: Ez az igazság órája! Nemzetestestvéreim! Kezeimet felemeltem, mintha át akarnám ölelni az eget és a földet, mindeközben kórházi jelenetek elevenedtek meg előttem. Emlékeztek arra, amikor több száz kórházban hirdettem nektek, hogy az igazság győzni

3 Köö 2016/a, 96.

4 Köö 2016/b, 103.

5 Scurtu–Curculeșcu–Dincă–Soare 2000, 72–73; Vulpe–Păun–Băjenaru–Grosu 2000, 78–79.
A források arról tesznek tanúságot, hogy magyarok és szászok is részt vettek a felkelésben, igaz a jelentős többséget az oláhság tette ki. L. Makkai–Szász 1988, 1097.

6 Valódi neve: Vasile Ursu Nicola.

fog? Emlékszel arra, amikor azt mondtam közeledik az örömteli óra? Igen, Tiszteletes Úr, emlékszünk, tudjuk! – válaszoltak százával. Az az óra most eljött! Egyesülés, egyesülés! Hullámozott a tömeg.”⁷ Vagyis e jobbágyfelkelés román nemzeti függetlenedési kísérletként való értelmezése – melynek sikeres beteljesülése 1918 decembere – már a 20. század elején jelen volt.

A Horea-féle felkelés górcső alá vétele azért sem túl hálás feladat napjainkban a kutató számára, mert aktuálpolitikai vetülete is van az 1784. évi eseményeknek. Történt ugyanis, hogy 2020-ban a román honatyák úgy döntöttek megszavazzák azt a törvényjavaslatot, amely kimondta: Mihai Viteazul (II. Mihály havasalföldi vajda) mellett – Horeát, Cloșcát és Crișant, az 1784-es parasztfelkelés vezetőit is „a román nemzet mártírjaiként és hőseiként illik tisztelni”. Emléknapijuk november másodika lett.⁸ A román törvényhozás azzal indokolta a törvényjavaslat elfogadását, hogy a megnevezett három személy „az 1784-es parasztfelkelésben betöltött szerepük, illetve bátorságuk, hősiességük és áldozatuk elismeréseként” megérdemlik a román nemzet mártírjai és hősei megnevezést. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy az indoklásba csupán „parasztfelkelés”, és nem az „erdélyi román parasztfelkelés” kifejezés került, ami történettudományi szempontból helytálló. Horeaék szerepét, jelentőségét nem kérdőjelezi meg e sorok szerzője sem. Csupán az aspektus más, eltérő a román történelemszemlélettől, történelemoktatástól és a bukaresti parlament álláspontjától. Jelentősnek tekinthető, mert egyike volt azoknak a történelmi eseményeknek, amelyek azt eredményezték, hogy a magyarság számaránya Erdélyben drasztikusan csökkent, s az események részletes vizsgálata rávilágít arra is, hogy a románság nem csupán a természetes szaporulat révén került többségbe a Magyar Királyság keleti részében!

1784-ben az Udvari Haditanács úgy döntött, hogy az Erdélyi Érchegeység⁹ móc¹⁰ lakosságát a székely és vlach határőrség mintájára átszervezi. A határozat végrehajtása ellen a birtokos nemesség tiltakozását fejezte ki, mivel az az ingyen munkaerőben (robotban) károsította őket. A mócok tömegesen jelentkeztek összeírásuk végett Gyulafehérváron.¹¹ Mindez nem véletlen, a havasok lakosainak – akik a többi erdélyi parasztnál jobb életszínvonalat értek már eddig is el¹² –

7 Soica 2016, 21–22.

8 http://stiri.tvr.ro/mihai-viteazul-horia-clo-ca-i-cri-an-recunoscu-i-drept-martiri-i-eroi-ai-neamului-romanesc_864851.html#view; a letöltés időpontja: 2024. 10. 04.

9 A Maros, az Aranyos és a Fehér-Körös között fekvő hegylánc és annak környéke.

10 A Szigethegység oláhjainak megkülönböztető neve. A szó minden valószínűség szerint a férfiak hajviseletéből ered, a moț szó jelentése: hajtincs, üstök.

11 Az 1784. január 31-én kiadott rendeletre hivatkozva – mely utasítást adott arra, hogy növeljék az erdélyi határőrök létszámát – csupán a nyár folyamán 80 falu népe jelentkezett. A rendelet kiadását megelőzően 1783-ban az uralkodó látogatást tett Erdélybe, melynek egyik fő célja a határőrség kiszélesítése volt.

12 A hegyvidék román lakosság kedvező adóztatásnak volt kitéve, az állatállomány nagysága alapján adózott. Az is kedvező volt számukra, hogy a havasra kiszálló uradalmi közegek

kecsegtető lehetőség volt arra, hogy elérjék azt a társadalmi szintet és biztonságot, amit a négy határőrvidék lakossága magáénak tudott. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a határőröké volt Erdélyben a legmagasabb társadalmi státusz, amit a korabeli nemesi réteg alatt erdélyi lakos elérhetett. Ekkor az erdélyi kormányzó, a Gubernium¹³ nagy hibát követett el: a katonai beírásokat törölte, törvénytelennek nyilvánította, a jobbágyokat pedig arra utasította, térjenek vissza földesuraik hatalmába. Az elkecsesedett jobbágyok fellázadtak, s kezdetét vette a véres parasztfelkelés. Nem zárható ki az sem, hogy II. József császár és koronázatlan magyar király a felkelést arra próbálta használni, hogy a magyar nemességet – kivel rendeleti kormányzása miatt (is) rendszeresen konfrontálódott – „megfegyelmezze”. Mindez azért is volt veszélyes lépés, mert Erdély-szerte amúgy is roppan feszült helyzetet teremtett a földesúr–jobbágy viszony elmérgesedése. Fontos megjegyeznünk, hogy ekkor még nemes és nemes, jobbágy és jobbágy közötti különbség nemzetiségi hovatartozás alapján nem volt. Mivel azonban az erdélyi nemesség zöme magyar, a jobbágyság háromnegyede vlach, román volt, így mindez utólag lehetővé tette az esemény magyar–román ellentétként való értelmezését is. Az ortodox pópák szerepe megkérdőjelezhetetlen, az indulatok szításában jelentős szerepet játszottak.¹⁴ Természetesen a cári Oroszország is dolgozott azon, hogy a román papok „munkája” eredményes legyen, hisz a Habsburg Birodalom belpolitikai nehézségei külpolitikai lehetőségeket teremtettek számára.

A lázadás közvetlen előzményének tekinthető az italmérési jog örmény bérlőinek 1782. évi magatartásával kapcsolatban létrejött konfliktus is, mely 1782. május 24-én kezdődött Topánfalván. Ezen a napon vásárt tartottak, ahol a bérlők kizárólagos italmérési jogot (monopol jogot) követeltek maguknak, a topánfalvi románok pedig a régi szokáson alapuló jogra hivatkozva mondták azt, hogy mindenkinek szabad főzni és árusítani pálinkát, bort pedig eddig is ott vehettek, ahol akartak. Az örmény bérlők ennek ellenére meg akarták akadályozni a románok pálinkaárusítását. A felbőszített parasztok a bérlők pálinkás és boros hordóit szétverték, azokból az italt kieresztették. Az örmény bérlők a földesúr ítélőszékéhez, az úriszékhez fordultak jogorvoslatért. A tettesek egy

sohasem szerezhettek reális adatokat a valóságos állatállományról. A pásztorkodó életmód nagyon kedvezett az adózás alól eltagodható állatvagyon szerzésének és megtartásának. A szigorú, hivatalos ellenőrzések hiánya egy erős függetlenségérzést generált a hegyvidéki lakosoknak, ami hajlamot fejlesztett ki a hatalommal szembeni ellenállásra. Gorun-Kovács 2008, 38.

13 Az 1691. évi Diploma Leopoldium értelmében Erdély központi kormányzója a Gubernium lett.

14 Andrei Mureșean a *Deșteaptă-te, române!* (Ébredj, román!) című költeménynek utolsó versszakában így fogalmaz (a vers megzenésített formában a román nép himnusza): „Papok, előre a kereszttel! mert a sereg keresztény, / Amelynek a jelszava a szabadság, és amelynek célja szentséges!”

Románul: Preoți, cu cruce-n frunte! căci oastea e creștină, / Deviza-i libertate și scopul ei preasfânt.

részét ötven-száz botütésre ítélte, de voltak olyanok, akik három hónap és két év közötti börtönbüntetést kaptak. Az ítélethirdetést nagy felháborodás követte, a topánfalviak úgy döntöttek, a császárhoz fordulnak panaszukkal. Mivel korábban a zalatnai oláh jobbágyok nevében Horea és Cloșca már járt Bécsben a császárnál egy olyan panaszlevél átadása céljából, mely a jobbágyterhek csökkentésének kérését tartalmazta, nem volt kérdés, hogy most is ők legyenek a delegáltak. Mivel a megfogalmazott kérvény átadásának nem volt eredménye, Horea ismét Bécsbe utazott, és személyes kihallgatást kért és kapott II. Józseftől. A császár ezt követően kedvezően intézkedett. A kancellária rendelet formájában utasította a kormányzékot, hogy a község lakosait vegye védelmébe az uradalom és a vármegye tisztviselőivel szemben, és ne engedje bántani a panasz megfogalmazóit. Egyidejűleg kérte a vizsgálati iratok felterjesztését is.¹⁵ A kancellária rendeletét Cloșca vitte Szebenbe a főkormányzónak, aki átvette azt, s ígéretet tett a foglyok szabadon bocsátására és egyéb jobbágypanaszok orvoslására. Az ígéretek közül azonban végül nem lett semmi.

Mindezek után Crișan¹⁶ Horea nevében 1784. október 31-ére megbeszélésre hívta a jobbágyokat, amelyen döntést kívántak hozni arról, hogy a továbbiakban mi is legyen a teendő. 500–600 román paraszt gyűlt össze Mesztákon (Mesteacăn), az ortodox templomban, ahol maga Crișan és a helyi ortodox pópa szólt a megjelentekhez. A tömeg Gyulafehérvárra indult, melyet két szolgabíró és néhány pandúr próbált megállítani Kurety (Churechiu) községben, sikertelenül. A hatósági személyek agyonverését követően a román parasztok Kristyor (Crișcior) faluba mentek, ahol november 4-én vérengzést tartottak. A falu református lelkészét és magyar nemeseit (17 fő), a Kristsori család 12 tagját kiirtották. Ezt követően a csoport egy része Brádra (Brad) indult, a többiek Mihelénybe (Mihăileni) mentek. A fosztogató, gyújtogató, öldöklő csapatokhoz folyamatosan csatlakoztak parasztok, és az egész Zaránd vármegye lángba borult, a magyar lakosság pusztult. November 4-én már átterjedt a lázadás Hunyad vármegyére, november 11-én a parasztfelkelés Dévát is elérte. Követelték a nemesség ortodox hitre való átkeresztelését, a kiváltságok megszüntetését, földjeiknek a felosztását, valamint közteherviselést (mindenkire kiterjedő adófizetés). Bár Dévánál a felkelők vereséget szenvedtek, de mindez nem jelentette azt, hogy a környék magyar lakossága fellélegezhetett. Verespatak (Roșia Montană), Offenbánya (Baia de Arieș), Abrudbánya (Abrud) súlyos veszteségeket könyvelhetett el, és a felkelés elérte Arad vármegyét is. Horea a következő utasítást adta ki övéinek: „Öljétek válogatás nélkül azokat a magyarokat, akik nem hajlandók román hitre térni.” És a felkelők megfogadták a tanácsot. Amennyiben valami csoda folytán magyar nemes túlélte e poklot, ortodox hitre térítették, erőszakkal románokat házasítottak össze magyarokkal.¹⁷

15 Kosztin 2000, 36.

16 Zalatnai uradalombeli, Zaránd vármegyébe szökött jobbágy. Lásd Makkai-Szász 1988, 1094.

17 Gorun-Kovács 2008, 111–112.

Mivel a császári katonaság nem mutatta annak jelét, hogy a lázadást szeretné megfékezni, a nemesség megpróbálta saját kezébe venni sorsát, és fegyverkezésbe kezdett.¹⁸ Ez sarkallta II. Józsefet arra, hogy a polgárháborút megelőzendő tegyen valamit a jobbágyfelkelés megfékezése érdekében. A császári katonaság és a lázadók főereje Mihelény községnél csapott össze. A román parasztok totális vereséget szenvedtek. Horea Topánfalván (Câmpeni) tartózkodott. Csapatát feloszlatta, és elmenekült. Az uralkodó 300 arany jutalmat ígért annak, aki elfogja és átadja őket. Horeát december 27-én kerítették kézre, őt és még két társát, Crişant és Cloşcat halálos ítélettel sújtották. Crişan a börtönben bocskorának szíjjával felakasztotta magát, két társát kerékbe törték, de csupán a három „fővezér” lakolt a történetekért.¹⁹

A lázadás leverését követően született egy vers, mely a parasztlázadást a tatár és a török dúlásához hasonlította. A vers szerzője így írt:

„Szerencsétlen fatum mire jut magyarság,
Halálra keresi ötét az oláhság,
Boldogtalan napra és átkozott órára
Virradott e nemzet, a világ csudájára...
Mindenét prédálja e tunya nemzetség...
Magyarnak szerencse megfordítá sorsát
Ki is vitéz módra vágta oláh nyakát.”²⁰

A bécsi udvar „sikeresen” használta ki a helyzetet a magyar nemesség megfélemlítésére, a későbbiek során a történeteket felidézve tudta őket „féken tartani”. Érthető volt a félelem. Horea és társai 389 magyar falut dúltak fel, kiirtva a teljes lakosságot. A felkelésnek mintegy 4 ezer fő magyar és 1500 főnyi román martalóc áldozata volt.²¹ A magyarság részéről magas volt azoknak a száma, akik elmenekültek, és vissza sosem tértek lakhelyükre. A felkelésnek nagy szerepe volt abban, hogy Erdély déli részében a magyar lakosság olyan mértékben csökkenjen le, hogy a román többségbe kerülés folyamata visszafordíthatatlanná váljon. A mézszárlásoknak köszönhetően számos település lett kizárólag románok

18 A kormányzat határozott fellépése késett. Erdély kormányzója, Samuel von Bruckenthal katonai erőt kért a felkelők ellen Preisz főparancsnoktól, az öreg tábornoknak azonban láthatólag nem volt világos utasítása a birodalmi Haditanácstól, hogy mit tegyen, és kitérő választ adott a gubernátor többszöri sürgetésére. L. Makkai-Szász 1988, 1094.

19 600-nál több személyt állítottak a bíráló bizottság elé. Három kategóriába sorolták be őket: a jók 300 fő, akik „nem önként csatlakoztak a felkeléshez”; mintegy 180 fő önként csatlakozó, zsákmányoló jobbágy; 120 főbenjáró bünt elkövető személy. A „jókat” elengedték, a zsákmányolókat testi fenyítésben részesítették, a főbenjáró bűnöket elkövetőkre börtönbüntetést és 37 halálos ítéletet szabtak ki. Utóbbiaknak – 3 főt kivéve – az uralkodó kegyelmet adott! L. Makkai-Szász 1988, 1096.

20 Arató 1975, 87.

21 Kosztin 2003, 136.

által lakott.²² II. József 1784 és 1787 között Erdélyben népszámlálást hajtatott végre, ahol 1 411 000 főt írtak össze. Az összeírás 880 000 főre becsülte az oláhok számát. A jezsuiták 17. század végi összeírásait segítségül hívva elmondható: száz év alatt számuk megnégyszereződött! Amikor 1940-ben a II. bécsi döntés előtt a magyar-román tárgyalások Szörényváron (Drobeta-Turnu Severin) zajlottak, a magyar fél már nem hivatkozhatott a történelmi határookra, hanem az etnikai összetételt figyelembe véve a Maros vonalát javasolhatta és kérhette az új országhatár meghúzása kapcsán támpontként figyelembe venni.

Erdélybe a románság – az írásos forrásokra támaszkodva kijelenthető – a 13. századtól kezdve kezdett beszivárogni. E népcsoport létszámának emelkedését nagyban elősegítette a folyamatos, újabb és újabb bevándorlási hullámuk a Kárpát-medencébe, valamint mindazok a történelmi események, melyek évszázadokon keresztül hozzájárultak ahhoz, hogy a Magyar Királyság keleti részében a magyarság kisebbségbe kerüljön. Ilyen volt a Horea-féle 1784. évi parasztlázadás is, mely azt eredményezte, hogy azokon a területeken, ahova a felkelés kiterjedt, a magyar lakosság eltűnjön, s helyét átvegyék a románok. Passuth László így írt erről: „A pápa aggodalommal csóválta a fejét. Idős, fogatlan arcán elsötétedett az udvarias mosolygás. A kis fatemplom tornácán állt. [...] Innen látni lehetett az egész falut. [...] Pár száz lélek, ahogy itt élnek a fogaras uradalom oltalmában, a legöregebb emberek még emlékeznek arra, hogyan jöttek be népestől a hegyeken túlról, ahol a csendes Erdély mint ígéret földje meredt a kenézek elé, ide vezették őket, szelíd jobbágyakként, elárvult földekre, melyeket végigpusztított a tatár (s többek között a Horea-féle parasztfelkelés – K. A.), a magyarok észak felé húzódtak, a szász bezárkózott városaiba, föld volt: egy ugar, esztendőök óta szétgazosodva, de a legelőkön, ahogy lassan, szelíden emelkedtek, kora télig tették az állatokat [...]”²³ A természetes szaporulat demográfiai kulcskérdés. Ugyanakkor vitathatatlan tény, hogy az erdélyi magyarság létszámának megcsappanását, majd máig tartó rohamos fogyását az évszázadok során zajló, sok esetben tudatos népirtás (is) eredményezte!

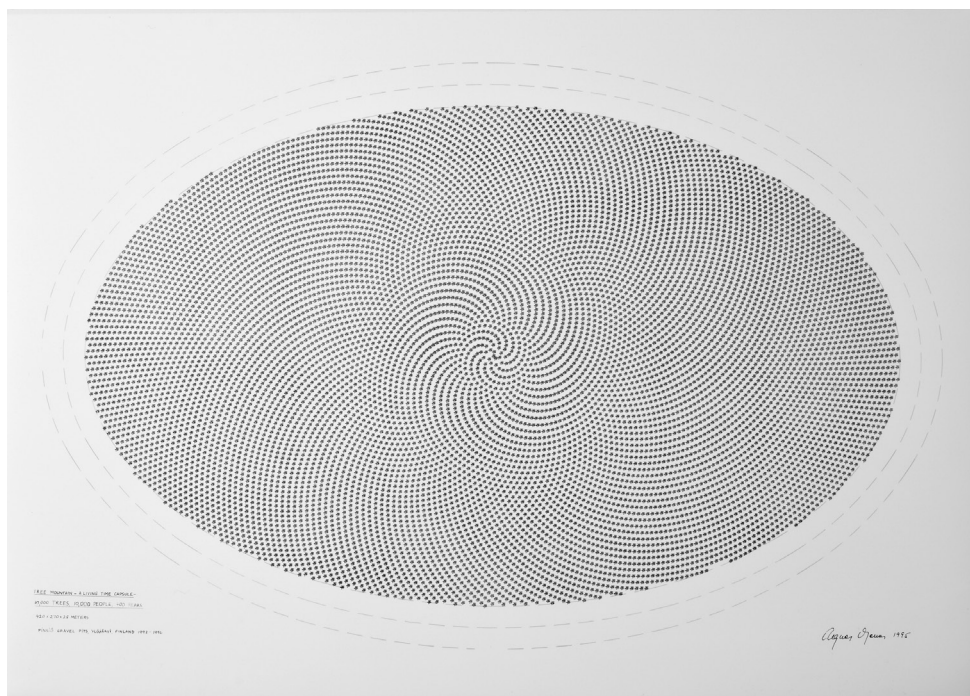
IRODALOM

- Arató Endre: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig*. Budapest, 1975, Akadémiai Kiadó, 87.
- Gorun-Kovács Blanka Szidónia: *A Horea-felkelés és magyarországi forrásai*. Doktori disszertáció, Debreceni Egyetem BTK, 2008, 38, 111–112.
- http://stiri.tvr.ro/mihai-viteazul-horia-clo-ca-i-cri-an-recunoscui-drept-martiri-i-eroi-ai-neamului-romanesc_864851.html#view; a letöltés időpontja: 2024. 10. 04.
- <https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/2023/01/nepszamlalas-megszepített-roman-statisztikak>; a letöltés időpontja: 2024. 10. 04.
- Kosztin Árpád: *Magyarellenés román kegyetlenkedések Erdélyben*. Budapest, 2000, Bíró Family Kft., 36.

22 Uo.

23 Passuth 1971, 156–157.

- Kosztin Árpád: *Magyar térvésztes, román térnyerés Erdélyben*. Budapest, 2003., Bíró Family Kft., 136.
- Kőő Artúr: *Népvándorlás a magyar történelemben: románok migrációja Erdélybe. Trianoni Szemle, 2016-os Évkönyv*. Budapest, 2016, Trianon Kutató Intézet Közhasznú Alapítvány, 96. [▷ Kőő 2016/a]
- Kőő Artúr: *Az Osztrák–Magyar Monarchia valóban a „népek börtöne” volt? – avagy mit tanítanak a román történelemtankönyvek erről az időszakról*. In Csík Tibor (szerk.): *A külföldi tankönyvek magyarságképe*. Budapest, 2016, Oktatókutató és fejlesztő Intézet, 103. [▷ Kőő 2016/b]
- Makkai László – Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története, II. kötet*. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó, 1094–1097.
- Passuth László: *Négy szél Erdélyben*. Budapest, 1971, Szépirodalmi Kiadó, 156–157.
- Ioan Scurtu – Marian Curculescu – Constantin Dincă – Aurel Constantin Soare: *Istoria Românilor. Manual pentru clasa a XII-a*. București, 2000, Editura Petrion, 72–73.
- Sergiu Soica: *Cardinalul Iuliu Hossu în dosarele Securității*. Cluj-Napoca, 2016, Editura MEGA, 21–22.
- Alexandru Vulpe – Radu G. Păun – Radu Băjenaru – Ioan Grosu: *Istoria Românilor VIII*. Editura Sigma. București, 2000, 78–79.

Agnes Denes: *Fahegy – élő időkapszula – Ylöjärvi, Finnország 1992–1996/2013* (archív tintasugaras nyomat, gyantával bevont papír; 638×914 mm, magángyűjtemény), © Agnes Denes, a Leslie Tonkonow Artworks + Projects, New York jóvoltából

Nem-helyek, nemtudás és egyéb trivialitások – térségi toposzok és társadalmi tanulságok

Hommage Kunderának és Augénak

Bevezetés

A kortárs lengyel szerző Andrzej Stasiuk homályosan éles utalásokkal teli, *Kilenc* [Dziewięć, 1999] című posztkomm noire könyvében szerepel egy szakasz, amely így szól: „[Pawełnek] muszáj volt valamit kezdenie magával, különösen itt, ezen a helyen, ahol mindenki csak kis ideig van jelen, felbukkan a világ négy tájáról, hogy keresztezze mások útját és eltűnjön. Mindent beszönek a nyomaik, gondolta, mint a pókháló, szerteszét kúsznak a lapos térben, de előbb-utóbb [...] legalább életében egyszer nyilván mindenki megfordul ebben az alagútban, habár semmi különös nincs itt. Abszolút érdektelen hely. Műkő, üveg, egy kevéske, teljesen hétköznapi áru, villamosjegy, gyufa, bugyi, betét, borotvakészülék, pár próbababa, minden ugyanaz, mint bárhol” (2009: 170).

Mi minden jelenik meg itt? Klasszikus értelemben vett hely-e voltaképp a varsói aluljáró, vagy nem? Milyen mértékben befolyásolja előbbieket jelentését általában a modern kor, és kifejezetten a közép-kelet-európai térség? Miben rejlik utóbbi különlegessége e tekintetben? Visszaköszön-e mindez egy alkotói tendenciában térségünk társadalomszemléleti gondolkodói és szépírói részéről? E kérdésekre keressük a válaszokat alább.

A néhai francia szociológus Marc Augé az úgynevezett „nem-helyekben” látja összesűrűsödni jelenünk egyes társadalmi sajátosságait, valóságát. Előbbieknél nála korszakunk „mércejét jelentik; számszerűsíthető mértéket, amit ki lehetne fejezni azzal, ha összeadjuk – néhány átszámítással a terület, térfogat és távolság között – a légi, vasúti és autópálya útvonalakat, valamint a »közlekedési eszközöknek« nevezett mozgó járműveket [...], a repülőtereket, vasútállomásokat és űrállomásokat, a nagy szállodaláncokat, szabadidőparkokat és a nagy kereskedelmi egységeket, végül pedig a kábel- vagy vezeték nélküli hálózatok

DR. IVÁNYI MÁRTON PÁL (1984) a Budapesti Corvinus Egyetemen tudományos fokozatot szerzett, a digitális média társadalmi, geopolitikai, nemzetközi politikai gazdaságtani és ideológiai jellemvonásait vizsgáló kommunikációkutató. Eme interdiszciplináris vizsgálódásai mellett nyelvészeti, történelmi, vallástudományi, irodalomtörténeti és közéleti témákkal is foglalkozik.

bonyolult szövedékét, amelyek a földön kívüli teret mozgósítják egy olyan furcsa kommunikáció céljából, amely gyakran csak egy újabb képet kapcsol az egyénhez önmagáról” (1992: 101–102).¹

Ha jobban szemügyre vesszük a fenti lengyel idézet aluljáróját, szintén szembevetünk valamiféle jellegtelen, más értelemben vett űr – légyen szó érték-vákuumról vagy kifejezetten személyközi szintről –, amelyet immár közhelyes az egész jelenkornak tulajdonítani. Mindeközben a „nem-helyek” mobilis, mégis már-már mozdulatlan, megaplakátos mozgólépcsőinek mondanivalómentes (?) díszleteivé éppen ezek az önmagukon csakis elvont megközelítésekben túlmutató, mimetikus vágy vezérelte vásári javak válnak – Varsóban vagy másutt, világszerte, itthon, vagy a tágabb visegrádi régióban. Nem csoda, hiszen, mondhatnánk Hankiss nyomán, ezek „szabadulást ígérnek a mindennapi élet unalmából, közönségességéből és ürességéből is” (2002: 215), olykor együttesen olyan képi világgal, amely azt sugallja, hogy mindez „körülveszi és védi az embert, egy önmagában teljes és harmonikus univerzumot” alkotva (2002: 207).

Csakhogy Augé egyetemes(ítő) látképe tükrében partikuláris térségi vonások is felfedezhetők.

Váltás és rendszeres fogyasztás

Itt idéznénk fel, hogy számos szociológiai fejtegetés foglalkozik a rendszerváltással kibontakozó társadalmi és gazdasági változásokkal, különös hangsúlyt szentelve a fentebb szóba került fogyasztási szokásoknak és azok kulturális hatásainak. Tomka Béla (2020: 412–413, 440) szerint a (hivalkodó) fogyasztás Közép- és Kelet-Európában az államszocializmus áruhiányából ered. Úgy véli, hogy a posztmaterializmus, vagyis az anyagi értékek háttérbe szorítása ebben a régióban nem terjedt el, szemben Nyugat-Európával. Sőt, itt az anyagi javak megszerzése nagyobb státusszal járt, különösen a luxuscikkek esetében. A szocializmus évei alatt a fogyasztás a politikai elégedetlenség kifejeződésének egyik terepévé vált, mivel a kínálat szűkössége és a politikai instabilitás akadályozta az anyagi értékekkel szembeni elfordulást. A történész szerint az áruhiány különösen hangsúlyossá tette a fogyasztás bizonyos formáit ebben a régióban.

Más szóval a rendszerváltás kezdeteitől jelentős hangsúlyt kapnak egyes „védjegyek”. A hivalkodó fogyasztási tendenciákat megjelenítő, később részle-

1 Eredeti francia nyelven: „Les non-lieux pourtant sont la mesure de l'époque; mesure quantifiable et que l'on pourrait prendre en additionnant, au prix de quelques conversions entre superficie, volume et distance, les voies aériennes, ferroviaires, autoroutières et les habitacles mobiles dits «moyens de transport» (avions, trains, cars), les aéroports, les gares et les stations aérospatiales, les grandes chaînes hôtelières, les parcs de loisir, et les grandes surfaces de la distribution, l'écheveau complexe, enfin, des réseaux câblés ou sans fil qui mobilisent l'espace extra-terrestre aux fins d'une communication si étrange qu'elle ne met souvent en contact l'individu qu'avec une autre image de lui-même.”

tekbe menően bemutatott alkotói trendek megértéséhez szilárd támpontokat nyújt Valuch Tibor szociológus-történész. Észrevétele szerint például a rendszerváltást követően az egyenlőtlenségek növekedése az öltözködésben is láthatóbbá vált, bár ez leginkább a jómódúak és az elszegényedők külső megjelenésében manifesztálódik. Az ezredforduló időszakában „felértékelődtek a különböző ruházati márkák, amelyek időről időre státuszjelző szerephez is jutottak. A vélt vagy valós társadalmi helyzet kifejezését, a társadalmi elvárásokkal kapcsolatos lépéstartás képességét a márkás ruházati termékek birtoklása, viselete is kifejezte. Ezeknek a jelentőségét a felső társadalmi csoportokban és a középrétegekben egyaránt jól nyomon lehetett követni a rendszerváltást követő évtizedekben (Valuch 2015: 250–251).

Egy másik síkon fut, ezzel mindenesetre időben párhuzamosan és alkalmasint lélektanilag elválaszthatatlanul, azon elidegenedés, avagy elkedvetlenedés, amelynek társadalmi különbségeivel foglalkozik Csaba László közgazdász (2018: 36) is. Romsics Ignác (1999: 568) történész pedig a következőképp írja le előbbieket: „Az életkörülmények romlása, illetve az életszínvonalbeli különbségek fokozódása a társadalom jelentős részét elkedvetlenítette, és kiábrándította...” Ezek éppen azok az évek, amelyekről Olga Tokarczuk úgy tartja a *Nyughatatlanokban* (Bieguni, 2007), hogy a sajátjuk az „örökös spórolás, a zloty gyöngye, ez a világ garasa” (2007: 9).

Romsics az iménti helyen kimondottan a kilencvenes évek első felére összpontosít, és térségi összehasonlítással is él, melyek egyik viszonyítási pontja Csehország, amelynek élén ekkoriban egy bizonyos Václav Havelt találunk. Ő vezeti be a „poszttotalitárius” rendszer fogalmát, amelyet egyes aspektusai-
ban már az akkoriban kibontakozófélben levő kapitalista fogyasztói társadalommal is rokonít, megállapítva, hogy a „szunnyadó” társadalmat leköti „a fogyasztói életforma »státuszszimbólumaiért« folyó hajsza” (1991: 154–155).

Stasiuk felütésképp citált művével azonos évben jelent meg Krasznahorkai László *Háború és háború* (1999) című könyve, amiben számos nem-hely mutatkozik meg, melyek atmoszférája, mibenléte jól ismert önnön kiismerhetetlenségük közepette is: „ebből volt a levegő, ebből a kátrányszagból, amelyről aztán végül is elég nehezen lehetett megmondani, hogy a lecsapódott korom meg füst, a száz- és százezer átdübörgő szerelvény, a szennyes talpfák, zúzalékkövek és a sínek acéljának szaga mellett mi mindent foglalt még össze, ám kétségkívül nem csupán ezeket, hanem más, rejtettebb, épp csak körülírható vagy egyenesen megnevezhetetlen elemeket is, köztük az emberi hiábavalóságnak azt az irdatlan terhét bizonyosan, amit abban a száz- és százezer szerelvényben érrefelé hordott át az innen, a felüljáró magasából nézve végképp ijesztő céltalansággá egybeállt milliányi hánytató akarat, mint ahogy bizonyosan táplálta a kietlenségnek, az elhagyatottságnak, a kísérteties, üzemi dermedtségnek az a lebegő szelleme is, mely évtizedek alatt záródott rá lassan erre a tájra”.

A vasút itt folytonosságot teremt az elidegenítő államszocializmus és „jogutóda”, a rendszerváltás utáni, másképp megosztó világ között, mely utóbbinak sajátját,

újráfogalmazva Hankisst (2002: 205), fontos és komoly hiábavalóságaink képezik (2002: 205), legalábbis első pillantásra. Ám a kínálati bőséget illetően feltétlenül megkülönböztethető e két korszak.

Húzódik egy másik válaszfal is, mégpedig a „Nyugat” és az (ex-),„Kelet” között. A főhős Korimra bizonyára nem véletlenül gyakorolnak akkora hatást a következő New York-i élményei: „ment a TV, és ez a TV egy olyan csatornára volt beállítva, amelyen kizárólag egy úgynevezett örökreklám futott: egy vidám és megnyerő férfi meg egy vidám és megnyerő nő gyémántékszereket és gyémántokkal kirakott karórákat ajánlgatott amolyan telefonos vásárlásra, ami azt jelentette, hogy a képernyőn látható tárgyakat a jobb alsó sarokban feltüntetett és szenzációsnak mondott árért egy legalul folyamatosan elfutó telefonszám feltárásásával azonnal meg lehetett rendelni, miközben az ékszerek és az órák, illetve a beléjük épített drágakövek időnként szikrázón megcsillantak a rájuk eső reflektorfényben”. A *Nem visz magával semmit* (VII.) című fejezetben még kihívóbbak a globalizáció díszletei: „ami mellett elhaladt”, az egy „óriási kirakat” volt, és a kirakat telis-tele TV-képernyőkkel, több emelet magasságban és húsz méter hosszan csak TV és TV”, „reklámok, filmrészletek, szőke fürdők és westerncsizmák, tenger alatti korallsziget, hírmondók, rajzfilmek, koncertrészletek és légi csaták” jeleneteivel.

Visszatérve Stasiukhoz, a rendszerváltással felerősödő elidegenedés alapja a fogyasztás fetisizmusa: „Mások tulajdonát ne kívánd. Talán akkor kezdődött az egész... Most meg nem változott semmi. Az emberek váll-váll mellett siettek, tekintetük mint az éber őzeké. Néztek jobbra, néztek balra, előre. Hátra egy se pillantott” (2009: 64). A narráció a továbbiakban is egybe fűzi az anyagi javak és az elszakadtság, a közömbösség képeit, ha valahol, hát Paker karakterének eszmefuttatásában: „Régen, ha valaki kapott egy órát az elsőlázadására, egész az esküvőig és még tovább hordta. Elég volt időről időre felhúzni. Most meg? Melyik óra éli túl az embert? Talán ezerből egy, és az se biztos. Mit hagy az apa a fiára? Egy szar műanyag Casiót meg egy pótelemet?” (2009: 308).

Van itt azonban még valami, ami a térség megkülönböztető jegye, ez nem más, mint a Nyugat büvkörében, talán önként, talán „puha erejű” (soft power) ültetésre elfoglalt hely: „A Professoreknál felébred egy nő, s míg csukott szemmel fekszik az ágyban, elsorolja az összes francia nevet, amire emlékszik. Előbb a filmrendezőket, aztán a színészeket, aztán az írókat, aztán a parfümmárkákat, divattervezőket, fehérneműgyártókat. Amikor kifogy a nevekből, kezdi előlről, amíg meg nem győződött róla, hogy nem hagyott ki semmit az előző nap megjegyzett »Picardia« szó éppúgy bevésődött az emlékezetébe, mint a »cinema véríté« és a »Bois de Boulogne«” (2009: 274). Fülünkbe csenghet itt *Az emberi kaland* egyik szakasza „A parfümök világában bárki olyan elegánsnak képzelheti magát, mint Róma vagy Párizs aranyifjúsága” (Hankiss 2002: 216).

A vásárlás és a mögöttes motiváció szempontjából mindennek különös jelentősége van, hiszen, mint láthattuk a társadalomszemléleti irodalomban

Tomka nyomán, mindez korábban nem „adatott meg”, ellentétben a Nyugat mindennapjaival. Stasiuk a következőképp folytatja: „Minden minszki vonat, minden moszkvai szerelvény tele volt olcsó farmer-, orkán-, pamut- és szkáj- anyaggal [...] A Távols-Kelet örökkévalóság-hosszú anyagszalagja befolyt a wołomini vasútvonal pincéibe és szuterénjeibe, és ilyen-olyan holmikká változva vándorolt vissza keletre, csak a közelebbi keletre, amely még mindig ki volt éhezve a Nyugat fazonjaira, szabásaira, színeire, hamisított ragyogására, mintha évszázadok óta mindenki meztelenül járna ott, a mindenféle Sepe-tyivkákban, Homelekben és Bobrujszkokban, mintha egyszer csak felnyílt volna a szemük, akár az öszülőknek a Paradicsomban, és szeretnék mielőbb elfedni meztelenségüket, röstelkedve a réges-rég ruhaviselő világ előtt” (Stasiuk 2009: 290–291). Stasiuk e „nyugatmánia” nyomait másik, tipikusan közép-keleti légréteget vagy (nyomást) árasztó művében, a *Taksim*-ban (2011: 9) is kutatja: „Keddenként történik [a ruhák átvétele], ilyenkor csak déltől vannak nyitva a boltok. Azt mondják, Európából hozzák. Ezt mondják, mert Párizs mindig valamiféle vigasz nekik. Különösen a nőknek, akik minden irányból megszemlélik a holmit.”

„Kelet” és „Nyugat” *odi et amo* viszonyának apropóján idevág a tavaly elhunyt, felejthetetlen Milan Kundera szintén még a kétezres évek beköszönte előtt írt *Nemtudás* (L'Ignorance, 2000) című, immár a posztkommunista időkben játszódó könyve is, amelyben a megjelenés afféle civilizációs vagy geokulturális katalizátorként szintén előtérbe kerül. Ebben az absztrakcióban a keleti blokk e fentiek szerinti „igénytelensége” különösen a rendszerváltás után párizsi emigrációjából hazalátogató Irena immár Prágában vásárolt öltözéke láttán tűnhet szembe: „a tükörben nem ő volt, hanem valaki más, azaz, mikor jobban meg- nézte magát az új ruhájában, mégis ő volt, csak egy másik életben, amit akkor élt volna, ha nem hagyja el az országot. A nő nem volt ellenszenves, sőt, inkább megindító, túlságosan is, sírni valóan szájalmas, ágrólszakadt, gyöngé, alázatos” (Kundera, 2024: 22).

Vasfüggönyön innen és túl

A modernitás kihívásaival, illetve a közelmúlt árnyaival szívesen foglalkozott cseh szerző e könyvében a cselekmény egyik vezérfonala éppen Irena és egy másik cseh(szlovák) ex-blokkbeli, (dán) külhonba került Jozef emigrációból való visszatérésének egymásba fonódó, időnként végletekbe átsapóan elidegenedett viszonyán húzódik végig. Igen beszédes elbeszélői reflexió kapcsolódik ennek nyitójelenetéhez: „Elképzelem, mit érez két ember, mikor hosszú évek után találkoznak. Azelőtt sűrűn érintkeztek, tehát azt hiszik, azonos tapasztalat, azonos emlékek fűzik össze őket. Azonos emlékek? Itt kezdődik a félreértés: nem azonosak az emlékeik; mindketten két-három szituációt őriznek a múltból, de ki-ki a sajátjait; emlékeik nem hasonlítanak; semmi közük egymáshoz; még csak

mennyiségileg sem mérhető össze: egyikük jobban emlékszik a másikra, mint viszont” (2024: 78).

Tegyük hozzá, a szóban forgó Irena Párizsban is magányos. Erről árulkodik az édesanyja hazautazása utáni, következő panorámakép is: „az ablakhoz lépett, hogy feloldódjon magányában. Elnézte a háztetőket, a kémények fantasztikus sokféleségét, ezt a párizsi flórát, amely régóta pótolta neki a cseh kertek zöldjét, és rádöbben, milyen boldog ebben a városban (2024: 17). Falra felkúszó folyondárként, lágyan, óvatosan talál utat magának a kérdés, különösen Krasznahorkai rákosrendezői rémképe és Stasiuk varsói alvajáró aluljárója láttán is: talán e szerzők számára Kelet-Közép-Európa még inkább elidegenedettség, mint a francia társadalmi tapasztalatok augé-i valósága?

Természetesen a Nyugat egyáltalán nem tökéletes, és ezt mások mellett a modern világ olyan jelenségeivel, mint amilyen a globalizáció vagy az imagológia, kapcsolatban kimondottan borúlátó Kundera is pontosan tudta. *Halhatatlanság* című könyvében a következőt jegyzi le egyik főhőse, Agnes benyomásait illetően: „valaha sok meghitt breton vendéglő volt, ahol olcsón és kényelemben ehette az ember a palacsintát meg lepényt, almaborral öblítve le az ebédet. Csakhogy ezek a vendéglők egy napon eltűntek, s helyüket modern éttermek foglalták el, melyek a bús *fast food* nevet viselték. Agnes leküzdötte viszolygását, és elindult az egyik ilyen étterem felé [...] olyan erővel csapta arcon a látvány, a szagok, az ízek (élénken elképzelve az édes lötytyel leöntött, zsíros hamburger ízét) ocsmány hulláma, hogy sarkon fordulva úgy döntött, más helyet keres” (Kundera, 2016: 31–32).

Miközben az iménti kérdést nyitva hagyjuk, érdemes felidézni mind Korim pillanatfelvételét a dermesztően állandósodott mozgóképsorokról, mind a Kunderát alig két héttel túlélte, szintén 2023 júliusában elhunyt, szintén frankofón Augé sorait azon nyugati és keleti (szuper)modern helyeket illetően, melyeken „sem az identitásnak, sem a kapcsolatoknak, sem a történelemnek nincs valódi értelme, ahol a magányt az egyéniség meghaladásaként vagy előbbi magától értetődő természeteként éljük meg, ahol csak a képek mozgása teszi lehetővé, hogy aki menekülve figyeli őket, megpillantsa a múlt hipotézisét és a jövő lehetőségét” (Augé, 1992: 111).²

Kundera a modern jelen egyik általánosan teret nyert anomáliájaként könyvelte el az imagológia jelenlétét fentebb másodjára idézett könyvében. Agnes férje, Paul szavaival szólva: „az ideológiák a történelem részei, míg az imagológia ott kezdődik, ahol a történelem véget ér. Joggal mondhatjuk, hogy az ideológia fokozatosan, általánosan és Föld-szerte imagológiává változik”. Végkövetkeztetése úgy szól: „A fontos az, hogy ez a szó végre lehetővé teszi egy kalap alá

2 Az eredeti franciában: „d’espaces où ni l’identité, ni la relation, ni l’histoire ne font véritablement sens, où la solitude s’éprouve comme dépassement ou évidence de l’individualité, où seul le mouvement des images laisse entrapercevoir par instants à celui qui les regarde fuir l’hypothèse d’un passé et la possibilité d’un avenir”.

venni a sokféle nevet viselőket: a reklámirodák ügynökeit, az államférfiak úgynevezett kommunikációs tanácsadóit; a formatervezőket, akik a gépkocsik és tornaeszközök vonalát vetik papírra; az öltözködési divat alkotóit; a fodrászokat; a szórakoztatóipar csillagait, akik a testi szépség normáját diktálják, melyhez az imagológia összes ága igazodik” (2016: 157-161).

Augét és Hankisst is hasonlóké foglalkoztatják. Előbbi szerzőnél (Augé, 1992: 11) a párizsi (lelketlen) reptéren (nem-helyen) átszálló utasok egyike a fedélzeti kiadványt olvasgatva „néhány másodpercet adott a vizilóról, a folyó uráról” szóló cikknek, amely azzal kezdődött, hogy Afrikát „a legendák bölcsőjeként” és „a varázslatok és varázslatok kontinenseként” emlegette, és egy pillantást vetett egy Bolognáról szóló tudósításra („Bárhon lehetsz szerelmes, de Bolognában a városba vagy szerelmes.”). Egy japán videofilm angol nyelvű reklámja egy pillanatra megragadta a tekintetét („Élénk színek, vibráló hang és megállás nélküli akció. Tedd őket örökre a tiédé.”). Hankiss pedig úgy látja a „Hiúságok Vásárának” egyszerre hiábavaló és mégis a civilizáció integráns részét alkotó illatszerei kapcsán: „szakemberek rendszeresen és lázasan keresik azokat a vizuális és nyelvi motívumokat, melyeknek erős felszólító hatása lehet az esetleges vásárlókra” (Hankiss, 2002: 217).

Már az ezredforduló után, 2006-ban jelent meg Esterházy Péter *Utazás a tizenhatos mélyére* című posztmodern gondolatfolyama. Hasonlóan a fentebb kivonatolt krasznahorkai és stasiuki „tandemekhez”, a fogyasztás és az elidegenedés egyaránt megjelenik itt is, noha többnyire nagyon is konkrét, szembeállított keleti és nyugati helyekhez kötve: „Itt [Németországban] mintha egy sportklub sokkal erősebben része a társadalomnak és a helyi közösségnek. Régebben nálunk is így volt, amikor még a Holicsek úrtól, a zöldségestől kaptuk természetben a prémiumot. Most akár a szigetek, amelyek vergődnek az új gazdasági feltételek között...” (2006: 81). Utóbbiakról is szót ejt Esterházy, megidézve egykori osztálytársa, Marsalkó (illetve: marslakó) Tibi életútját, közvetetten utalva a piaci rendszer társadalmi egyenlőtlenségeire is: „A rendszerváltozás után is jól ment neki, híres intravénás bútorüzlete volt a belvárosban” (2006: 43).

Pár évvel később jelent meg a szlovén Drago Jančar 2008-as *A névtelen fa* (*Drevo brez imena*) című könyve, amelynek egy részlete ismételtelen és kifejezetten az augéi nem-helyekre, a bevásárlóközpontba navigál: „A hangszórók hangja, valaminek a ritmizált hangja, amit zenének neveznek, a járókelők nesztelen lépteit, a meztelen, vértelen kopasz bábu, arcán a festett pírral a kirakatnak dől, és őt nézi üres szemével. A mellette elhaladó embereknek is üres a szemük, anélkül bolyonganak a fényes felületeken, hogy tudnák, hová is tartanak tulajdonképpen, és honnan is jöttek. Valahol ott az otthonuk, ahová el kell cipelni az élelmet és a ruhát, szépitő- és illatszereket” (2011: 57-58).

Olga Tokarczuk *Hajtsad ekédet a holtak csontjain át* (Prowadz swój plug przez kości umarłych) című, eredetileg 2009-ben közölt művének két karaktere egyik beszélgetésében egyaránt megjelennek az elidegenedés mintái, miként egyes fogyasztási javak is, az emberi kiteljesedés ironikus fokmérőiként: „Az emberekből

lassan kiveszik minden tisztesség. Bagóért eladták a mi Lengyelországnkat. Évek óta ismerem a Parancsnokot [...] Húsz éve még fociztam vele. Most meg már meg sem ismer, ha egyszer az emberek útjai elválnak... Én egyszerű postás vagyok, ő meg a nagy Parancsnok. Nekem Cinquecentóm van, neki Jeep Cherokee-ja” (2021: 91). Megint csak idevágna a szociológus megállapításai: „katalizátorokról” van szó, amelyek „egy idegen világot, amely körülveszi és fenyegeti az embert, varázsszerré alakítanak át” (Hankiss, 2002: 206). A narráció egyik szakasza is kettős láttelepet kínál: „Ebben az országban az Emberek képtelenek szövetkezni és közösséget alkotni [...] ez a neurotikus individualisták országa: itt mindenki, amint mások közé kerül, rögtön kioktatja, kritizálja, sértegeti a többieket, érezteti, hogy minden kétséget kizáróan felettük áll” (2021: 179–180). (Az igazsághoz hozzátartozik, hogy itt az elbeszélő Lengyelországgal, kifejezetten szembeállítja Csehországot, regionális árnyalatok megrajzolására támasztva igényt.)

A szlovén Goran Vojnović *A Fügefűjében* (Figa, 2016) is kéz-a-kézben jár az emberi társkereslet csökkenése (elidegenedés) és az árukínálat növekedése Ljubljana közterein, hiszen a város „összeszorított szemmel kelt fel, és olyan sokáig tartott, amíg talpra állt, hogy senki sem tudta, valóban elkezdődött-e az új nap [...] úgy tűnt, mintha az éjszaka egyre tovább tartana, még akkor is, amikor az ég kezdett kivilágosodni, és a Mercator szupermarketek előtt már tolatni kezdtek a szállítóautók” (Vojnović 2020: 58). Mindezzel együtt is, a tipikusan 20. századi háromgenerációs családi krónika (Iványi 2024: 83) nagyapája, Aleksandar Kairóban járva mégis „hiányolta a saját viharos városát”. A várost, „amely számtalan szél kereszteződésében áll, amelyek Ljubljánát a különböző szokások káprázatos kiállításává változtatták, olyannyira, hogy az emberek már azt sem tudták, hogyan köszönjenek egymásnak az utcán” (2020: 155).

Vanitatum gravitas és egyes 20–21. századi alkotók gravitásza

Az emberi kaland című, ezredforduló utáni években íródott esszéfűzérében Hankiss Elemér a trivialisítások világát tárgyalva írta le egyes fogyasztói javak, illetve élvezeti cikkek „mitikus” hatásait és a bennük rejlő jelképek totális erejét: „A Hiúság Vására nem hiábavalóságok, frivol és triviális dolgok vására. Mert hiúságaink halálosan komolyak. Olyannyira, hogy *Vanitatum vanitas* helyett inkább azt kellene mondanunk, hogy *Vanitatum gravitas*; Hiábavalóságaink fontossága és komolysága” (Hankiss, 2002: 205). Ezek a hiábavalóságok, amelyek aránytalan koncentrációban tárulnak elénk olyan nem-helyeken, mint az aluljárók, pályaudvarok vagy repülőterek, a maguk módján egyaránt jelen vannak az egykori keleti blokkban csakúgy, mint nyugatabbra. E ponton az ember fülébe cseng a cseh Karel Čapek gondolata, melyet az *Abszolútum-gyár* (cseh: Továrna Na abso lutno) című, első ízben 1922-ben megjelent disztópikus tárcaregényében a következőképp ismertetett: „korlátlan bőségben állt rendelkezésre

minden, amire az embereknek szükségük van. Csakhogy az embereknek mindenre szükségük van, kivéve a korlátlan bőséget” (1978: 112). Pedig, Stasiuk szavaival, „az ember a lelkét kiteszi a tárgyakért, azok meg folyton magára hagyják” (2009: 303). E folyamattal párhuzamosan jelentkezik az általános elidegenedés, amelynek katalizátorai a hiábavalóságok, paravánjai a reklámok, összesűrűsödési pontjai pedig a nem-helyek. E jelenségek és folyamatok, mint láthattuk, egyszerre nyugtalanították a „nyugati” és a „keleti” gondolkodót, a szépíró Kunderát csakúgy, mint Hankisst vagy akár a szociológus Augét.

Miben rejlik a különbség? Talán a mimészis irányában és a történelemben.

BIBLIOGRÁFIA

- Augé, Marc: *Non-lieux, introduction à une anthropologie de la surmodernité*. Párizs, 1992, Seuil.
- Csaba László: *Válság-gazdaság-világ. Adalék Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez (1988–2018)*. Budapest, 2018, Éghajlat.
- Čapek, Karel: *Abszolútumgyár*. Budapest, 1978, Európa.
- Hankiss Elemér: *Az emberi kaland*. Budapest, 2002, Helikon.
- Havel, Václav: *A kiszolgáltatottak hatalma*. Pozsony, 1991, Európa.
- Iványi Márton Pál: Kafkától a kirakatbábukig és azon túl. A történelem végének toposza a kortárs közép-európai irodalomban. *Hitel*, 2023. július, 64–70.
- Iványi Márton Pál: Amnézia a fügefafa árnyékában (Emlékezés és távozás Goran Vojnović *A fügefafa* című könyvében). *Új Forrás*, 2024. január, 83–86.
- Jančar, Drago: *A névtelen fa*. Budapest, 2011, L'Harmattan.
- Krasznahorkai László: *Háború és háború*. PIM. Elérhető online: https://konyvtar.dia.hu/xhtml/esterhazy_peter/Esterhazy_Peter-Utazas_a_tizenhatos_melyere.xhtml
- Kundera, Milan: *Nemtudás*. Budapest, 2024, Európa.
- Kundera, Milan: *Halhatatlanság*. Budapest, 2016, Európa.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999, Osiris.
- Stasiuk, Andrzej: *Kilenc*. Budapest, 2009, Magvető.
- Stasiuk, Andrzej: *Taksim*. Budapest, 2011, Magvető.
- Tokarczuk, Olga: *Nyughatatlanok*. Budapest, 2021, L'Harmattan.
- Tomka Béla: Consumption and Leisure in Twentieth-century Central and Eastern Europe. In *The Routledge History Handbook of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century*. Routledge, 2020.
- Valuch Tibor: *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest, 2015, Osiris.
- Vojnović, Goran: *The Fig Tree*. Istros Books, 2020.

Modern és hagyományos ötvözete

Zsidó Ferenc: *A fák magukhoz húzzák az esőt*

Csíkszereda, 2024, Gutenberg Kiadó¹

Pár hónap története a regény. A huszonéves, még mindig a szüleivel egy panelház hatodik emeletén lakó Desági Anti, az „inkább sápadt, vézna, mint délceg pénzügyi ellenőröske” a székely kisvárosból hirtelen elhatározással kiköltözik a nagyapja után maradt, elhagyatottan álló falusi házba, hogy megvalósítsa azt a székely életet, amit kisgyerekként nyaranta még látott, és amelyet a városi haverjaival olyan idealizálva (és elnagyoltan és hetvenkedve) emlegettek. Hamar kiderül azonban, hogy ez az élet nem egészen olyan, amilyennek képzelte, ahol meg olyan, ott épp azért nem könnyű beilleszkednie. A szomszédban lakó öregek, Bíró János és felesége segítetik, istápolják, bár a férfi sokszor gúnyolódva. Lassan valamennyire helyet talál magának Anti, beáll Nánás Gyuri, a helyi fiatalok egyik hang- és munkaadójának fakitermelő csapatába, többekkel – főleg öregekkel – jó kapcsolatba kerül, olykor már-már beilleszkedik. Jár kocsmában, esküvőn és temetésen. Végül mégis örömmel ragadja meg a lehetőséget, és amikor Bíró Jánost felesége halála után rábeszéli a lánya, hogy telente költözzön hozzájuk a városba, ő is visszatér.

A szerző azt nyilatkozta regényéről, hogy az egyfajta „anti-Ábel”. (Hát ezért Anti a főszereplő neve. Bíró Jánost meg azért hívják így, mert ő még bírja a hagyományt?) Kétségtelenül egy nyom ez, amelyen elindulhat az értelmezés, de félrevezetne, ha csak az – Ábellel takarózó – székely sztereotípiák (szólamok) leleplezését látnánk benne. Az üres hőzöngést

gyorsan elintézi az író a városi barátokról írva: „Egy ideje olyan társaságban forgott – maga sem értette, miként alakult így, a szülei még kevésbé –, ahol divat volt a cöcögtető barátocskámozás és urambátyámozás, ahol illett egy zsebben hordani a bicskát a mobillal [...] illett naponta szalonnát és vöröshagymát enni vagy legalábbis azt állítani, hogy, borgőzös fejfel bús népdalokat üvölneni bele az éjszakába, és szakállas székely vicceket mondani. Ennyivel azonban be is érték, így ők is meglepődtek, amikor Anti váratlanul bejelentette, hogy ő bizony kiköltözik nagyapja birtokára.” Ami itt még csak elbeszélői belátás, arra később maga Anti is ráérez: „Rádöbrent, valami nincs rendjén velük. Például Géza, akivel legtöbbit lógott: igaz, hogy turulos faragványok meg székelyes varrottasok díszítik a házukat, s Kárpátiát hallgatnak, de az udvar nyugati tujával van körülültetve, a gyep angolosan jól févsült [...] sehoh egy szál zöldhagyma, saláta: megveszik a boltból, nem kínlódnak vele. [...] Vagy Sanyi, aki szerette úgy emlegetni magát, mint ‘törölmetszett székely’, s akit ez nem akadályozott meg abban, hogy jól fizető külföldi munkáról, cuccos autókról álmodjon.” Mindezt a kirakatba állított székelységet Nánás Gyuri szedi cinikus listába, amikor idegenforgalmi vállalkozást indít, és kioktatja beosztottjait arról, mi kell a magyar turistának Erdélyben.

Bár Anti belelát baráti köre gyarlóságába, néha falusi életét inkább élménygyűjtésnek tekinti a majdani baráti összegyűjtésekre: „Milyen jól hangzik majd, amikor

1 A kutatás a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének finanszírozásával és megbízásából készült.

otthon elmeséli: béállottam erdőlni a Nánás Gyuri brigádjába!”

Ám nemcsak ilyen székelykedés van, hanem van igazi székely hagyomány is. Jórészt az öregek a teljes értékű képviselői, például Bíró János. Az ő kezükben jól állnak a szerszámok, tudják a tennivalókat állattal, házzal, növényvel, érzik az egészenek a ritmussát. (Többször érzékelteti az elbeszélő, hogy a főszereplővel szemben az állatoknak, a tárgyaknak szintén vannak elvárásaik: „Amikor kiköltözött, úgy képzelte, menni fog minden, mint a karika-csapás, a helyek, mindenféle élő és élettelen dolgok lelkesen és meghatottan fogják felkínálni magukat neki, ekképp értékelve az ő gesztusát, guszthusát. De a helyek, mindenféle élő és élettelen dolgok ezt másként gondolták”; „a kecske és a gidó bámult ki éjfekete, tanácstalan tekintettel, mintha azt kérdezné: hova keveredtem?”)

Számos vonatkozásban szembeállítható ez az életforma a városias modernnel. A korszakok által alakított, természetközeli műveltség a számítógéppel áll szemben, a „megfontoltan”, „nyugodt magabiztossággal”, „kimérten” végzett tevékenység a kapkodóval, átgondolatlanul. (Különösen a „kimért” szó fordul elő gyakran, és a beilleszkedés viszonylagos fokát mutatja majd, amikor az író a jelzőt néhányszor Antihoz is kapcsolja.)

Mégsem egyértelmű, hogy az elhibázott életből (Anti a kiköltözéskor „azt remélte, ezzel a húzással helyre teszi egész eddigi elhibázott életét”) a visszatérés a kiút. Aligha véletlenül kezdte ki a romlás ezt az életformát. Ahogy Anti nagyapja sem tudta otthon tartani fiát, aki „a vidéksorvasztás és a városiasítás kommunista törekvése” sodrában az 1970-es években vált lelkes vidéklesajnáló városivá, Bíró Jánosék gyerekei sem falun élnek. A lánya városba költözött, a fia – akinek pedig mezőgazdasági végzettsége van – Angliában dolgozik (mindenes egy szállodában). A kommunizmus, majd az újra nyíló – mondjuk így – kapitalizmus a mégoly ér-

tékes hagyományt keményen próbára teszi, megsebzí, talán véglegesen.

A regény kezdete rögtön ezt a kettőséget villantja föl. Az idős Bíró házaspár a hosszú aszály utáni esőnek örül, előttük a „dimbes-dombos” táj, tréfás ingerkedésükben ott a hagyományos kedélyesség, de köztük is feszültséget teremt külföldre szakadt fiuk említése, az elbeszélő pedig általánosítva is kimondja még előbb, hogy „elnéptelenedő vidéken” vagyunk. Itt az elején hangzik el (kicsit eltérő szórenddel) a címadó mondat is, amikor látják, hogy csak feljűk esik, a város fölött alig van felhő. Talányos a cím. Sok minden eszünkbe juthat, ha eltöprengünk: talán végül mégis a természeti életmód az erősebb? Vagy a modern világban vannak más életerők és más vonzerők, amelyek mint fák az esőt, magukhoz húzzák az embereket?

Bár voltak korábban is nemzedéki ellentétek, váltások – Bíró János is sokban szakított szülei szokásaival: másként vakolta a házát, máshogy festette szobáit –, a jelenben sokszor úgy tűnik, hogy az öregekkel egy megöregedett hagyomány is végleg eltűnhet. Legalábbis teljes értékű formájában. Hiszen a helyi fiatalabbak azért tudnak még dolgozni, beszélnek a tájszólást. De elvágódznak, vagy éppen a törvényesség határain ügyeskednek, nem látnak tartósan jövőt a faluban. De azért akadhat visszaköltöző, azért az Angliában dolgozó fiú sem biztos, hogy nem tér vissza, azért van valamilyes megélhetés... Nem reménytelen, kérdésessé vált a régi.

A város sem megoldás. Igaz, az sem egyértelmű kudarc. Könnyen véznává és (enyhén) görbehátúvá tesz (mint a kiinduló Anti), hamis nosztalgiát vagy hamis felsőbbbítudatot kelt (előbbire Anti haverjai, utóbbira szülei fiatalokora a példa), mégis számos vonzó oldala lehet. Anti a könyv legvégén ismeri föl, először önkéntelenül, hogy számára ez a „haza”: „Miért ne mehetne végre haza? Igen, ezzel a szóval nevezte meg: haza. Ki is mondta hangosan. Dehogy mondta: kurjantotta.

Haza! Olyan boldog viháncolással, mint egy gyermek.”

Ez a jelenet is párhuzamba és ellentétbe állítható Tamási Áron Ábel-regényeivel. Ott szintén az otthontalálás, a hivatástalálás a cél, mint itt. Ott van is ilyen. Anti esetében azonban nincsen igazi megnyugvás. A városi életmód elől a faluba menekül, onnan vissza a városba. Nem otthont talál a visszaköltözésekkel, hanem csak a feladatot ismeri föl helyesebben. Még a jövő feladata megtalálni az alapvetően kétféle (valójában jóval többféle: el lehetne költözni Magyarországra, Angliába stb.) modell közti utat. Külön-külön talán sem a városi-modern, sem a hagyományos-vidéki nem ígéretes. De milyen ötvözetük, egyeztetésük kínál harmóniát? Ez a regény középponti kérdése. A sokáig harmonikus közösséget teremtő székely rend már sok tekintetben röghöz kötönek, csekély jövedelműnek, korlátoznak tűnik. A város pedig... szóval tudjuk. Az előbbi ugyanakkor példát ad egy örömetelít a hasznossal egyeztető munkastílusra, közösségre, emberi tartásra. Az utóbbi a modern világ lehetőségeit aknázza ki gyorsabban. Antinak el kellett mennie a faluba, hogy abban föllege az egykor összefüggő értékek töredékeit. Ezzel a visszatanult tudással kitágíthatja eredendő városiasságát, és ebből a rálátásból kéne kialakítani valamilyen, a régi harmóniára hajazó, de már modern életvitelt. Ez nem pusztán egy lehetséges hobbi, hanem életkérdés számára. Hiszen elhibázottnak érzi a múltját. És az okokat is kezdi pedzeni (mikor szülei egyszer váratlanul meglátogatják): „Még este, az ágyban is azon morfondírozott, hogy hiába szökött meg a szülei elől, nem képes megszabadulni tőlük – és nem elsősorban azért, mert lám, ide is utánajöttek. Hosszú ideig abban a hitben élt, hogy amiről nem beszél, nem is létezik; lassan kezdte megérteni, hogy minél inkább nem beszél róla, annál inkább élteti, s hogy egész eddigi élete jószerével egy ilyen nem beszélés, melynek terhét mindenféle pótcselekvéssel próbálja enyhíteni.”

Antinak se a falura, se a városba való visszaköltözés nem oldja meg tehát a sorát. Viszont távlatba kerülnek a problémái, amelyek nyilvánvalóan általánosan jellemzőek. Az egész közeg (hiszen közösségről már nem igazán beszélhetünk) identitás- és életmódválságát tudatosítja a magáéval együtt. És ha megtalálná a helyes megoldást, annak is önmagán túlmutatató jelentősége lenne. Van-e ilyen megoldás, megtalálja-e, miben állna ez, lehetséges-e manapság valóban harmonikus ötvözetbe forrasztani a kínálkozó lehetőségeket? Mindez nyitott kérdés marad a regény végén. Egyelőre az látszik a leggyümölcsözőbbnek, ami a falusi esküvőn bizonyul sikeres kísérletnek, ahol váltakozva játszik két zenekar, az egyik hagyományos zenét, a másik modernet.

Gyakran szembesült a magyar irodalom hasonló gondokkal. Csak egy kiragadott példa Babits Mihály kisregénye, *a Tímár Virgil fia*, amelynek főszereplője a hagyományos, kisvárosi világból indul neki a regény végén a nagyvárosnak, azaz az író által sugallt eséllyel, hogy a két világból építse föl majdan saját harmadik útját, mint ahogy egy korábbi korszakfordulón Szent Ágoston gyúrta össze tartós eleggyé a bibliai tanítást és az ókor platóni bölcsességét. A nevelődés, az életformaváltás örök kérdéseit a mai székely világra illesztve teszi föl Zsidó Ferenc.

Hogy ne terelje a fő kérdéstől tova a figyelmet, az elbeszélő sok feszültséget csak jelez, nem hagyja robbanni őket. Úgy sejtí az olvasó, hogy Nánás Gyuri alighanem részben illegális fakivágásai vezetnek majd bajra, de nem. Vagy Bíróék mennek tönkre lányuk túlméretezett, az öregek minden tartalék pénzét fölemésztő házvásárlásába. Ez sem történik meg. A nagy kibékülések ugyancsak elmaradnak. Például a feleség és anya miatti gyász nem hoz létre könnyes összeborulást Bíró János és lánya között, fia is csak átmenetileg jön (egyelőre?) haza.

A regény nyelvét mértéktartóan színezi, izesíti a helyiek enyhén ö-ző tájszólása.

Anti néha átveszi ezt, néha nem, ezzel is finoman érzékeltetve beilleszkedés és kivülállás „dialektikáját”. A hol játékos, hol próbára tevő, hol gúnyolódó beszédmódban is sokszor társ tud lenni Anti. Igaz, eleinte inkább rajta csattan az ostor. Ez a – tipikusan székely? – észjárás érvényesül a legtöbb párbeszédben, de a megnevezésére is gazdag szókészletet mozgósít az író: „ingerkedés”, „évődés”, „kétértelmű megjegyzések”, „heccelődés”, „elviccelés”, „ugratás”, „fricskás viccelődés”, „fogja a figurát”. (Az ilyenféle beszédhez nem szokott kisgyerek – Bíró János unokája – rácsodálkozásakor értelmezi az író röviden a lényegét: „Dominik pedig csak nézett, egyikről a másikra, nem tudta eldönteni, komolyan beszélnek-e ezek ketten, vagy csak a szájuk jár. De amit hallott, tetszett neki. Hogy nemmel is lehet igent mondani, s fordítva.”) A falusi munkák szaknyelvét, a természeti jelenségekben eligazodó kifejezéseket szintén nemcsak a helyiek (főképp öregek) ismerik, hanem részben Anti is. Hogy a régi tudás kis vagy nagy

részben még mindig közös (vagyis visszahozható), jelzi, hogy az elbeszélői nyelv is magabiztosan használja ezeket (a ló „megugrotta magát”, a szögek a kemény fában „megtérdeltek”, a fű „elnőtt”, a boglya „fel-fogyott” stb.).

A cselekmény párbeszédet és elbeszélői hangot arányosan vegyítő jelenetek változtatásával bomlik ki. A szereplők maguk is rendszeresen megnyilatkoznak, olykor összegző írói kommentárokat is olvashatunk. A kommentárok határozott véleménynyilvánítása egyrészt megóv a kínálkozó álnaivságtól, másrészt azonban megvan az a veszélyük, hogy zsurnalizmusba csúsznak. Az író azonban sikeresen aknázza ki az esélyt, és kerüli ki a veszélyt. (Csupán háromszor-négyszer akadunk olyan divatszavakra, mint „prioritás”, „kihívás”, „anomália”.) Zsidó Ferenc könnyedén és érdekfeszítően állít elénk húsba vágó, mélységükben megragadott problémákat. És bár kínálják magukat a képletek, az árnyalt sors- és jellemábrázolás elkerüli a leegyszerűsítő megoldást.

Sturm László

STURM LÁSZLÓ (1967) irodalomtörténész. Szombathelyen egyetemi docens, a *Kortárs* kritikai szerkesztője.

„Égi virághavazás...”

Demény Péter: Egy sors melódiája. Á. Toszó Ilona életpálya-képe

Kolozsvár, 2024, Prospero Könyvek, Ábel Kiadó

Az életrajzokat azért jó olvasni, mert nem csupán a középpontban álló személyiség élettörténetéről árulkodnak, hanem az őt körülfogó életkörülmények mikro- és makrokozmosza egyaránt megnyilatkozik bennük. Mint amikor az ember távcsövével egyetlen csillagot szemlél, de hogy azt megtalálja, előtte végig kell futtatnia a lencsét szinte a teljes kozmoszon. A színművészek életútját bemutató könyvekre még különösebben igaz ez a tapasztalat: színpadi vagy filmes munkáikon, szerepeiken, az őket körülvevő személyiségeken s díszleteken keresztül egy egész kor, avagy egész nép vallhat önmagáról: történelmi helyzetéről, ízléséről, szellemi s művészeti orientációjáról. A Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége szolgálatában és tulajdonában álló, 2000-ben Kolozsvárott alapított Ábel Kiadó Demény Péter lektori és szerkesztői felügyeletével mindezek tudatában indította útnak 2004-ben – az immár több mint húsz kötetet megjelentetett – Prospero Könyvek sorozatát. Ebben erdélyi előadóművészek, színpadi s filmes szakemberek – köztük Albert Júlia, Czintos József, Elekes Emma, Ferenczy István, László Gerő, Miske László, Orosz Lujza, Sata Árpád, Szász Enikő, Vitályos Ildikó és több más művész – életét, munkásságát mutatta be. E sorozat kiadásának 20. évében, 2024-ben adta kézbe az 1966 és 1969 között előbb a marosvásárhelyi, majd 1969-től 1987-ig a kolozsvári magyar színház művészeként, de több más erdélyi városban is – legyakrabban Sepsiszentgyörgyön – igen sokszor és sikeresen a közönség elé lépett Á. Toszó Ilonáról összeállított kötetet. A mű Demény Péternek a színésznővel kerekén négy óra egy perc és 17 má-

sodpercnyi időt kitöltő beszélgetésének, a művésznő korábbi, sajtókban megjelent megnyilatkozásainak és a közös sorsokról *Verőfény a jégszínű télben* címmel festményképrázatú esszéjét alkotott férje, Árkossy István festőművész írásának alapzatára épül. S ezeken kívül még rengeteg egyéb eredetű kor- és sorsdokumentumot tartalmaz, az előszót pedig a könyvhöz a korabeli erdélyi művészeti világot kiválóan ismerő Banner Zoltán írta. Nyitóhangjában az olvasónak átnyújtott elemi irányítúként szerepel a művésznő marosvásárhelyi indulására utaló alábbi sor: „Azokban az években a marosvásárhelyi színiakadémián három végzős növendék érett nagy színésznővé: Széles Anna, Sebők Klára és Toszó Ilona, aki három Rómeóval is eljátszotta Júlia szerepét Shakespeare drámájában.”

A könyv – a pálya történelmi sorskerekeit is vázoló nyitóbeszédet követően – tömör és tiszta foglalatát adja az erdélyi magyar színművésznő munkásságának, aki a Ceausescu-féle történelmi rémálomban példázatosan testesítette meg a nyelvért, a nemzeti közösségért megtehető színpadi cselekvés kivételes belső erőit s küzdelmeit. Majd Magyarországra költözve főképpen családja érdekében, de a művészeket körbeszorító, lehangoló itteni viszonyok miatt is egyik napról a másikra otthagya a színpadot, s attól fogva – máig – festőművész férje és gyermeke életének egyre szebbé formálásáért él. Az erdélyi pályakép felmutatása nagyszerűen és sokrétűen tárja az olvasó elé az alkotó embertől szülőföldje magyar világáért teremtetett művészi értékeket. Ám a születési hely, az iskolák, a színművészeti képzés

a Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskolán, a tanárok, a színész- s rendezőkollégák, a színház más feladataiban szerepet kapott arcok, majd a kolozsvári évek s a közönség visszhangjai e könyvben sem kizárólag a művésznő sorsútját tükrözik. Az elejétől végig a hol puhábban-körmonfontabban, hol pedig sebeket marva szorító romániai diktatúra feltételei között kiteljesedett művészi pálya: a magyarul felhangzó beszéd, a szereptartalmak és a gyakran keserves feltételek között létrehozott előadások nem csupán Á. Toszó Ilona pályaképét beszélik el. A személyébe zárt módon, szimbolikusan az egész erdélyi magyarság megmaradási akaratát és e vállalás kálváriájának stációit is az olvasók elé tárják. Annak a szerzői-szerkesztői koncepciónak és egyben módszernek a következtében, hogy Demény Péter nem egy külső, maga által beállított optikát szegez elsősorban az értelmezett életműre és társadalmi vidékére, hanem magát azt az egykori teljes világot beszélteti. Az időben valóságosan jórészt már betemetett emléket izsítja elő, a tárgyi emlékekben, különösen a kötetbe épített csaknem száz korabeli fotón – és természetesen a mindezt magába ölelő és kiegészítő emlékezésekben – máig tanulságosan és a maga művészi-erkölcsi pompájában megmaradt, bennük elevenen megőrzött világot támasztja fel. S a könyvet forgató emberben mindez a gazdagság – ha éppen erdélyi az olvasó, akkor a saját emlékein is felszárnyalva – sokszorosán és számtalan emlékelágazást vetve épülhet újjá. Azon a nem halványuló intellektuális bázison is, amely az erdélyi magyar tudatban gyöngyszemként őrzi az ottani magyar színjátszás és filmgyártás máig csillogó értékeit és az ezeket teremtők nevét. Akik között fénylően ott van a rendező, a szervező, a producer Janovics Jenő vagy Szóts István, azután Harag György vagy a halálba gyötört mártír színész: Visky Árpád tevékenysége, szelleme, és természetesen a többieké is. Térben a Partiumtól, Szatmárnémetitől Kolozsváron, Marosvásárhelyen át a bel-

sőbb székely területekig őrizve meg a fejekben annak a magyar világnak a képét, amelyből sok más színész között Elekes Emma, Jancsó Adrienne, Kiss Manyi, Bács Ferenc, Bencze Ferenc is származott.

Ebben az utolsó Shakespeare-színmű főhősének nevét magára öltött kötet sorban, a valóságos „viharakra” visszatekintően is ismeretgazdagító szépséggel felnyíló magyar kultúradokumentáló tárban, e könyv révén most Á. Toszó Ilona művészi útja jelenít meg az olvasónak, a történelemnek és az utókornak egyaránt szánt perszonális és nemzeti tanúságtételt. A főszereplő és a szerző már a kötet első lapjaitól hirtelen megállítja az időt. Látvány- és élményszerűen kinagyítja az adott történelmi periódusban az Állami Székely Népi Együttes Gyermekek Együttese tánckarában kezdődő, érettségi után a színiakadémián folytatódó, 1966-tól a marosvásárhelyi, majd 1970-től, a kolozsvári színházakban kiteljesedő pályát. S a művészi sorsról különböző látószögekből megszólalók révén behelyezi a jelen olvasót is abba az egyszerre heroikus és drámai világba, amely panorámaszerűen tárul ki a könyv lapjain. S ez a kép igen csak összetett: a főhősnőn, a férjén, a szerző-szerkesztőn és Banner Zoltánon kívül gazdagon és hűen közlik az egykori lelki tartalmakat, a darabválasztások értéküzeneteit a korabeli kritikarészletek is – például Krizsán Zoltántól, Marosi Péter-től, Kántor Lajostól –, s a kiválogatott szereposztások, színpadi képek, plakátok, díszletek fotói is, többségükben Csomafáy Ferenc, Deák Ferenc, Marx József és Temesi Zsolt felvételei, ezt a panorámahatást erősítik. Mindezek az első fontosabb darab-tól, Molière *Tartuffe*-jétől az utolsó Erdélyben játszott előadásig, a Csörtán Mártonnal és Salat Lehellal pódiumra vitt *Csibir*i című gyermekműsorig nyitnak nemcsak szöveges, hanem vizuális kapukat is a pályamenetre. S a több mint 50 színházi bemutatót tartalmazó, a szövegek után, a fotógyűjtemény elé helyezett, a színésznőt a pódiumra emelő színdarab, illetve

szereplista sem csupán egyszerű matematika felsorolás. A vállalt szerepek sokfélesége mellett abban is a művészvilágra és nemzetre nyitottsága ölt testet, a rendezők neve pedig – közöttük a Bán Ernőé, Tompa Miklósé, Kovács Györgyé, Horváth Béláé, Major Tamásé, Koltay Gáboré és természetesen Harag Györgyé eleve fémjelzi az egykori bemutatók szellemi hátterszágát s minőségét. S magyarázatot kínálhat arra is, hogy már a kolozsvári színház tagjaként, a szülővárosába visszatérve, az egyik marosvásárhelyi vendéglőadás után miért is írhatta ezeket a sorokat a naplójába: „Amikor első alkalommal Marosvásárhelyre mentünk a *Varsói melódiával* vendéglőjátékra, és az »otthoniak« megtudták, hogy jövök, beépítettek egy szerkezetet a zsinórpadlásra, és mint égi virághavazás, azzal szórták rám a gyöngyvirágot a tapsrendben.” Az előadott darabok szerzői között a világirodalomból – Leonid Zorin említett *Varsói melódiáján* kívül – olyanokat találunk például, mint Szophoklész (*Antigoné, Elektra*), Euripidész (*Iphigénia Auliszban, Trójai nők, Lóvátett lovagok*), Molière (*Tartuffé*), Shakespeare (*Téli rege, Róméó és Júlia*), Balzac (*Fegyverbarátok*), Ibsen és Arthur Miller (*A nép ellensége, Édes fiain*), Dürrenmatt (*János király*) s számos kiváló román szerző: Tudor Popescu, D. R. Popescu, Ecaterina Oproiu, Titus Popovici, Mihnea Gheorgiu műveit is. A magyar alkotók között pedig Kemény Zsigmond, Szigligeti Ede, Jókai Mór, Móricz Zsigmond, Heltai Jenő, Bálint Tibor, Páskándi Géza, Sütő András, Tomcsa Sándor, valamint Déry Tibor, Presser Gábor, Örkény István nevét olvashatjuk – más kiváló nevek mellett – a programokon.

A főszereplő által ismert színművészek, rendezők s más feladatkörökben a színházhoz kötődő személyiségek közül csaknem mindenki megjelenik a könyv betűiben, illetve ott szerepel a fotókon. A több mint félszáz név között mások mellett Albert Júlia, Bisztray Mária, Bereczky Júlia, Borbáth Júlia, Bokor Ilona, Illyés Kinga, Panek Kati, illetve Bencze Ferenc, Bíró

Levente, Héjja Sándor, Köllő Béla, Lohinszky Loránd, Miske László, Rajhona Ádám, Sata Árpád neve olvasható. De a sorsvázlatban megjelennek az erdélyi magyar kultúrát más művészeti terepeken vagy tudományos munkákkal formáló olyan személyiségek is, mint Kemény János, Molter Károly, Székely János és Szilágyi N. Sándor. A kötetnek a nevezett színházakhoz kötődők, a főhősnővel szellemi kapcsolatban állók életútját tömören közlő lábjegyzetei, itt-ott szabályos mikroportrékkal, még szélesebbre tárják a könyvben megjelenő ismeretek és életút-felvilanások körét. A lapalji utalások révén kerül erős informatív tartalmakkal például az olvasó szeme elé Bajor Andor, Csiky András, Dehel Gábor, Kötő József, Köllönte Zsolt, Páskándi Géza, Széles Anna pályája, Harag György arca pedig magában a főszövegben kap kiemelt elemzést.

A kötet arra is fájdalommal mutat rá, hogy romániai vad diktatúra nyomására az akkori időkben a művészek közül is igen sokan kényszerültek elhagyni szülőföldjüket. Á. Toszó Ilonán kívül csupán a kolozsvári színháztól Bereczky Júlia, Barkó György, Héjja Sándor, Keresztes Sándor, Sebők Klára és Széles Anna menekültek át Magyarországra. Hogy itt mire találtak, s hogyan folytatódott – ha ugyan folytatódott – művészi útjuk, arról csak külön tett vallomásaik szólhatnak. Á. Toszó Ilona mindenesetre ezekkel a keserű mondatokkal jellemzi a Kádár-kor végi, 1987-től induló s néhány hónap alatt világossá lett magyarországi fogadtatását: „Ott szerettek, törődtek velem, számítottak rám, itt csak használtak” – vallja megrendítően az áttelepülésük utáni időszakról. Ugyanezt a drámai helyzetet az „anyaországba” menekülőről a könyv szerzője, még tovább bontva ennek az egyetlen mondatnak a hajdulását, így fogalmazza meg: „Erdélyben egy közösség részének érezhette magát, Magyarországon egy gépezet csavarjának; otthon pótolhatatlan embernek, Budapesten egy bármikor felcserélhető alkatrésznek.”

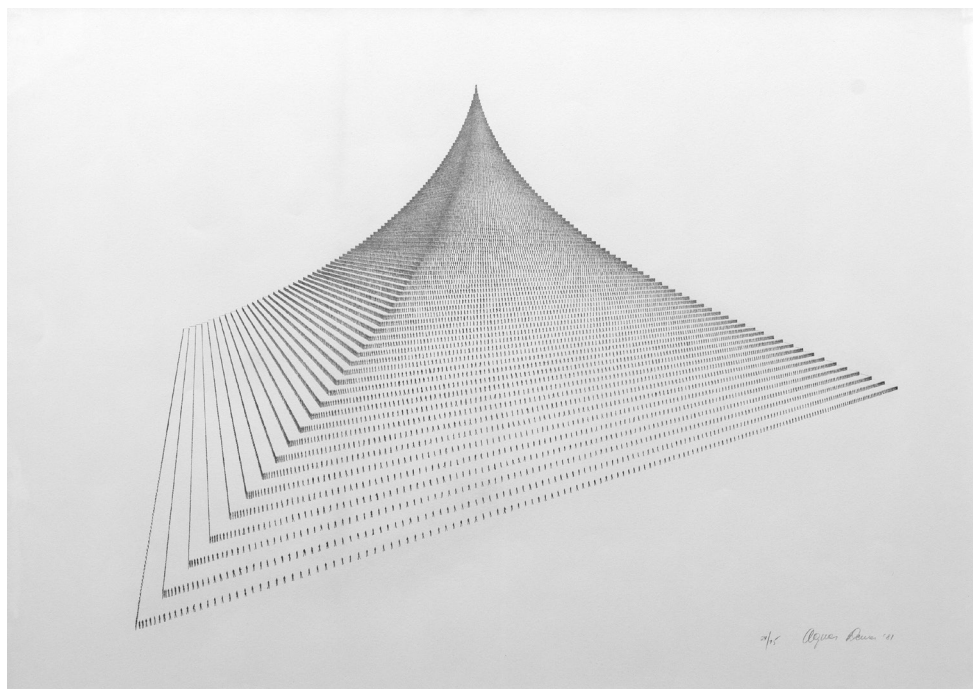
E felismerésből is származott a színész nő döntése, hogy 1987 után örökre elhagyja a színpadot, s képzőművész férjének, cseperedő gyermekének szenteli máig életét. Hogy a magyarországi színjátszás mit vezetett ezzel, az emlékezések és a fotók alapján is keserű árnyékokkal körvonalazható.

A színész nő pályaképét egyszerre koncentráltan kifejező és visszafogottságával is a lényegre mutató borítótérvet – a művésznőt és az embert a világon ma legjobban, jóval több mint fél évszázada ismerő ember –: a férj, Árkossy István készítette. Demény Péternek a kötet hátlapjára rótt néhány sora pedig kristályosan foglalja

össze a marosvásárhelyi bölcsőből egykor tűneményes gyorsasággal a színpadra szállott, majd onnan a színház virtuális tereiben ismét igazi, erdélyi otthon teremtett színművész életútjának röptét, küldetését és ragyogását: „Szép volt, érzelmes, érzékeny: amilyenek egy színésznőnek lennie kell. Mert belülről volt szép, modern, szorongó vagy sebzett, ahogy a szerep megkívánta. Attól, amit játszott, teljesen átszellemült, így lett Eliz a *Sánta angyalok utcájában*, Antónia nővér az *Egy lócsiszár virágvasárnapjában*, Baba a *Műtétben*. A legendás »Harag-társulat«-ban játszott a kolozsvári színház fénykorában, és volt ereje abbahagyni a fényben.”

Jánosi Zoltán

Agnes Denes: Valószínűségi piramis II., 1981 (litográfia, papír; 749x1041 mm), © Agnes Denes és az acb Galéria jóvoltából

JÁNOSI ZOLTÁN (1954) irodalomtörténész, egyetemi tanár. A *Magyar Napló* főszerkesztője.

Mező Gábor

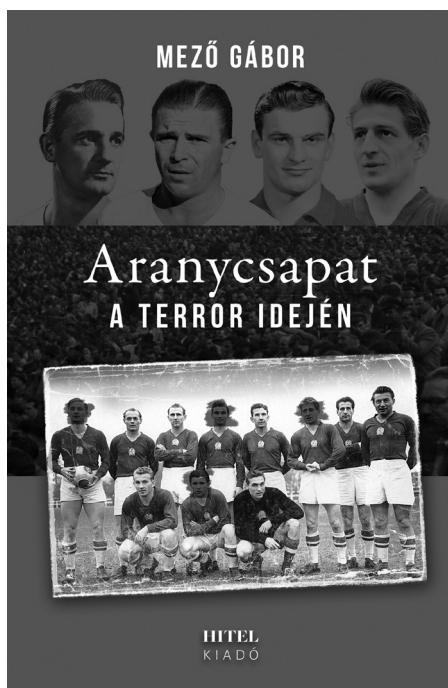
Aranycsapat a terror idején

Hitel Kiadó, 2025. február

Rövid tartalom

Képzeljük el, hogy ma a magyar válogatott a világ messze legerősebb, legzseniálisabb csapata. És közben megtört, megfélemlített, látszólag aranyéletet élő, de bármikor letartóztatható, erőszakkal beszervezhető, megalázható játékosokból áll. Van olyan tagja, aki pár éve még a politikai rendőrség kényszerrel besorozott tisztje volt (Hidegkuti Nándor). Egyik csapattársát korábban internálták (Lóránt Gyula), a másikat letartóztatta, majd elengedte ugyanaz az „államvédelem” (Grosics Gyula). Másokat erőszakkal „raboltak el” szeretett klubjukból (Deák Ferenc, Kocsis Sándor, Czibor Zoltán), egyikükből később besúgót „kreáltak” (Czibor). Volt társuk, akit már a nagy sikerek idejére kivégeztek (Szűcs Sándor), más, túlélve a szovjet kényszermunkatábor, nemigen tetszett a rendszerhű szövetségi kapitánynak (Sebes Gusztáv), így nem lehetett válogatott (Raduly József). Voltak, akik még időben elmenekültek az országból (Kubala László), mások pedig hiába voltak világklasszisok, nem volt esélyük bekerülni a nemzeti csapatba. Ez (is) volt az Aranycsapat.

Mező Gábor új könyve visszavezet egy szörnyű korszakba, a Rákosi-diktatúrába, korábban már ismert és teljesen ismeretlen történeteket, tragédiákat felidézve. De a végkicsengés mégsem keserű: bár az Aranycsapat klasszisai csak a pályán lehettek szabadok, varázslatos játékkal hitet, reményt, boldogságot adtak egy sötétségre és félelemre kárhoztatott nemzet számára.

Részlet a könyvből

Az „áruló”

A „feketeöves” futballrajongók között közismert, hogy a „Bambának” nevezett Deák Ferenc a Szentlőrincben AC-ben vált ismert, válogatott labdarúgóvá, majd 1947-ben – amit a kommunisták cinikusan a „fordulat évének” neveztek, értsd: akkor csalták el előbb a választást, közben rátámadva a Kisgazdapártra – a Ferencvároshoz igazolt. Deák ekkor már Európa-klasszis csatár volt. Említettem, hogy '49-ben még közel hatvan góllal gólkirály, majd 1950-ben a nagy rivális Újpesthez „igazolt”.

„A szíve fradista maradt, de mivel az átigazolás valódi oka soha nem derülhetett ki, ezért az Üllői úton Gerébnek, árulónak nevezték – mondta erről már 2002-ben a felesége.

– Az újpesti szurkolók ugyanakkor meg a fradista mivolta miatt nem szerették igazán.”¹

Egy bélyeg, amit végig hordoznia kellett. Amelynek háttéréről nem beszélhetett. Csak a rendszerváltoztatás után derülhetett ki, hogy valójában mi történt.

„Siófokon énekeltem a Ferencváros indulót. [...] állítólag tiltott volt, de szerintem nem volt tiltott, és akkor ott összegyűlt egy-két ember, akivel összebalhéztam és ebből lett ilyen botrány és akkor... [...] egyenruhások voltak, ÁVH-sok. S akkor ott én, sajnos, mind a kettőt leütöttem, és ebből lett egy kis botrány, és amikor aztán bíróságra vagy izére került volna sor, megkérdezte tőlem az egyik vezető, hogy mi akarok lenni. Futballista vagy ülni akarok? Erre én azt mondtam, inkább futballozni tovább. S így aztán Csáki Sándor fölkeresett engem, és azt mondta, hogy te már Dózsa-játékos leszel.”²

Ennyi, ezzel el is dőlt. Csákinak, a magyar futball (egyik) kommunista Keresztapájának (lesz még róla szó) volt egy visszautasíthatatlan ajánlata. Az ágyban nem egy lófej, hanem egy börtönrács hevert. Ki választotta volna a fogságot? Én nem hiszem.

Persze nem mindenkit vihetek el, a Fradi teljes megszüntetését, másodosztályba züllesztését senki sem akarta. (Akkor még.) Volt fradista, aki választhatott. Dalnoki Jenő – vagy a zseniális, feltehetően az Aranycsapatból sem „kiológó” Lakat Károly – végül a Ferencvároshoz maradt. De hogyan?

„Bozsikkal bementünk az akkori hadügyminiszterhez, Farkas Mihályhoz, ő mondta, hogy menjek át a Honvédba, mert akkor ott volt a Tóth III. leűnőfélben – nyilatkozta Dalnoki, persze már 1994-ben, amikor megtehetette. – Nagyon jó játékos volt, de hát már megöregedett. Mondtam, hogy nem megyek és akkor éjjel elvittek katonának,

1952-ben. Úgy, hogy odabilincseltek a gépkocsinhoz. Nemcsak engem, ilyen szökevények voltak mások is. Engem is úgy vittek el, és két évet így szolgáltam le. És nem egyszer volt, hogy húsz kilométeres menetgyakorlatot, tízet oda, tízet vissza éjjel megcsináltam és másnap játszottunk a Honvéddal. Nem voltak szíobajosak.”³

Nem. Bár Farkas a találkozón állítólag megdicsérte a klubhűségéért – miután Dalnoki elmondta, hogy mindenképp a Fradinál marad –, azért elküldte érte az autót. Persze legalább nem a Katonapolitikai Osztályra vagy az ÁVH-ra vitték, az Andrássy út 60-ba. Abban az időben ezt is meg kellett becsülni. A Nép-hadseregnek aztán gyötörték, kószoltgatták, hátha feladja, és kihalásszák Tóth III utódját. De Dalnoki nem volt puha már akkor sem. Igaz, kétszeresen is megfizette az árat.

Bár a kőkemény védőnek jó esélye volt arra, hogy bekerüljön a későbbi Arany-csapatba, az 1952-es olimpián megsérült, és hiába kapta meg a társaival együtt ő is az aranyérmét, Sebes Gusztáv később sem kért belőle. Legközelebb 1956-ban válogatták be újra, két évvel a vb-ezüst után, akkor, amikor már nem az addig érinthetetlen, Rákosiék feltétlen bizalmát élvező edző irányította a csapatot. A legendás bekk papíron három klubcsapatban (FTC, ÉDOSZ, Bp. Kinizsi) is játszott, de jól tudjuk, hogy ez valójában egy volt és maradt: a Ferencváros.

„Abból a legendás Kinizsiből – Rákosi jóvoltából hívták így a Ferencvárost – sajnos egyre kevesebben vagyunk – emlékezett már Dalnoki halála idején a csapattárs Orosz Pál. – Úgy állt fel a csapat, hogy Gulyás, Ombódy, Kispéter, Dalnoky [így írták a cikkben], Szabó, Dékány, Kertész, Orosz, Mátrai, Vilezsál, Fenyvesi. Közülük már sajnos eltávozott Ombódy Imre, Kispéter Miska, most Dalnoki Jenő, de Kertész Tomi, Mátrai Sanyi és Vilezsál Osi is. Hogy milyen fradisták voltunk, hiába volt a csapat neve Kinizsi, kabátunk hajtókéja alatt mindig hordtuk az FTC-jelvényt...”⁴

Közben Deák Ferenc Újpestre kerülve, a Dózsánál már sohasem lett a régi. Amúgy is két dudás próbált játszani egyetlen csárdában, hiszen posztriválisa, Szusza Ferenc is történelmi klasszis volt. Sebes egyébként őt sem szívelhette. Pedig kiállt a náci, a nyilasok ellen.

„Szerelmes lett a második világháború alatt – olvasom róla az emlékezést. – A lány zsidó származású volt, így Feri, annak ellenére, hogy fülig szerelmes volt belé, úgy döntött, hogy segít neki kimenekülni Svédországba. Ha úgy tetszik, feláldozta a szerelmet azért, hogy megmentse a lány életét. Micsoda emberi tartás kellett ehhez! Talán ez lehetett az oka, hogy később sem lett felesége. Soha nem mesélt minderről, apámtól tudom. Még az 50-es években is érkeztek hozzá csomagok Svédországból, a hála jeléül.”⁵

Érkeztek hát a csomagok, a levelek. S kéznél voltak azok a szorgalmas káderek is, akik ezeket felbontották, elemezték, jelentették azt a magántitkot, amit esetleg fontosnak vélték. Azt sem tudjuk, hogy kik. Hányan hallottak arról, hogy

A felvétel a Ferencváros mexikói túráján 1947 nyarán készült. Mike István, Szusza Ferenc (kölcsönjátékos), Sárosi György, Puskás Ferenc (kölcsönjátékos), Lakat Károly. (Fotó: Fortepan, ad.: Szabó József)

Kádár János felesége, a diktatúra „első asszonya” is az ÁVH „levéllenőrző” osztályán dolgozott? Igaz, a Kádár-rezsim idején ki hallhatott volna erről? Elképzelem, ahogyan ez a szürkécske nő vizslatja a felbontott küldeményeket, és azon tűnődik, most kit juttasson a terrorlegények – és terrorleányok – kezére.

De ennél érdekesebb, hogy miért nem játszott Szusza? A Dózsa hatalmas szempontból akkoriban viszonylag kedvelt csapat volt – bár nem véletlenül nem emelték fel Rákosiék a Honvéd, az MTK szintjére, nyilván ugyanúgy tartottak a szurkolóitól, ahogyan a fradistáktól –, Szusza pedig termékeny klasszis. Bár sohasem volt gólkirály, egész életében „ontotta” a gólokat. Összesen háromszázkilencvenhárom szerzett az első osztályban, ezzel máig rekorder.

¹ Budapest XVIII. kerület – Városkép, 2002/10. szám.

² Nemzeti Sport, 1994. július 26.

³ Nemzeti Sport, 1994. július 26.

⁴ Napló, 2006. február 5.

⁵ bunteto.com/politikai-oka-volt-hogy-szusza-ferenc-nem-keruelhetett-be-toebbszoer-a-valogatotba

⁶ FourFourTwo, 2013/2. szám.

⁷ Sztár Sport, 2006/32. szám.

⁸ Sztár Sport, 2006/32. szám.